

ФРАНЦУЗИ В ОДЕСІ

ALEXANDRE GALIAS

LES FRANÇAIS À ODESSA

Kiev
« Nach tchas »
2012

ОЛЕКСАНДР ГАЛЯС

ФРАНЦУЗИ В ОДЕСІ

Київ
«Наш час»
2012

УДК 94(477.75Одеса)+711=161.2=133.1

ББК 63.3(4УКР)6-7:85.118

Г17

Видання здійснено на замовлення ПАТ «КРЕДІ АГРИКОЛЬ БАНК»

Imprimé sous commande du Crédit Agricole Banque S. A.

*У партнерстві з «Альянс француз» м. Одеси та Посольством Франції в Україні
Avec le soutien de l'Alliance française d'Odessa et de l'Ambassade de France en Ukraine*

*Переклад французькою мовою зроблено під керівництвом Сильвена БАНО,
директора «Альянс француз» м. Одеси
Traduction française dirigée par Sylvain BANO, Directeur de l'Alliance française d'Odessa*

Ілюстративний матеріал надано Одеським літературним музеєм,
Одеським історико-краєзнавчим музеєм,
Одеською національною науковою бібліотекою імені М. Горького,
краєзнавцем та колекціонером А. Дроздовським, фотомайстром О. Владимирським

Галяс О. В.

Г17 Французи в Одесі = Les Français à Odessa / Олександр Галяс. — К. : Наш час, 2012. — 245 с. : іл.

ISBN 978-966-1530-94-1

У нарисах одеського журналіста досліджується французький вплив на становлення та розвиток знаменитого чорноморського міста — від часу його заснування і до сьогодення. Зібраний автором матеріал уперше дає змогу сповна оцінити внесок французів, насамперед герцога Рішельє та його «команди», у становлення економіки, фінансів, культури та інших сторін життя Одеси, навіть легендарного «одеського характеру».

Розрахована на широке коло читачів.

ББК 63.3(4УКР)6-7:85.118

Écrit sous la plume d'un journaliste odessite, «Les Français à Odessa» retrace l'impact de la France sur la naissance et le développement de la célèbre cité des bords de la mer Noire. Pour la première fois les documents recueillis permettent d'évaluer l'ampleur de l'influence des Français, et notamment du Duc de Richelieu et de son entourage, sur l'économie de la ville, ses finances, sa culture et jusqu'à l'appellation du légendaire « caractère odessite ».

Cet ouvrage est destiné à un large public.

ISBN 978-966-1530-94-1

© О. В. Галяс, 2012

© «Наш час», оригінал-макет і художнє оформлення, 2012

У кожної людини
дві батьківщини —
його власна та Франція.

Анрі Борньє

Tout homme a deux pays,
le sien et puis la France.

Henri de Bornier

ЗМІСТ

ВСТУПНА ПРОМОВА ПОСЛА ФРАНЦІЇ В УКРАЇНІ АЛЕНА РЕМІ	8
ВІД АВТОРА: У кожного міста є свої таємниці...	12
ЧАСТИНА I. На тлі епох, часів, подій	16
Розділ 1. Про що розповідає історія	16
Розділ 2. Під прапором промисловості й торгівлі	36
Розділ 3. Банки, які нас обрали	56
Частина II. Імена, вкарбовані у вічність	78
Розділ 4. Роман з Дюком	78
Розділ 5. Війна та мир Олександра Ланжерона	94
Розділ 6. «Піонери Рішельєвського призову»	104
Розділ 7. Творці «кам'яного літопису»	128
ЧАСТИНА III. «Порто-франко» розуму й душі	146
Розділ 8. Освітні вогні	146
Розділ 9. Рядки, народжені любов'ю	162
Розділ 10. Увічнено на полотні	178
Розділ 11. «Веселе місто»	186
Розділ 12. Мова дружби з семи нот	206
Розділ 13. Цирк і не лише... ..	216
Розділ 14. У променях кіно	222
ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ. Далі буде...	244

SOMMAIRE

AVANT-PROPOS DE S. E. L'AMBASSADEUR DE FRANCE EN UKRAINE, MONSIEUR ALAIN RÉMY	8
DE L'AUTEUR: A chaque ville ses mystères...	13
I ÈRE PARTIE — A la croisée des époques, des temps et des événements	17
1 ^{er} chapitre — Un peu d'histoire	17
2 ^{ème} chapitre — Sous la bannière de l'industrie et du commerce	37
3 ^{ème} chapitre — Les banques qui nous ont choisis	57
II ÈME PARTIE : Des prénoms gravés pour l'éternité	79
4 ^{ème} chapitre — Un roman avec le Duc	79
5 ^{ème} chapitre — La guerre et la paix d'Alexandre Langeron	95
6 ^{ème} chapitre — « Les pionniers de l'appel de Richelieu »	105
7 ^{ème} chapitre — Les créateurs des « chroniques de pierre »	129
III ÈME PARTIE — « La zone franche », les lumières de l'esprit et de l'âme	147
8 ^{ème} chapitre — Les fanaux	147
9 ^{ème} chapitre — Des pages de littérature inspirées par l'amour	163
10 ^{ème} chapitre — Immortalisé sur la toile	179
11 ^{ème} chapitre — Une ville jouée	187
12 ^{ème} chapitre — Une langue d'amitié jouée sur les sept notes	207
13 ^{ème} chapitre — Le cirque et bien plus	217
14 ^{ème} chapitre — Dans la lumière du cinéma	223
A DÉFAUT DE POSTFACE. Une affaire à suivre...	245

ВСТУПНА ПРОМОВА ПОСЛА ФРАНЦІЇ В УКРАЇНІ
АЛЕНА РЕМІ

AVANT-PROPOS DE S. E. L'AMBASSADEUR DE FRANCE
EN UKRAINE, MONSIEUR ALAIN RÉMY

Дорогі читачі та читачки!

Напередодні відзначення двадцятої річниці дипломатичних відносин між Францією та Україною мені дуже приємно звернутися до Вас у зв'язку з публікацією книги Олександра Галяса «Французи в Одесі».

Я хотів би привітати ініціативу групи Креді Агріколь — не забувати історію культурних відносин між Францією та Україною, а також відзначити дослідницьку роботу, проведenu автором цієї книги, істориком та журналістом Олександром Галясом, та роботу перекладу «Альянс франсез» м. Одеси, який протягом майже 20-ти років сприяє розвитку французької мови та франкомовних культур.

Одеса підтримує, як можна прочитати з багатьох історичних посібників та побачити у її спадщині, привілейовані відносини з Францією, починаючи з початку заснування міста. Дюк де Рішельє, граф Ланжерон, архітектори, художники та наукові діячі, які сприяли розвитку «Перлини Чорного моря», і у наш час є предметом гордості всіх одеситів. Та не випадково і сьогодні сучасні творчі діячі Франції, яких ще більше, ніж раніше, приваблює неповторна аура Одеси, приїжджають сюди, до міста біля Чорного моря, за творчим натхненням.

Відкриваючи світу свою Імперію, Катерина II дозволила багатьом французам, та й не тільки французам, а й іншим європейцям, всебічно розвивати, плекати свій таланти на території, яка перебувала у процесі становлення. Багато французів погоджувалися на тривалий час переїхати до Новоросії під час падіння Старого Режиму також і тому, що це місце надавало надзвичайні можливості. Економічне піднесення Одеси, особливо у період порто-франко, який хотів ввести Дюк де Рішельє, дало змогу їй стати нарівні з Санкт-Петербургом символом квітучої імперії, уважної як до свого економічного розвитку, так і до своєї культурної та артистичної спадщини.

Книга Олександра Галяса уважно та захопливо представляє не тільки цю частину одеської історії, а також і її сучасну історію. У 2012 році відзначається 40-ліття відносин

міст-побратимів Марселя та Одеси. Динамізм співпраці між обома містами і творчі обміни, які відбуваються зараз завдяки децентралізованому співробітництву, ілюструють більш, ніж колись, важливість діалогу між культурами. Вибір Марселя як європейської культурної столиці у 2013 році та пов'язані з цим спільні з Одесою проекти тільки підтверджують це чудове прагнення.

Бажаю читачам та читачкам книги Олександра Галяса гарної подорожі у серце нашої спільної історії. Бажаю всім нам, щоб ці історичні, культурні, економічні та дружні зв'язки, які об'єднують Одесу та Францію, могли довго тривати і всебічно розвиватися.

*Ален Ремі
Посол Франції в Україні*

Chers lecteurs, Chères lectrices,

En cette année du vingtième anniversaire des relations diplomatiques entre la France et l'Ukraine, c'est avec un grand plaisir que je m'adresse aujourd'hui à vous à l'occasion de la publication de l'ouvrage d'Alexandre Galias, « Les Français à Odessa ».

Je tiens à saluer ici l'initiative du groupe Crédit Agricole en faveur de la mémoire des relations interculturelles entre la France et l'Ukraine, et le formidable travail de recherche effectué par l'auteur, l'historien et journaliste Alexandre Galias. Je tiens également à saluer le travail de traduction de l'Alliance française d'Odessa, qui depuis près de 20 ans, œuvre pour la diffusion de la langue française et des cultures francophones dans une ville dont la ferveur francophile ne s'est jamais démentie.

Odessa entretient, de par son histoire et les nombreux témoignages de son patrimoine, un lien privilégié avec la France. Le Duc de Richelieu, le Comte de Langeron, les architectes, artistes et hommes de sciences qui contribuèrent à l'essor de la Perle de la mer Noire, font aujourd'hui la fierté de tous les Odessites. Ce n'est pas un hasard si, encore aujourd'hui, des artistes contemporains français, attirés par l'aura unique d'Odessa, viennent y puiser leur inspiration.

En ouvrant son empire sur le monde, Catherine II permit à de nombreux français, ainsi qu'à d'autres européens de venir exprimer toute l'étendue de leur talent sur un territoire alors en devenir. Si nombre d'entre eux firent le choix de s'installer durablement dans la nouvelle Russie lors de la chute de l'Ancien Régime, c'est aussi pour les formidables opportunités qui s'y offraient. L'essor économique que connut Odessa, favorisé par le port franc que souhaitait

mettre en place le Duc de Richelieu, lui permit même de devenir avec Saint-Pétersbourg, le symbole d'un empire florissant, tout aussi attentif à son développement économique, qu'à celui de son patrimoine culturel et artistique.

L'ouvrage d'Alexandre Galias rend un hommage attentif et passionné à cette part de l'histoire odessite, mais également à son histoire contemporaine. L'année 2012 marquera le 40ème anniversaire du jumelage entre les villes de Marseille et d'Odessa. Le dynamisme de la coopération entretenue entre nos deux villes et l'émulation artistique qu'elles connaissent aujourd'hui grâce à la coopération décentralisée, illustrent plus que jamais la pertinence du dialogue des cultures. L'élection de Marseille au titre de Capitale européenne de la culture en 2013 et les projets qu'elle portera en lien avec Odessa, ne pourront très certainement que confirmer cette formidable volonté.

Je souhaite aux lecteurs et lectrices du livre d'Alexandre Galias, une belle aventure au coeur de notre histoire commune. Que les liens historiques, culturels, économiques et d'amitié qui unissent Odessa à la France puissent encore se développer pour les années à venir, tel est le vœu que je formule aujourd'hui.

Alain Rémy
Ambassadeur de France en Ukraine

ВІД АВТОРА

У КОЖНОГО МІСТА Є СВОЇ ТАЄМНИЦІ...

Один з найвідоміших романів про французьку столицю так і називається — «Паризькі таємниці». А вираз «таємниці мадридського двору» взагалі став загальноживаним. Є свої таємниці і в Одесі, причому найбільша з них — походження назви міста. Вчені до цього часу сперечаються, як вона з'явилася і що означає взагалі. Одна з версій запевняє, що хтось із царедворців запропонував імператриці Катерині II назвати новостворюване місто на Чорному морі АСЕДО (*assez d'eau* — достатньо води). Однак інший зауважив, що на цій території вдосталь води морської, але замало прісної. Тоді якийсь жартівник прочитав запропоновану назву навпаки, і цей варіант несподівано сподобався імператриці. Так і виникла Одеса.

Скоріш за все, ця історія є вигадкою, історичним анекдотом, однак такі легенди часто-густо виявляють суть події чи не краще за факти. А суть згаданої легенди полягає у визнанні тієї величезної ролі, яку відіграли французи у становленні та розвитку Одеси на її початковому етапі, коли саме закладалися підвалини економіки, культури, освіти і навіть самого характеру одеситів. Практично у будь-якій сфері життя міста на самому початку ми бачимо постать француза чи французької жінки. Недарма ж серед центральних вулиць Одеси — Рішельєвська та Ланжеронівська, найстаріший парк називається Дюківський, найвідоміший пляж — Ланжерон, найкрасивіший бульвар — Французький, а пам'ятник герцогу Рішельє, який одесити іменують просто Дюк, взагалі став одним з головних символів міста. Та й написано про «одеських французів» силу-силенну

DE L'AUTEUR

A CHAQUE VILLE SES MYSTÈRES...

L'un des plus célèbres romans sur la capitale française s'intitule *Les Mystères de Paris*. L'expression *les Mystères de Madrid* pour sa part, fait désormais partie du langage courant. Odessa n'est pas en reste et possède elle aussi ses nombreuses légendes. La première d'entre elles concerne l'apparition du nom même de la ville et suscite encore aujourd'hui de vives discussions dans la communauté scientifique. Une des versions raconte qu'un sujet de l'impératrice Catherine la Grande proposa d'attribuer à la jeune cité des bords de la mer Noire un nom à consonance française, « assez d'eau » (ASSEDO). Quand un autre sujet remarqua qu'il y avait à cet endroit certes assez d'eau de mer mais pas suffisamment d'eau douce, quelqu'un prononça pour plaisanter ce nom à l'envers, ce qui plut étonnamment à l'impératrice. Cette drôle d'histoire aurait, semble-t-il, donné à la ville son célèbre nom.

Il est fort probable que cette version ne soit qu'une anecdote, mais elle permet cependant de rendre compte, bien mieux qu'un document officiel ne saurait le faire, de l'influence légendaire que les Français eurent sur Odessa dès les premières années de son existence, à l'époque où se forgèrent les bases de l'économie, de la culture et du caractère unique de notre Cité. On retrouve l'empreinte française à toutes les étapes du développement de la ville. Les noms des grands sites touristiques en sont une preuve incontestable : les rues centrales de Richelieu et de Langeron, le parc du Duc, la célèbre plage de Langeron, le ravissant boulevard Français, le monument à la mémoire de Richelieu, surnommé « le Duc » par les Odessites, autant de monuments devenus les emblèmes de la ville. De nombreux livres et articles traitent

статей і книг. Однак коли ці розпорошені відомості зводиш до купи, то, образно кажучи, теорема перетворюється на аксіому. Звісно, Одеса з самого її початку — місто багатонаціональне. У цьому її велике щастя і, на мій погляд, пояснення тієї неймовірної кількості талантів, які подарувало це місто світові. Та саме французькі аристократи привнесли сюди високі зразки західноєвропейської культури — аж до побутової. І головна (справді неоціненна!) заслуга у цьому — герцога Рішельє. Важко уявити, якою була б Одеса, якби свого часу не потрапила сюди ця людина, в якій довершено поєдналися рафінований єропеець, блискучий менеджер і чуйна, сердешна душа...

Власне саме це я і хотів донести у своїй книзі. Вдалося чи ні — судити читачеві. Я лише скажу, що робота над книгою подарувала мені насолоду від зустрічей (хай навіть віртуальних) з надзвичайно цікавими людьми, чим багато в чому завдячую тим, хто допомагав у процесі, який зазвичай зветься «збір матеріалу», і чий поради стали у великій пригоді. Серед них: директорка Національної наукової бібліотеки імені М. Горького, кавалер французького ордена Мистецтв та Літератури Ольга Ботушанська та завідувачка відділу мистецтв бібліотеки Тетяна Щурова, директорка Одеського краєзнавчого музею Віра Солодова, директорка Одеського літературного музею Тетяна Ліптуга та співробітниця музею Ганна Полторацька і Альона Яворська, відомі журналісти Євген Голубовський, Марія Гудима, Олег Владимірський, краєзнавці та колекціонери Анатолій Дроздовський і Єва Краснова, композиторка Кармела Цепколенко, кінознавець Ян Юсім. Багато цінних відомостей я знайшов у книгах і статтях О. Третяка, О. Полевщикової, Р. Олександрова, Г. Зленко, О. Сурілова, О. Іваненко та інших авторів, а також у матеріалах, надрукованих у виданнях Всесвітнього клубу одеситів. Я виражаю щире подяку «Альянс франсез» міста Одеси, його колективу перекладачів та директорам Фаб'єну Нейра та Сільвену Бано за їхню сумлінну роботу над перекладом цієї книги. Звісно, ніяк не можна було обійти увагою класичні книги А. Скальковського, О. де Рібаса, Д. Атлас, збірник, виданий до століття міста, та інші матеріали, створені дореволюційними авторами. Окрема подяка Антоніні Кучеренко, яка суттєво допомогла на завершальному етапі. Але насамперед завдячую банку Креді Агріколь, завдяки якому ця книга побачила світ.

А от кому автор хоче висловити най-най-головнішу подяку... Нехай це залишиться маленькою таємницею аж до кінця книги, яку, сподіваюся, будуть читати з цікавістю.

de la présence des Français à Odessa, mais il reste pourtant quelques lacunes à combler. Depuis son apparition, le caractère cosmopolite d'Odessa permit, je le crois, d'accueillir une pléiade d'hommes et de femmes d'exception, parmi lesquels le Duc de Richelieu fait office de figure tutélaire. Il est difficile d'imaginer Odessa sans cette grande personnalité, à la fois dirigeant fantastique, européen raffiné et homme au grand cœur, auquel les Odessites doivent tant.

Voilà la thèse majeure de mon ouvrage. Il appartiendra aux lecteurs de juger si ce dernier est réussi ou non. Pour ma part, je dois avouer que la rencontre, même virtuelle, avec les grandes figures de l'histoire de la ville m'apporta beaucoup de joie. Je remercie infiniment tous ceux qui m'ont aidé dans mes recherches et contribué à la sortie de cette œuvre. Je pense notamment à Olga Botouchanska, directrice de la Bibliothèque nationale scientifique M. Gorki et chevalier de l'Ordre des Arts et des Lettres, Tatiana Stchourova, chef du département des arts de la Bibliothèque M. Gorki, Vera Solodova, directrice du Musée d'histoire d'Odessa, Tatiana Liptuga, directrice du Musée littéraire, Anna Poltoratska et Aliona Iavorska, employées du Musée littéraire, les célèbres journalistes Evgenii Golubovsky, Maria Goudima, Oleg Vladimirsky, les scientifiques de la région et les collectionneurs Anatolii Drozdovsky et Eva Krasnova, la compositrice Carmela Tsepko, le critique de cinéma Ian Usim. Les articles et les ouvrages des historiens et chercheurs O. Tretyak, O. Polevstchikova, R. Olexandrov, G. Zlenko, O. Sourilov, O. Ivanenko ou bien encore ceux édités par le Club International des Odessites représentèrent enfin pour moi de précieuses ressources bibliographiques. Je tiens également à remercier vivement l'Alliance française d'Odessa, son équipe de traducteurs et de correcteurs et ses directeurs successifs, M. Fabien Neyrat et M. Sylvain Bano pour leur soutien dans ce projet et le soin apporté à la mise en œuvre du caractère bilingue de cet ouvrage. Bien entendu, les ouvrages classiques d'auteurs chevronnés tels que A. Skalkovsky, O. Deribas ou D. Atlas constituèrent, en parallèle, d'importantes sources biographiques pour moi. Mes remerciements s'adresse aussi à Antonyna Koutcherenko qui a beaucoup contribué à la concrétisation de cet ouvrage. Mais avant tout, je voudrais remercier la banque Crédit Agricole sans qui ce livre n'aurait jamais pu voir le jour.

Il y a bien encore une dernière personne à laquelle l'auteur souhaiterait exprimer ses plus grands remerciements... Mais qu'elle vous reste inconnue jusqu'à la fin de cet ouvrage, que vous lirez, je l'espère, avec beaucoup de plaisir...

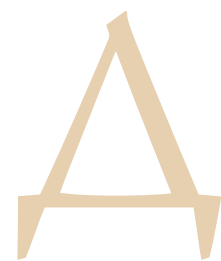

ЧАСТИНА I

НА ТЛІ ЕПОХ, ЧАСІВ, ПОДІЙ

Розділ 1. ПРО ЩО РОЗПОВІДАЄ ІСТОРІЯ

День народження Одеси святкують 2 вересня. Однак не менш важливе значення для міста має і 13 березня, бо саме цим днем 1805 року датується указ імператора Олександра I, згідно з яким герцога Рішельє, який обіймав посаду градоначальника Одеси, було також призначено керівником усього Новоросійського краю. Надалі герцог міг сам обрати місце свого постійного перебування. Це було дуже важливо, оскільки, як зазначають автори фундаментальної праці «Одесса. 1794–1894», доля міста на той час «находилась в колебании и зависела от личных воззрений тех лиц, которые стояли во главе администрации Новороссийского края». Відповідно, «в колебании» перебувало і питання про те, чи стане одеський порт головним серед портів південного краю. І те, що Рішельє вирішив залишитися в Одесі, одразу перетворило місто на фактичний центр Новоросії. Як наслідок — залучення сюди значної кількості нових поселенців, які приносили різні вміння та заняття. Це остаточно перетворило одеський порт на головну торговельну базу на Чорному морі. Можна навіть сказати, за аналогією до Санкт-

I^{ÈRE} PARTIE

A LA CROISÉE DES ÉPOQUES, DES TEMPS ET DES ÉVÉNEMENTS

1er chapitre — UN PEU D'HISTOIRE

Odesa fête son anniversaire le 2 septembre. Pourtant, le 13 mars est une date tout aussi symbolique pour la ville car c'est ce jour-là qu'en 1805, l'empereur Alexandre Ier signa le décret qui fit du duc de Richelieu, déjà gouverneur d'Odessa, gouverneur de toute la région de la Nouvelle Russie. On demanda alors au Duc de choisir son lieu de résidence. Ce choix fut déterminant car, selon les auteurs de l'ouvrage *Odessa 1794–1894*, le destin de la ville à ce moment-là « dépendait des préférences personnelles des dirigeants de la région de la Nouvelle Russie ». De plus, à cette époque, la question de l'emplacement du futur port, censé devenir le principal point de commerce au Sud de l'Empire russe, restait encore incertaine. La décision du duc de Richelieu de choisir Odessa comme lieu de résidence porta très vite ses fruits : cette ville encore méconnue se transforma petit à petit en centre commercial

*Пам'ятник герцогу Ришельє на Приморському бульварі — один з одеських символів
Monument du Duc de Richelieu sur le boulevard Maritime — un des symboles d'Odessa*

Петербурга, що Одеса стала для Російської імперії «південним вікном у Європу». (Недарма ж обидва міста іменують «Пальмірами» — Північною та Південною.)

«Марсель Чорного моря»

Точкою відліку зближення Російської імперії з Францією прийнято вважати 1717 рік, коли Петро I направив на навчання до Парижа перших російських студентів. Французький вплив посилювався при імператриці Єлизаветі Петрівні (1741–1761), яка була ученицею французького гувернера Рамбура, і превалував при Катерині II (1762–1796)

du bassin de la mer Noire et de toute la région de la Nouvelle Russie. Cela permit l'afflux de nouveaux habitants venant s'installer à Odessa avec leur savoir-faire et leurs connaissances. Tout comme Saint-Pétersbourg au Nord, Odessa devint pour l'Empire russe « la fenêtre du Sud en Europe » (ce qui explique pourquoi les deux villes portent le nom de Palmyre du Nord et du Sud).

Marseille de la mer Noire

L'an 1717 est considéré comme le début du rapprochement de l'Empire russe et de la France lorsque Pierre le Grand commença à envoyer les premiers étudiants russes à Paris. L'impératrice Elisabeth Ière de Russie (1741–1761), élève du précepteur français Rambourd, renforça la présence française dans le quotidien des Russes, tandis que Catherine II (1762–1796) puis Alexandre Ier (1801–1825) lui donnèrent une dimension nationale. Sous le règne de la Grande Catherine, l'immigration des Français en Russie, en particulier sur les terres de l'actuelle Ukraine, prit elle aussi rapidement de l'ampleur. De telles circonstances incitèrent de nombreux étrangers à venir découvrir la région méridionale de l'Empire russe. La population active et tout particulièrement les entrepreneurs, qui pour telle ou telle raison n'étaient pas parvenus à se réaliser dans leur pays d'origine, furent les premiers à s'y installer. L'arrivée à Odessa du duc de Richelieu entraîna une vague d'immigration de Français composée majoritairement d'aristocrates et d'illustres personnalités. Ils furent parmi les premiers à fuir leur pays après la Révolution française. La plupart d'entre eux trouvèrent dans l'Empire russe une terre d'asile et colportèrent parallèlement la culture européenne occidentale. Oksana Ivanenko, chercheur spécialiste de la période allant de la fin du XVIIIe siècle au début du XIXe, souligne que l'immigration de l'époque « marqua le début de la présence permanente des Français sur le territoire d'Odessa ainsi que sur toute l'Ukraine ».

Selon l'ethnographe régional Rostislav Alexandrov, « ...à Odessa on pouvait trouver une multitude de produits, d'objets d'artisanat français, et beaucoup d'autres choses rappelant la France et sa capitale. Ces dernières ne semblaient dès lors jamais très lointaines ou complètement étrangères... »

Cette référence en dit long sur l'atmosphère qui régnait alors dans la ville. C'est sous le règne de Nicolas Ier qu'apparut le rideau de fer qui allait fermer la route vers la France. A cette époque, les gens se rendaient à Odessa comme on se rendait à Paris, et la ville représentait un îlot de liberté sans précédent dans l'Empire russe. L'historien Anatolii Outkine, dans sa description particulièrement pertinente de l'atmosphère étouffante des années 1830–1840, nota que « l'enjeu principal était d'attirer et de concilier le siècle des Lumières en France avec la rigueur allemande ». Dans de telles conditions, la France devenait un espoir supplémentaire pour les progressistes russes. Un auteur de l'époque écrivit : « Spirituellement, nous vivons en

та Олександрі I (1801–1825). За часів Катерини II посилюється імміграція з Франції до Російської імперії, зокрема на землі сучасної України. Іноземним переселенцям надавалися суттєві пільги. Це привертало увагу іноземців, особливо людей активних, які з певних причин не могли реалізуватися на батьківщині. З приходом до влади герцога Рішельє кількість його одноплемінників значно зросла, і що найголовніше — серед них переважали люди освічені, було чимало аристократів. У цьому немає нічого дивного, адже саме аристократам довелося в першу чергу емігрувати з батьківщини через Велику французьку революцію. Багато з них знайшли притулок у Російській імперії, ставши тут носіями західноєвропейської культури. Імміграція кінця XVIII — початку XIX століття, як справедливо зауважує дослідниця цього періоду Оксана Іваненко, «створила базу постійної французької присутності» як на теренах України загалом, так і в Одесі зокрема.

Як влучно зазначив одеський краєзнавець Ростислав Олександров, «...не счесть было в Одессе самых разных французских вещей, изделий, продуктов, и еще многое другое напоминало Францию и ее столицу, которую тут никогда не считали чужой и далекой». Остання фраза — особливо показова. Коли за Миколи I дорогу до Франції було фактично перекрито (ось де бере початок «залізна завіса»!), до Одеси приїздили, як до Парижа — скуштувати принади свободи, небаченої в інших містах імперії. У задушливій атмосфері 1830–1840-х років, коли, за тонким визначенням історика Анатолія Уткіна, «головний акцент було зроблено... на перенесення центру уваги з французького просвітництва на німецьку впорядкованість і регламентацію», для передової частини російського суспільства Франція була джерелом надії. Як писав один з тогочасних авторів: «в духовном смысле мы живем во Франции. Конечно же, не во Франции Луи-Филиппа и Гизо, но во Франции Сен-Симона, Кабэ, Фурье, Луи Блана и, особенно, Жорж Санд. Отсюда идет к нам вера в человечество, отсюда приходит к нам вера, что „золотой век“ не позади, а впереди нас». І процвітання Одеси було одним з вагомих аргументів на користь західного шляху розвитку.

Можна лише пошкодувати, що цей аргумент не взяла до уваги російська влада, яка перебувала в полоні ілюзій щодо своєї ролі «жандарма Європи». Кримська війна 1854–1855 років ці ілюзії безжально розвіяла. Поразка у цій війні змусила російську владу замислитися над необхідністю глобальної реорганізації всіх сторін економічного та суспільного життя. Головним наслідком стало скасування кріпосного права (яке, втім, в Одесі майже не відчувалося), що призвело до вибухового зростання економіки. Стрімкими темпами зростає населення: згідно з переписом 1897 року, в місті проживає близько 404 тисяч осіб — четвертий показник в імперії. Та масове нашестя нових жителів з сіл і містечок «розмиває» частку іноземців. Зокрема, це стосується французів: наприкінці XIX століття їх в Одесі було лише трохи більше 1100 осіб (0,28 % від

в Судам.
А. К. —

№ 2646.

БИЛЕТЪ

НА ЖИТЕЛЬСТВО ВЪ ГОРОДѢ ОДЕССѢ.

ПРИМѢТЫ:

Лѣтъ 32
 Ростъ средний
 Волосы черные
 Брови черныя
 Глаза голубыя
 Носъ прямой
 Ротъ прямой
 Подбородокъ
 Лице круглое
 Особыхъ приметъ.

На свободное въ Одессѣ пре-
бываніе по *титулярное*

Новой
 1852 года, получилъ Французъ
 поддани *вн* уроже-
 нца изъ *Корнберона,*
Купца, Франца Нуво,
васъ представляющаго и *васъ*
имѣя понаимену Французъ
отца Одессы Кошута,
 въ память ка *вн* Рос-
 сійскаго въ *Корнберона* Кошут-
 ства, *26 Января 1852* года.

Подпись предъavit.
Fr. Nouvo

Документы о званіи ея хранятся
въ Канцеляріи Одесскаго Градо-
начальника. *Новой* 30 дня
1851 года.

Одесскій Градоначальникъ,
Тайный Советникъ *Козловскій*

Правитель Канцеляріи *Перелешинъ*

*Сей билетъ выданъ на имя купца Франца Нуво поддани *вн* Рос-
сійскаго въ Корнберона Кошутства, 26 Января 1852 года.
За Памятъ наизъ Французъ Нуво*

Вид на проживання купця Франсуа Нуво
Permis de résidence du commerçant François Nouvo

*Кав'ярня Робіна — улюблене місце відпочинку одеситів
Le Café de Robin, le lieu de détente préféré des Odessites*

усіх жителів), але це — найосвіченіша частина населення. Так, 92,2 % одеських французів і французенок володіють грамотою (у німців цей показник становить 77,1 %, у греків — 70,1 %, у поляків — 62,9 %, у росіян — 50,9 %).

Хоча етнічних французів в Одесі було небагато, але французька присутність відчувалася буквально на кожному кроці. Франція нагадувала про себе численними магазинами, конторами, солідними підприємствами, значним був вплив французької культури. Цей другий етап «роману з Європою» був зумовлений серйозним поворотом у зовнішній політиці Російської імперії за Олександра III, який шукав противагу німецькому впливу в союзі з Францією. Окрім політичного чинника, важливу роль у цьому рішенні відіграв фінансовий. Росія гостро потребувала інвестицій, і коли рейхсбанк Німеччини відмовився приймати російські боргові зобов'язання, то головним джерелом капіталу для Росії з 1888 року стала Франція. Французькі позики та інвестиції склали колосальну суму у 25 млрд франків, що, безумовно, зміцнило відносини двох країн. І в Першу світову війну обидві країни вступили союзниками. Варто відзначити, що у Франції в складі експедиційного корпусу російської армії впродовж усіх чотирьох років воював одесит Родіон Малиновський, майбутній маршал Радянського Союзу і міністр оборони СРСР.

France. Certainement pas dans la France de Louis-Philippe ou Guizot, mais plutôt dans la France de Saint-Simon, Cabet, Fourier, Louis Blanc et surtout, George Sand. De là vient la foi en l'humanité, l'espoir que « le siècle d'or » n'est pas derrière nous, mais bel et bien devant nous ». C'est ainsi que l'épanouissement d'Odessa devint l'un des meilleurs arguments en faveur d'un développement plus occidental.

Il est regrettable que cet argument n'ait pas été davantage pris en considération à l'époque où les autorités russes se faisaient des illusions quant à leur rôle de « gendarmes de l'Europe ». La guerre de Crimée de 1854–55 les ramena brusquement à la réalité.

La défaite de la guerre de Crimée força les autorités russes à prendre en main la réorganisation de la vie économique et sociale. La première conséquence fut l'abolition du droit de servage, que l'on ressentait très peu à Odessa, et qui engendra une croissance économique inattendue.

La croissance continue de la population d'Odessa la classa en 1897 quatrième ville de l'Empire russe avec 404 000 habitants. Mais les exodes ruraux faussèrent les chiffres rendant compte de la part de la population étrangère au sein de la Palmyre du Sud. Ainsi, vers la fin du XIXe siècle, les Français ne représentaient plus que 0,28% de la population (à savoir, 1 100 personnes), formant néanmoins l'élite intellectuelle de la ville. 92,2 % des Français d'Odessa étaient lettrés contre 77,1% des Allemands, 70,1% des Grecs, 62,9% des Polonais et 50,9% des Russes.

Même en petit nombre, les Français surent implanter leur art de vivre dans le quotidien des Odessites. De nombreuses boutiques, bureaux, ou entreprises réputées rappelaient inlassablement la patrie de Richelieu et de Langeron. La culture française y était ainsi largement diffusée.

Cette deuxième étape du « Roman avec l'Europe » se caractérisa par le rapprochement de l'empereur Alexandre III avec la France en tant qu'allié dans le conflit qui l'opposait à l'Allemagne. Ce changement de cap dans la politique extérieure de la Russie fut déterminé non seulement par des facteurs politiques mais également par la situation financière du pays. La Russie, après le refus que lui opposa la banque nationale d'Allemagne pur un aménagement de ses dettes, s'adressa à la France afin de développer ses ressources financières. Dès 1888 cette dernière devint la première source de crédits pour la Russie avec au total 25 milliards de francs, ce qui eut évidemment pour effet de rapprocher les deux pays. C'est ainsi qu'à la veille de la Première Guerre mondiale, les deux pays faisaient front ensemble. Rodion Malinovsky, Odessite, futur maréchal de l'Union Soviétique et ministre de la Défense, combattit même en France dans le corps expéditionnaire de l'armée russe durant quatre ans. De surcroît, notre compatriote est l'un des rares à avoir été récompensé par

Наш земляк — один з небагатьох, хто мав французькі нагороди «Військовий хрест» за участь у війнах 1914–1918 і 1939–1945 років.

«Смутні часи»

Реальність, однак, швидко отямила навіть найзавзятіших патріотів. Монархічний режим не зміг впоратися з викликами Епохи і опинився в історичному небутті. Туди само, слідом за ним, послідував і режим соціал-лібералів, який на диво точно позначив себе як Тимчасовий уряд. Тисяча днів — з кінця жовтня 1917 до початку лютого 1920 року — «смутні часи» в історії міста.

Історію Одеси в означений проміжок часу можна поділити приблизно на шість періодів — за назвою політичних сил, яким на певний момент належала влада в місті. Французький «протекторат», традиційно іменований «окупацією», тривав трохи більше 100 днів — з 18 грудня 1918 до 5 квітня 1919 року. Треба сказати, що після закінчення Першої світової війни французький уряд хвилювала не стільки боротьба з політичною доктриною більшовизму, скільки повернення боргів, бо Франція інвестувала в Росію 20 мільярдів франків. Однак воїни французької армії і навіть деякі генерали зовсім не горіли бажанням битися за інтереси, які були для них абсолютно чужими. До того ж на них досить ефективно впливала пропаганда більшовиків, в якій значну роль відіграла французька Жанна Лябурб.

На початку квітня 1919 року французькі війська було евакуйовано з Одеси. Але ще майже рік влада в місті переходила з рук в руки. У лютому 1920 року громадянська війна для Одеси закінчилася. На сім десятиліть тут встановилася радянська влада. Серед останніх іноземців, які залишили місто, були і співробітники місцевого відділення французького банку «Ліонський кредит». Так завершився другий етап одеського «роману з Європою».

На «перехресті континенту»

У двадцятирічний період між двома світовими війнами франко-одеські зв'язки поступово скорочуються до «необхідного мінімуму». І якщо в економіці зберігаються традиції хлібного експорту з одеського порту, то в інших сферах традиційні відносини насильно перериваються через утвердження в СРСР ідеології «залізної завіси». Навіть у 1970-х та на початку 1980-х років контакти з іноземцями викликали підозру. Як характерний приклад можна навести розповідь співробітниці Одеського літературного музею Ганни Полторацької про те, як важко було вести переписку навіть з всесвітньо-

DEDIE AUX TROIS NATIONS
RUSSIE, FRANCE & ANGLETERRE
TRIPLE ALLIANCE
MARCHÉ

ТРОИЦВЕННЫЙ СОЮЗЪ
МАРШЪ
PAR
VINCENT PELLINO

PROPRIÉTÉ DE L'AUTEUR POUR TOUTS PAYS

ODESSA DANS LES MAGASIN DE MUSIQUE

E. Berndt, G. Baltz, A. Gustavsson, E. Ostrowsky, L. Josefer.

Dépôt chez l'Auteur à Odessa

Chaque N° est marqué par l'auteur.

Марш на честь Антанти
Défilé de la Triple-Entente

*Французькі війська на Приморському бульварі
Troupes françaises sur le boulevard Maritime*

відомим письменником Жоржем Сіменоном. А посылку від письменника Алена Боске з архівом його батька — одесита О. Біска — просто заховали до спецховища.

Однак поступово зв'язки відновлювалися. Періодично до міста приїздили офіційні делегації з Франції, зокрема, урочисто приймали тут одного з керівників французької компартії Жака Дюкло. Та найвищим проявом дружніх партнерських відносин стало укладення 5 травня 1972 року Угоди про співпрацю між Одесою та Марселем, завдяки якій ці міста офіційно стали побратимами.

За радянських часів, однак, побратимські відносини були переважно позірними, «виставковими». І лише після здобуття Україною незалежності стало можливим наповнення декларацій реальними діями — в усіх напрямках. Треба зазначити, що з самого початку Франція підтримує зусилля України приєднатися до європейської спільноти. Це неодноразово засвідчували керівники обох держав. Показовим є виступ міністра закордонних справ пана Філіппа Дуст-Блазі, який в листопаді 2005 року відвідав нашу країну в супроводі групи парламентарів і підприємців. Французький міністр засвідчив, що його країна підтримує зусилля України, «необхідні для успішного завершення

« La Croix de la Valeur militaire » pour sa participation aux batailles de 1914–1918 et de 1939–1945.

Le temps des troubles

La réalité, cependant, rattrapa très vite même les plus fervents des patriotes. Le régime monarchique n'ayant pu faire face aux défis de l'époque tomba rapidement dans l'oubli. Le régime social-libéral, intitulé non sans raison « gouvernement temporaire », suivit lui aussi le régime monarchique dans sa chute. De la fin du mois d'octobre 1917 jusqu'au début du mois de février 1920 s'étend une période de 1000 jours, plus connue sous le nom de « temps des troubles » dans l'histoire de la ville d'Odessa.

Cette période fut marquée par six étapes, évoluant en fonction des partis politiques qui se trouvaient alors au pouvoir. Le « protectorat » français, surnommé « l'occupation », dura un peu plus de 100 jours, du 18 décembre 1918 au 5 avril 1919. Il nous faut préciser qu'après la fin de la Première Guerre mondiale, le gouvernement français s'intéressait moins à la lutte contre le bolchevisme qu'au remboursement des dettes par la Russie, en raison de son investissement de 25 milliards de francs. Par ailleurs, les soldats et même certains généraux n'avaient aucune envie de sacrifier leurs vies au nom d'idéaux mesquins.

Les armées françaises se retirèrent d'Odessa au début du mois d'avril 1919. Pourtant, pendant encore une année, le pouvoir local alla de mains en mains jusqu'à ce que la guerre civile d'Odessa prenne véritablement fin en février 1920. Le pouvoir soviétique s'y installa alors pour les sept décennies suivantes. Les employés de la filiale municipale de la banque du Crédit Lyonnais furent parmi les derniers étrangers à quitter la ville. Cet événement marqua la fin du deuxième chapitre du « roman d'Odessa avec l'Europe ».

Un carrefour continental

Lors des vingt années dites de l'entre-deux guerres, le partenariat franco-odessite fut réduit au « strict minimum ». Même si le taux d'exportation des céréales en provenance du port d'Odessa restait élevé, dans d'autres domaines les liens traditionnels furent brisés en faveur de l'idéologie phare de l'Union soviétique, celle du « rideau de fer ». Dans les années 1970 et au début des années 80, tout contact avec des étrangers paraissait suspect. En guise d'exemple emblématique, citons les souvenirs de l'employée du Musée littéraire d'Odessa Galina Poltoratska et tous les obstacles qu'elle rencontra dans sa correspondance avec le célèbre écrivain Georges Simenon, alors qu'au même moment on cachait les colis de l'écrivain Alain

*Французькі моряки прибули до Одеси з дружнім візитом
Les marins français en visite amicale à Odessa*

перехідного етапу». Тоді ж міністри закордонних справ обох країн підписали «Дорожню карту», в якій йшла мова про політичний діалог, поглиблення економічних відносин, безпеку, юстицію та питання науки і техніки. У багатьох цих напрямках Одеса посідає значне місце, особливо це стосується культурної сфери.

Перед щодо цього веде Одеська національна наукова бібліотека імені М. Горького. Колектив закладу має унікальний досвід взаємовигідних ділових зв'язків зі збагачення культур Франції та України, особливо завдяки активній участі у програмах співпраці з Посольством Франції в Україні. Так, у березні 1995 року бібліотека стала ініціатором проведення в Одесі Тижня французької книги, під час якого було розгорнуто ряд експозицій, що запропонували читачам понад 2000 видань. У квітні 1998 року на базі бібліотеки було відкрито Французький культурний центр. Вагомий особистий внесок директорки бібліотеки Ольги Ботушанської у культурну взаємодію двох країн і популяризацію французької культури в Україні було відзначено у 2004 році срібною медаллю кавалера Ордена Мистецтв та Літератури. Одеситка стала першою в Україні, хто отримав цю високу французьку нагороду. Вручаючи її, Посол Франції в Україні Філіпп де Сюремен зауважив, що цим відзначено заслуги людини, яка багато робить для того, щоб відкрити свою країну всьому світові і Європі зокрема.

Письменник Ален Боске (уроджений Анатолій Біск)

L'écrivain Alain Bosquet (né Anatoli Bisk)

Bosquet avec les archives de son père d'origine odessite A. Bisk au fond de quelques entrepôts secrets.

Les alliances internationales se renouvelèrent progressivement. Les délégations officielles rendaient visite de temps en temps à notre ville. Parmi les plus marquantes, il y eut l'arrivée de l'un des chefs du parti communiste français, Jacques Duclos. Mais la plus grande distinction

Посол Франції в Україні Філіпп де Сюремен вручає Орден Мистецтв та Літератури директорці Одеської національної наукової бібліотеки імені М. Горького Ользі Ботушанській

L'ambassadeur de France en Ukraine, Philippe de Suremain, remettant l'Ordre des Arts et des Lettres à la directrice de la Bibliothèque nationale M. Gorki d'Odessa, Olga Botouchanska

«Ніщо не об'єднує наші народи краще за культуру, — наголосив французький дипломат. — Одеса — це перехрестя нашого континенту, і нині, коли руйнуються бар'єри, що розділяли нас, вона має стати тим, чим і повинна бути в культурному й економічному аспекті». Що ж, до цих слів можна лише приєднатися.

Перша і єдина

14 вересня 1998 року сталася знаменна подія: вперше звання «Почесний громадянин Одеси» отримала іноземка — французька Сюзанна Саварі-Полідорі. Вона і до цього часу залишається єдиною представницею іноземної держави, яку було удостоєно такої почесі.

Що ж спонукало одеситів відзначити цю жінку званням, яке до неї отримали перший прем'єр-міністр Російської імперії Сергій Вітте, градоначальники Олександр

de l'étroit partenariat qui nous unit à la France fut la signature du traité de jumelage entre Odessa et Marseille le 5 mai 1972.

A l'époque de l'Union soviétique, les relations bilatérales ne furent cependant rien d'autre qu'une vaste mascarade. C'est avec l'indépendance de l'Ukraine que les traités théoriques commencèrent à se concrétiser dans de nombreux domaines. La France approuva dès le départ l'aspiration ukrainienne d'adhérer à la communauté européenne, ce qui fut attesté à plusieurs reprises par les représentants des deux Etats. Comme exemple, on pourrait citer l'allocution du ministre des affaires étrangères, Philippe Douste-Blazy, qui se rendit en Ukraine en novembre 2005 accompagné d'une délégation de parlementaires et d'hommes d'affaires. Le ministre français souligna que son pays soutenait les efforts de l'Ukraine « indispensables afin de mettre fin à son étape de transition ». C'est à cette occasion que les ministres des deux pays signèrent une « feuille de route » détaillant la nécessité du dialogue politique, du renforcement des relations bilatérales dans les domaines de l'économiques, de la sécurité, de la justice et des questions des sciences et techniques. Dans la plupart de ces sphères, Odessa occupe une position clé, et tout particulièrement dans le domaine culturel.

La Bibliothèque scientifique d'État à vocation régionale M. Gorke est l'un des partenaires les plus fidèles du festival « Le printemps français ». Son équipe possède une expérience unique dans la mise en œuvre de projets bilatéraux entre l'Ukraine et la France, surtout par le biais de l'Ambassade de France en Ukraine. Ainsi, en mars 1995, la Bibliothèque organisa à Odessa la Semaine du livre français au cours de laquelle se déroulèrent plusieurs expositions où plus de 2000 œuvres littéraires furent proposées aux lecteurs. En avril 1998 au pied de la Bibliothèque fut inauguré le Centre culturel français. De telles actions communes permirent d'acquérir une expérience inédite dans les échanges culturels et diplomatiques des deux pays, mais aussi de promouvoir la culture et la langue françaises dans la région du sud de l'Ukraine, et d'enrichir mutuellement ces deux cultures. Olga Botouchanska, directrice de la Bibliothèque, pour sa contribution personnelle apportée au rayonnement des arts et des lettres de la France en Ukraine et au renforcement des relations culturelles entre les deux pays, fut décorée en 2004 de la médaille d'argent de chevalier de l'Ordre des Arts et des Lettres. Elle fut la première à être récompensée par cette distinction honorifique française. En l'offrant, Monsieur Philippe de Suremain, Ambassadeur de France en Ukraine, précisa que « cet ordre marque les mérites d'une personne s'étant beaucoup investie pour faire découvrir son pays d'origine au monde entier et à l'Europe en particulier ».

« Rien d'autre ne relie plus étroitement nos peuples que la culture », ajouta le diplomate français. Odessa « est à l'intersection de notre continent et lorsque toutes les barrières qui nous séparaient seront tombées dans l'oubli, il lui appartiendra alors de devenir une ville encore plus importante au niveau économique et culturel ». Que pourrait-on ajouter de plus ?

*Почесна громадянка Одеси Сюзанна Саварі — автопортрет
Suzanne Savary, citoyenne d'honneur d'Odessa – autoportrait*

*Подарунки від Сюзанни Саварі
Cadeaux offerts par Suzanne Savary*

La première et l'unique

Le 14 septembre 1998 est une date mémorable : pour la première fois, une étrangère, la Française Suzanne Savary-Polidori, reçoit le titre honorifique de « citoyen d'honneur d'Odessa ». Jusqu'à présent, elle reste la seule représentante d'un Etat étranger à avoir été décorée de ce titre.

Mais pour quelle raison les Odessites décidèrent-ils de lui décerner ce titre, destiné jusque là aux grandes personnalités ? Parmi les principaux récipiendaires nous pouvons trouver le Premier ministre de l'Empire russe Serge Vitté, les gouverneurs de la ville Alexandre Stroganov et Grigori Marazli, les astronautes Georgi Dobrovolsky et Georgi Chonine, ou encore le constructeur d'engins spatiaux Valentin Glouchko. La décision du conseil municipal stipulait que ce titre était la récompense : « (d)'une activité publique et de bienfaisance de plusieurs années ». Expliquons un peu plus en détail cette décoration officielle...

Suzanne Savary est une artiste peintre dont les toiles regorgent d'images immédiates de la nature et donnent l'impression d'être baignées d'une rosée matinale. Mais outre la joie que procurent ses œuvres à ceux qui les regardent, Suzanne Savary fait régulièrement don de livres rares et de partitions aux musées d'Odessa, à l'Académie musicale, au Théâtre d'opéra,

Сюзанна Саварі — художниця, на полотнах якої свіжі образи природи немов умиті ранковою росою. Але, крім радості спілкування зі своєю творчістю, вона з унікальною постійністю дарує одеським музеям, Музичній академії, оперному театру, обласній бібліотеці імені М. Грушевського та науковій бібліотеці імені М. Горького рідкісні книги, ноти і клавіри. Бібліотека Музичної академії навіть виділила спеціальний «Фонд Саварі», який складається з вокальних, струнних і фортепіанних творів, а студенти відділення класичної гітари завдяки її подарункам отримали змогу брати участь у міжнародних фестивалях з гідним репертуаром. Сюзанна Саварі також організовує виїзди викладачів цього відділення до Франції та Люксембурга, постійно надає вагому матеріальну допомогу музикантам у цих поїздках. Художниця також допомогла заявити про себе у Франції ансамблю солістів «Ренесанс».

«Не тільки меценатським, а й громадянським актом було передання Сюзанною Саварі школі номер 10 списку та фотографій воїнів нашої країни, які загинули у Лотарингії, — розповідає мистецтвознавець Тетяна Щурова. — Їй вдалося розшукати Атлас поховань на території Франції наших воїнів, полеглих під час Першої і Другої світових воєн, який передано обласній Раді миру».

Це були не просто подарунки. Справа в тому, що Сюзанна Саварі народилася у Тієнвілі, місті на перехресті кордонів трьох держав: Німеччини, Люксембурга та Бельгії. Війна позбавила її сім'ю домашнього вогнища. Її чоловік Андре Полідорі — ветеран Другої світової війни, учасник французького руху Опору. Він і став ініціатором їхнього приїзду до Одеси у 1969 році. Цією поїздкою подружжя мало віддати шану радянському народу за перемогу над фашизмом.

Але не тільки музеям і вузам допомагає сімейство Саварі-Полідорі. У 1998 році вони організували відправку до Одеси гуманітарної допомоги — ліків і одягу, які було передано Раді багатодітних матерів Суворовського району.

Тому французька художниця і меценат цілком заслужено удостоєна найвищого звання, яке можуть присвоїти одесити, — «Почесний громадянин Одеси». Своє захоплення її невтомною діяльністю висловив при особистій зустрічі голова обласної державної адміністрації Едуард Матвійчук. У відповідь мадам Саварі зізналася, що одна з головних причин її любові до одеського регіону і взагалі колишнього Радянського Союзу — це те, що «ці люди звільнили Європу від нацистів».

І сьогодні для багатьох одеситів поняття «французенка» асоціюється насамперед з Сюзанною Саварі.

à la Bibliothèque régionale M. Grouchevsky et à la Bibliothèque scientifique M. Gorki. Dans la Bibliothèque de l'Académie musicale, une collection spéciale a même été créée, le « Fonds Savary », composée d'œuvres vocales, de morceaux pour instruments à cordes et pour piano. C'est notamment grâce à ses dons que les étudiants du département de guitare classique eurent la possibilité de participer à de nombreux festivals internationaux, en mettant à profit un répertoire particulièrement fourni. Suzanne Savary organise également des séjours pour les professeurs de ce département en France et au Luxembourg, et accorde régulièrement une aide financière à nos musiciens pendant la durée de leurs séjours. L'artiste a également aidé l'ensemble « Renaissance » à s'affirmer en France.

« La transmission par Suzanne Savary à l'école N° 10 de la liste et des photos des soldats de notre pays qui périrent en Lorraine, fut non seulement un acte de mécénat mais également un acte civique », nous confia Tatiana Stchourova, critique d'art. « Mme Savary a réussi à retrouver l'Atlas des tombes de nos soldats disparus pendant les Première et Seconde Guerres mondiales sur le territoire français, Atlas qui fut ensuite transmis au Conseil régional de la Paix ». Cela était bien plus qu'un simple cadeau.

Suzanne Savary naquit à Thionville, ville au croisement de trois pays avec la France: l'Allemagne, le Luxembourg et la Belgique. La guerre fit rapidement éclater sa famille. C'est son mari, André Polidori — vétéran de la Seconde Guerre mondiale et Résistance — qui initia leur visite à Odessa en 1969. Lors de ce voyage, le couple voulait rendre hommage au peuple soviétique au nom de la victoire qu'il remporta sur le fascisme.

Mais la famille Savary-Polidori n'apporta pas seulement son soutien aux musées de notre ville. En 1998, ils firent livrer à Odessa des médicaments et des vêtements, qui furent ensuite transmis au Conseil des mères de familles nombreuses de l'arrondissement Souvorovsky.

L'artiste et mécène française a donc bel et bien mérité le plus haut titre qui puisse être décerné par les Odessites : « citoyen d'honneur d'Odessa ». Lors de sa rencontre avec Madame Savary, Edouard Matviitchouk, président de l'administration publique régionale, lui fit part de sa profonde admiration pour son inlassable engagement en tant que mécène pour notre ville. En réponse, Madame Savary lui confia que l'amour qu'elle portait à la région d'Odessa et à l'ancienne URSS était dû au fait que « ce peuple avait libéré l'Europe de l'emprise des nazis ».

Aujourd'hui pour de nombreux Odessites, l'image même de la « femme française » s'incarne tout naturellement dans la figure de Suzanne Savary.

Розділ 2. ПІД ПРАПОРОМ ПРОМИСЛОВОСТІ Й ТОРГІВЛІ

У 1894 році Одеса урочисто відзначила свій столітній ювілей, з нагоди якого місто отримало чимало привітань. Серед поздоровників був і Дмитро Менделєєв, який свого часу починав звідси шлях в науку. «Прапор освіти, промисловості і торгівлі Чорномор'я, укріплений століттям Одеси, — писав славетний вчений, — хай розвівається ширше по всьому морю й у всьому світі». Так воно і було, і до цього чимало долучилися французи.

Це солодке слово — «порто-франко»

У 1802 році імператор Наполеон писав своєму російському колезі: «Держава Вашої Величності та Франція отримали б чимало користі, якби відкрилася пряма торгівля між нашими портами на Середземному морі і Росією через Чорне море». Дуже вірогідно, що, кажучи про «порти Чорного моря», французький можновладець мав на увазі у тому числі й Одесу. Зрозуміло, що якби пропозицію Наполеона вдалося реалізувати (звісно, не на шкоду торговельним відносинам з Англією), то Одеса мала б від цього чималий зиск. І можна лише пошкодувати, що потім доля звела Росію та Францію у непримиренному двобої.

2ème chapitre — SOUS LA BANNIÈRE DE L'INDUSTRIE ET DU COMMERCE

En 1894, Odessa fêta son centième anniversaire. A cette occasion, la ville reçut de nombreux vœux de prospérité, dont ceux de Dimitri Mendeleiev, scientifique de renom, qui souhaitait que « la bannière de l'enseignement, de l'industrie et du commerce liée à la mer Noire et ancrée depuis déjà un siècle à Odessa, continue de se déployer à travers le monde ». Un vœu qui se concrétisa plus particulièrement grâce au soutien français.

Douce expression que celle de « zone franche » !

Napoléon écrivit en 1802 à son homologue russe : « Le pays de votre Majesté et la France auraient tout intérêt à ouvrir les voies reliant les ports de la Méditerranée à ceux de la Russie, en passant par la mer Noire. » Il est possible que l'empereur français ait mentionné notre ville en parlant des ports de la mer Noire. Il est évident que si la proposition de Napoléon avait été acceptée, sans négliger bien sûr les relations commerciales établies avec l'Angleterre, Odessa aurait pu en tirer un profit certain. On peut toutefois regretter le duel implacable que la France et la Russie eurent à livrer par la suite.

Notons que les deux empereurs étaient influencés par les idées du célèbre économiste et homme d'État M. Turgot, défendant le principe du libre-échange, autrement dit du commerce

*Карантинна гавань Одеського порту: початок XIX століття
Odessa, zone portuaire de quarantaine, début XIXe*

Варто зазначити, що обидва можновладці перебували під впливом ідей славнозвісного економіста та державного діяча А. Тюрго, який відстоював принцип фрітредерства — вільної торгівлі та мінімального втручання держави в економіку. Прихильником ідей А. Тюрго був і герцог Рішельє. Молоде місто, яке практично не мало традицій, стало для Рішельє ідеальним полігоном для реалізації власних ідей. І можна погодитися з істориком О. Третяком, який вважає, що саме Одеса виявилася чи не першим містом Європи, де фрітредерство було втілено у «чистому вигляді».

Однак підіймати одеську економіку новому градоначальнику довелося якщо не з нуля, то, принаймні, з досить низького рівня. На той час, коли Рішельє потрапив до Одеси, у місті з населенням майже 9 тисяч жителів нараховувалося усього 144 робітники, які працювали на 23 млинах, у 16 майстернях та невеличких фабриках. Найбільшим з виробництв виявилася фабрика пудри, на якій працювало аж... п'ять осіб. Створив це підприємство ще наприкінці XVIII століття відставний капітан французької служби мсьє Пішон, і було воно одним з найперших у юному місті. Та загалом промисловість в Одесі перебувала в зародковому стані, тому для герцога було очевидно, що для подальшого розвитку міста треба знайти «точку опори». Практично нею, через наявність

libre et de l'intervention minimale de l'État dans l'économie. Richelieu, adepte des idées de Turgot, en fit la pierre angulaire de ses projets pour la ville nouvelle. Aussi peut-on se ranger du côté de l'historien O. Tretyak, qui définit Odessa comme la première ville d'Europe où le « libre-échange » proprement dit devint une réalité.

Cependant, Odessa étant toute jeune, le nouveau maire de la ville avait fort à faire sur le plan économique. Lorsque Richelieu arriva à Odessa, qui comptait alors 9000 habitants, la ville abritait seulement 144 employés, répartis sur 23 moulins, 16 ateliers, auxquels s'ajoutaient quelques petites fabriques. L'usine la plus importante de l'époque était la fabrique de poudre, où travaillaient... 5 personnes. Cet atelier, créé au XVIIIe siècle par un ancien capitaine de l'armée française, monsieur Pichon, était l'un des premiers de la jeune cité. De manière générale, on peut dire que les débuts de l'industrie odessite furent marqués par un certain manque de moyens. La nécessité s'imposait donc au Duc de trouver un point d'appui indispensable au développement de la ville. Le commerce extérieur pouvait remplir ce rôle du fait de l'existence d'une zone portuaire. Cependant, afin de rendre les services du port d'Odessa plus attractifs pour les étrangers, un élément déclencheur était primordial. Richelieu trouva alors la solution : la ville deviendrait une zone franche, idée favorable à l'essor économique de la cité. Seulement, en raison des guerres napoléoniennes, les possibilités s'avérèrent infimes et il fallut attendre la fin définitive de l'épopée militaire pour les exploiter réellement. Ce fut au nouveau gouverneur de la ville, Langeron, qu'incomba la réalisation des idées de son prédécesseur.

Le jour de la signature de ce décret, le 16 avril 1817, Odessa obtint tous les atouts nécessaires à son développement. Ce moment de grâce dans l'histoire odessite fut pleinement mis à profit. Pour éviter de rentrer dans les détails (la zone franche d'Odessa a déjà fait l'objet de nombreuses études), nous citerons seulement une note significative de l'historien V. Sokolovsky : « Au bout de ses quinze premières années en qualité de zone franche, Odessa devint la plus grande ville du territoire qui forme aujourd'hui l'Ukraine, dépassant la « capitale des villes russes », Kiev. [...] Durant les années clés de la ville, les recettes du Trésor public excédaient les revenus de toutes les autres villes du pays, à l'exception de Saint-Pétersbourg. A la différence d'autres cités, la trésorerie d'Odessa n'était pas criblée de dettes et faisait figure de modèle dans tout l'Empire. »

L'infrastructure se développa très rapidement, comme en témoignent la plupart des maisons construites à cette époque et qui restent aujourd'hui encore de véritables chefs-d'œuvre architecturaux.

Outre ces aspects purement matériels, c'est durant la période de zone franche qu'Odessa se forgea l'image de marque d'une « ville libre ». De là vient en effet cet amour de la liberté d'opinion qui caractérise tant le tempérament odessite. A notre avis, la présence de nombreuses

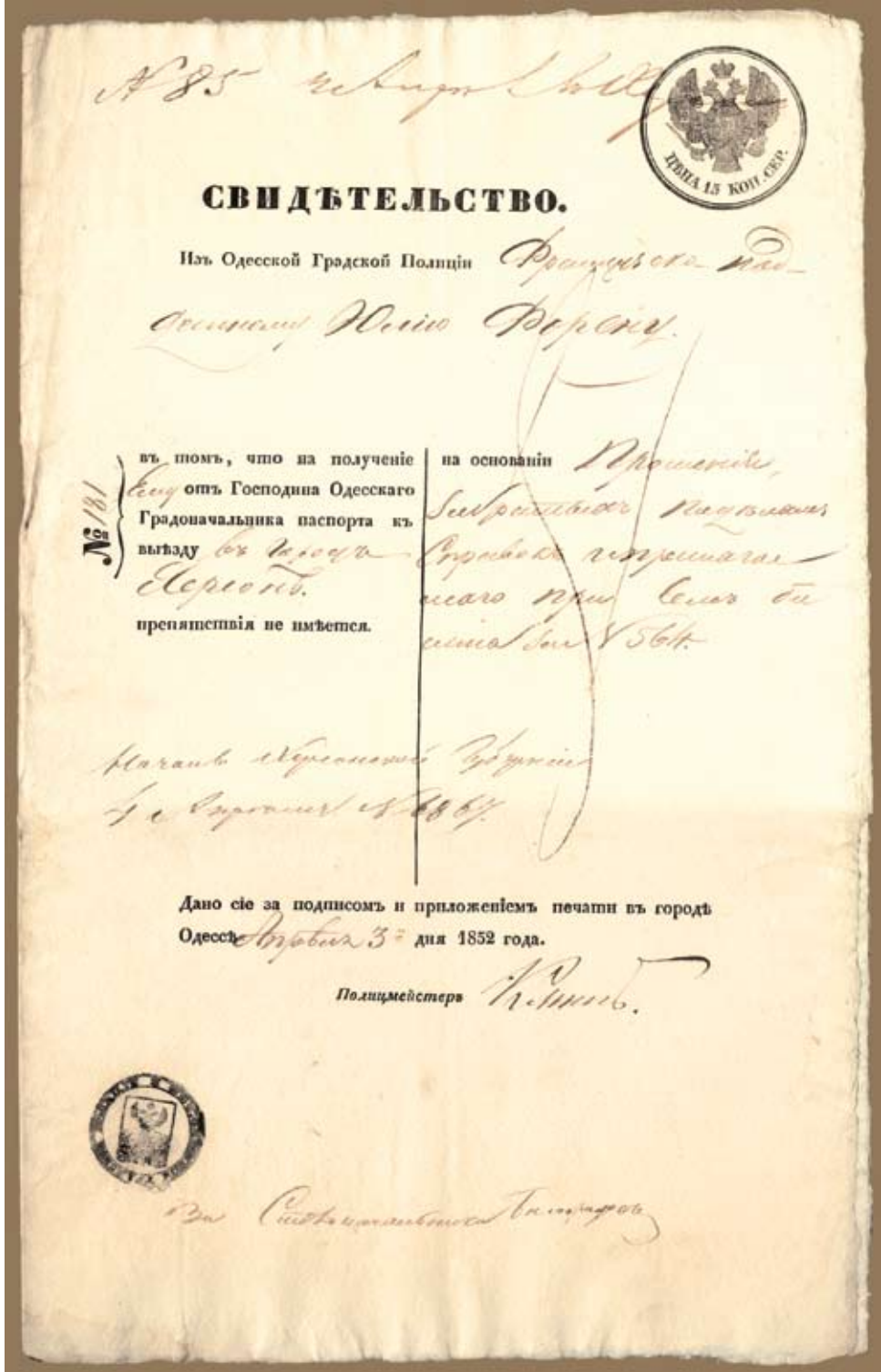
порту, могла бути лише зовнішня торгівля. Але щоб заохотити іноземців користуватися послугами саме одеського порту, потрібна була якась особлива принада — «фішка». І Рішельє знайшов рішення: «порто-франко», або, інакше кажучи, вільна гавань — от що має підняти економіку міста. Проте через «наполеонівські» війни процес загальмувався, і повернутися до практичної розробки ідеї вдалося лише після остаточного завершення військової епопеї. Займався цим вже новий градоначальник О. Ф. Ланжерон.

День підписання імператорського Указу — 16 квітня (за старим стилем) 1817 року — можна назвати «зоряною датою» Одеси, яка отримала унікальний шанс для розвитку. І цей шанс було використано сповна. Не вдаючись у деталі («порто-франко» в Одесі стало предметом величезної кількості досліджень), наведемо лише показове спостереження історика В. І. Соколовського. «По проходженню перших п'ятнадцяти порто-франківських років Одеса стала найбільшим містом на території сучасної України, обігнавши... «Столицю міст Руських» — Київ... У деякі особливо сприятливі роки надходження до Одеської казни перевищували доходи всіх інших міст держави, окрім Петербурга. Якщо ж врахувати, що Одеська скарбниця, на відміну від інших міст держави, не мала боргів, то її стан можна вважати найкращим в імперії».

Та не тільки економічні вигоди отримала Одеса від «порто-франко». У цей період у місті бурхливо розвивається інфраструктура, споруджуються будинки, багато з яких нині вважаються шедеврами архітектури. Крім суто матеріальних чинників, саме під час «порто-франко» створюється імідж Одеси як «вільного міста», формуються основи «одеського характеру», однією з визначальних рис якого є саме волелюбність, незалежність суджень. Опосередкованим впливом «порто-франко» пояснюється, можливо, і феномен появи наприкінці XIX — на початку XX століття великої кількості талантів світового рівня, які, власне кажучи, і створили так званий «одеський міф».

Економісти та історики відзначали і негативні сторони «порто-франко», які, зрештою, і призвели до його скасування в 1859 році. Однак це не заперечує головного висновку: саме режим «порто-франко» сприяв стрімкому розвитку міста практично в усіх напрямках, перетворив Одесу на особливу частину світового простору, знакову і привабливу для мільйонів людей у всьому світі. І хоча з того часу минуло понад півтора століття, деякі моменти «порто-франко» сміливо можна спроектувати і на наш час. «Вивчення цього феномену, — пише сучасний дослідник, — цікаве ще й у контексті дискурсу про встановлення зони вільної торгівлі між країнами ЄС та Україною. Сучасне бачення українським урядом зон вільної торгівлі як зон вільного руху товарів, послуг, капіталу та робочої сили майже цілком збігається із функціями одеського порто-франко... Незважаючи на те, що між тогочасною Одесою та нинішньою Україною існують значні відмінності, досвід „порто-франко“ необхідно враховувати, адже так само,

Дозвіл на виїзд з Одеси французькому підданому Юлію Форену часів «порто-франко»
 Permission de sortir d'Odessa à un ressortissant français, Jules Forin, à l'époque de la zone franche

*Реклама Торгового Дому Луї Дрейфуса
La publicité de la maison commerciale de Louis Dreyfus*

як зона „порто-франко“ сприяла стрімкому розвитку новоствореного міста, так і договір про вільну торгівлю між Україною та європейськими країнами може сприяти розвитку нашої молоді держави».

Від зерна до вина

Французька присутність в одеській економіці дореволюційного періоду була дуже істотною.

На «святая святых» одеської торгівлі — зерновий ринок — активно впливала велика навіть за світовими масштабами французька компанія *Louis Dreyfus*. У місті було близько двадцяти хлібних контор і торговельних будинків французької компанії. Її діяльність допомогла одеському порту досить швидко відновити позиції, які було втрачено після Кримської війни, і знову повернути собі лідерство на ринку експорту зерна і борошна. В останнє десятиліття XIX століття вивіз зерна з Одеси становив понад чверть усього зернового експорту Російської імперії.

personnalités mondialement connues de la fin du XIXe jusqu'au début du XXe siècle — à l'origine du mythe gravitant autour de la cité portuaire — s'explique en priorité par l'influence qu'exerçait sur les esprits cette image de cité libre.

Même si les économistes et les historiens relèvent quelques aspects négatifs du décret relatif à la zone franche, finalement aboli en 1859, le bilan final demeure le même. Le statut de zone franche contribua au développement intensif de la ville dans quasiment tous les domaines et fit d'Odessa une ville d'exception, séduisante et attractive pour des milliers de gens à travers le monde. Aujourd'hui encore, même si un demi-siècle s'est écoulé depuis l'abolition du décret, il est tout à fait possible de réactualiser l'idée d'une zone franche. Comme l'écrit un chercheur contemporain, « l'étude de ce phénomène est intéressante si on la met en rapport avec les discussions actuelles sur l'éventualité d'une zone de libre échange entre les pays de l'Union Européenne et l'Ukraine. La vision gouvernementale d'un tel projet, incluant la libre circulation des marchandises, des services, des capitaux et de la main d'œuvre, rejoint presque entièrement les objectifs de l'ancienne zone franche d'Odessa. [...] Malgré le fait qu'il y ait beaucoup de différences entre l'Odessa d'autrefois et l'Ukraine contemporaine, il est nécessaire de s'attarder quelque peu sur notre expérience passée. En effet, la zone franche contribua de manière définitive au développement de la jeune cité, tout comme le traité de libre échange entre l'Ukraine et les pays européens pourrait donner un nouveau souffle à notre jeune nation. »

Du blé au vin

La présence française dans l'économie d'Odessa avant la Révolution était indiscutable.

La clef de voûte du commerce d'Odessa, le marché du blé, reposait sur une très grande compagnie française, Louis Dreyfus. On comptait ainsi une vingtaine d'adresses de boulangeries et de maisons de commerce, uniquement à Odessa. L'activité de telles compagnies aida le port d'Odessa à reprendre la place que la ville avait perdue pendant la Guerre de Crimée, et lui permit de reconquérir le marché d'exportation du blé et de la farine. Dans la dernière décennie du XIXe siècle, les exportations de blé d'Odessa représentaient ainsi plus d'un quart de toutes les exportations de céréales de l'Empire russe.

Les industriels français, eux aussi, prirent part de manière significative au développement économique de la ville. A cet égard, il faut mettre en avant l'observation du colonel A. Schmidt, auteur de l'essai sur la province de Kherson, avec notamment la note de recherche Matériaux pour la géographie et les statistiques de la Russie, recueillis par l'Etat-major.

« L'industrie locale, explique l'analyste, a deux particularités : certaines usines reposent sur l'instinct commercial de l'homme russe et possèdent les avantages que cette inclination

Серйозний внесок у розвиток економіки міста зробили і промисловці-французи. Показовим в цьому плані є спостереження полковника А. Шмідта, автора нарису про Херсонську губернію, який було вміщено в аналітичній записці «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба».

«Здесьняя заводская промышленность, — зазначав аналітик, — имеет две отличительные черты: одни заводы возникли на основании простой, торговой сметки великорусского человека и имеют те достоинства, которые могла придать им эта природная сметка, без всяких научных начал; другие же воспользовались усовершенствованиями, сделанными в промышленности западно-европейской».

Показово, що розвиток «інших», тобто заводів з передовою для свого часу технологією, автор нарису пов'язує з відкриттям у 1850 році в Одесі першого парового борошномельного млина Гомма. Між тим, коли підприємець задумав влаштувати паровий млин, то зустрів таку недовіру з боку місцевих банкірів, що змушений був шукати капітали, необхідні для втілення свого проекту, за кордоном. Дві парові машини для млина Гомм виписав з Парижа, жорна були виключно марсельські, оскільки відзначалися особливою «доброю і міцністю». Ця споруда заввишки з п'ятиповерховий будинок довго вважалася одним з «чудес Одеси».

З миловарних заводів губернії А. Шмідт віддав беззаперечну першість одеському підприємству Жоржа (Жермена) Пітансьє, якому належав також великий завод з виробництва стеаринових свічок з річним обігом понад 400 тисяч рублів сріблом. Продукція підприємств відставного майора отримала високу оцінку на першій в історії Всесвітній виставці, яка проходила в Лондоні в 1851 році і викликала небувалий ажіотаж: на ній побувало шість мільйонів відвідувачів. Мило Пітансьє було визнано кращим серед аналогічних виробів у відділі російської промисловості, а за «стеариновую кислоту превосходной белизны и великолепные из нее свечи» одеського підприємця було удостоєно першого місця і медалі. Два роки потому на Московській мануфактурній виставці Ж. Пітансьє отримав Велику срібну медаль «за учреждение завода стеариновых свечей».

Ще одне одеське підприємство, продукція якого також була визнана на міжнародному рівні, — фабрика з виробництва вакси (у XIX столітті це був основний засіб для чищення чобіт). Її відкрив у 1880 році Август Феліцій Жако, а через рік фабрика влилася до складу «Генерального товариства французької вакси». Продукція цього підприємства користувалася величезним попитом. Уже в 1882 році фабрика А. Жако отримала золоту медаль на Всеросійській виставці в Нижньому Новгороді, а також дві срібні медалі на Всеросійській промислово-художній виставці в Москві: «за чернила и ваксу, отличного качества, при весьма обширных размерах производства», а також

Реклама Товариства французької вакси
Publicité de la communauté du cirage français

«за укупорочные жестянки и жечь». Вироби одеського підприємства були відзначені і на Всесвітній виставці в Парижі.

Та найбільш значну роль відіграли французи у становленні в Одесі промислового виробництва вина. Цей «найздоровіший та найгігієнічніший з напоїв», як називав його Луї Пастер, завжди був особливо популярним серед одеситів. Про погріб шабських вин Коре — постійне місце зустрічі місцевих французів, де особливою популярністю користувалися пісні Беранже, — писав у своїй книзі Олександр де Рібас. Імпортом французьких вин займалися у місті кілька підприємців, серед яких був і П'єр (Петро Тимофійович) Нуво, справу якого успадкував Франсуа Нуво. Спадкоємець пішов далі: на земельній ділянці на Малофонтанській дорозі (зараз — Французький бульвар), що належала Віктору Енно (відомий вчений і дипломат, який тривалий час виконував в Одесі обов'язки бельгійського консула), Нуво обладнав підземні сховища. З часом тут було створено винзавод, який діє і донині, а головна будівля підприємства — одна з найкрасивіших у місті — є пам'яткою архітектури.

А неподалік, на тому самому Французькому бульварі, міститься інше відоме і популярне підприємство — Одеський завод шампанських вин. Він бере свій початок з утвердження 8 березня 1896 року імператором Миколою II Статуту акціонерного товариства «...для выделки шампанского вина и коньяка под наименованием „Южно-Русское общество виноделия Генрих Редерер в Одессе“». Головним ініціатором і засновником товариства був французький громадянин Людвіг-Едуард-Генріх Редерер. Закладання будівель підприємства відбулося 3 травня 1898 року, а вже 1 жовтня 1899 року завод було відкрито і освячено. Підприємство було оснащено апаратами і машинами новітньої конструкції, для роботи на ньому запросили досвідченого фахівця з «історичної батьківщини» напою — Шампані, а також цілий штат французів. Виноматеріали, пляшки, пробки і навіть дріт для виготовлення вуздечки завозили з Франції, тому не дивно, що одеське шампанське «Генріх Редерер» успішно конкурувало навіть з аналогічним продуктом французьких фірм. Його високу якість було відзначено медаллю на Всесвітній виставці 1904 року в Парижі і Великою срібною медаллю від Імператорського товариства сільського господарства Росії на торговельно-промисловій виставці в Одесі 1910 року.

Коли вже згадали про участь одеських підприємців у виставках, не можна оминати увагою і виставки, які влаштовувалися в Одесі. Перша одеська «виставка сільських, художніх та ремісничих виробів» відбулася в 1837 році. Її експонати розмістилися в будинку купця М. А. Крамарьова на Дерибасівській — там, де зараз Пасаж. Серед інших товарів тут були представлені вина Рубо і Гаске, сало, свічки і мило Моньє і Компа, крохмаль Пишона, макарони Жюльєна, столові прилади ювеліра Дютфуа, меблі Коклена та інші вироби. Серед технічних новинок особливу увагу привертали винаходи інженера

naturelle leur offre, sans référence aucune au progrès technique ; les autres ont profité des innovations de l'industrie d'Europe de l'Ouest. »

Il est significatif que l'auteur relie de manière étroite le développement des usines innovantes et la tentative avortée d'ouverture du premier moulin à vapeur en 1850 à Odessa : l'entrepreneur rencontra une telle méfiance de la part des banquiers locaux qu'il fut obligé de s'adresser à l'étranger pour trouver les fonds nécessaires à la mise en œuvre du projet. On fit venir deux machines à vapeur spécialement de Marseille. Ces engins de cinq étages de haut ont longtemps été considérés comme les « merveilles d'Odessa ».

Parmi toutes les savonneries de province, A. Shmidt donna sa préférence à une entreprise d'Odessa, celle de Georges (Germain) Pitancié. Il était aussi le propriétaire d'une grande usine de bougies stéariques, qui pouvait se prévaloir d'un chiffre d'affaires annuel de plus de 400 000 roubles en argent. La production des entreprises du major à la retraite obtint d'ailleurs une place de choix durant la première Exposition universelle qui eut lieu à Londres en 1851, et suscita un intérêt extraordinaire, comme en témoignent les six millions de visiteurs. Le savon de Pitancié était considéré comme le meilleur de tous les produits similaires de l'industrie russe, et grâce à l'acide stéarique, dont la blancheur immaculée façonnait des bougies impeccables, l'entrepreneur d'Odessa remporta la première place. Deux ans plus tard, G. Pitancié reçut la Grande Médaille d'argent pour son usine de bougies stéariques.

L'autre entreprise d'Odessa dont les produits jouissaient également d'une renommée internationale était l'usine de cirage (matériel principal de nettoyage des souliers au XIXe siècle). Le cirage avait été découvert par Auguste Felici Jacquot en 1880. En l'espace d'une seule année, l'usine rejoignit « La communauté générale du cirage français ». La production de l'entreprise se portait à merveille. En 1882, l'usine de A. Jacquot fut médaillée d'or au cours de l'Exposition Nationale Russe à Nijni Novgorod, et reçut deux médailles d'argent lors de l'Exposition Nationale Russe d'industrie et d'art pour son encre, son cirage et ses boîtes d'emballage en fer-blanc d'une qualité exceptionnelle. D'autres produits conçus par des entrepreneurs d'Odessa furent également mentionnés lors de l'Exposition Universelle de Paris.

Mais l'influence la plus notable des Français touche la production viticole. Le vin, la boisson « la plus saine et la plus hygiénique » (selon l'expression de Louis Pasteur), est toujours très appréciée par les Odessites. Alexandre Deribas mentionnait déjà dans son ouvrage une cave à vins de Chabo, Chez Coré, lieu de rencontre régulier des Français expatriés où les chansons de Béranger étaient très prisées. Certains entrepreneurs de la ville, dont Pierre (Petro Timofiyovitch) Nouvo, s'occupaient de l'importation des vins français. Son héritier, Francois Nouvo, alla plus loin encore : sur un terrain situé dans Malofontanska doroga (boulevard Français) qui appartenait à Victor Henno, savant et diplomate renommé qui fut longtemps

*Завод з виробництва шампанських вин Генріха Редерера
L'usine de production des vins mousseux d'Henri Roederer*

*Торговельно-промислова виставка 1910 року в Одесі: павільйон французької фірми
L'exposition industrielle et commerciale de 1910 à Odessa — pavillon d'exposition de la firme française*

consul de Belgique à Odessa, il entreprit l'aménagement de celliers secrets. Les chais furent plantés par la suite. Le bâtiment principal de cette entreprise, qui fonctionne toujours aujourd'hui, est un des monuments d'architecture les plus beaux de la ville.

Non loin de là, sur le même boulevard Français, se trouve une autre entreprise renommée : l'usine de vins mousseux d'Odessa. Elle démarra son activité grâce à la ratification par l'empereur Nicolas II du Statut de sociétés actionnaires, datée du 8 mars 1896, « visant à fabriquer des vins mousseux et des cognacs sous le nom de « Société vinicole de la Russie méridionale d'Henri Roederer à Odessa ». Le fondateur et l'initiateur principal de ce projet fut Louis-Edouard-Henri Roederer, citoyen d'origine française. La pose de la première pierre du bâtiment eut lieu le 3 mai 1898 et l'usine fut inaugurée le 1er octobre 1899. L'entreprise possédait des outils et des installations modernes ; plusieurs Français y étaient employés, ainsi qu'un spécialiste venu de Champagne, pays historique de la boisson du même nom. Le matériel de production des vins, bouteilles et bouchons, jusqu'au fil fabriquant la bride, fut importé de France. Il n'est donc pas étonnant que le champagne « Henri Roederer » d'Odessa fit concurrence à son homologue français. Sa qualité fut récompensée lors de l'Exposition Universelle de Paris de 1904 et reçut la Grande Médaille d'argent de la part de la Société impériale d'agriculture de Russie lors de l'exposition commerciale d'Odessa en 1910.

Si nous venons de mentionner la participation des entrepreneurs d'Odessa aux expositions européennes, c'est que nous ne pouvons passer sous silence les expositions qui eurent lieu dans notre ville, d'autant que ce sujet a été très peu abordé jusqu'à présent. La première « Exposition de produits agricoles, artisanaux et artistiques » d'Odessa eut lieu en 1837. On installa les objets présentés dans la maison du marchand M. A. Kramaryov, rue Deribasivska où « Le Passage » se trouve actuellement. De belles créations étaient offertes aux yeux des visiteurs : vins Roubaud et Gasquet, lard de qualité, bougies et savon Monier et Compas, amidon de chez Pichon, pâtes de chez Julien, couverts de table du joaillier Dutfoy, meubles Coquelin. Au milieu des innovations techniques, une attention particulière fut portée aux découvertes de l'ingénieur August Gailluit : une « pompe de production d'eau minérale », un moulin mécanique manuel, conçu pour le forage hydrologique et une presse à foin. Le 8 septembre 1837, l'Empereur Nicolas Ier visita l'exposition en compagnie du jeune tsarevitch Alexandre, suivis le lendemain par l'Impératrice. Ces derniers apprécièrent beaucoup l'exposition. Si nous insistons sur sa réussite, c'est parce qu'elle fut la démonstration éclatante que les producteurs locaux disposaient de possibilités jusqu'ici insoupçonnées. Certains contemporains notèrent même que les entrepreneurs d'Odessa n'avaient rien à envier aux collègues de la capitale. Au nombre des plus célèbres, on comptait les maîtres menuisiers Coquelin, Guemerlai et Durand ; les maîtres joailliers Lardon, Santamarie et Rosegutta ; le maître armurier Gutillard, le tourneur Anguer et bien d'autres encore, sans parler des tailleurs et des modistes venus de Paris s'installer dans notre ville.

Жюста Гаюї: «насос, який використовується для приготування мінеральних вод», ручний млин, модель для буріння гідрогеологічних свердловин, сіностискувальний прес. 8 вересня 1837 року виставку відвідав Імператор Микола I разом з цесаревичем Олександром, а на день раніше тут побувала Імператриця. Виставка їм сподобалася. А щодо результатів цього заходу, то головним підсумком виставки стала демонстрація можливостей місцевих майстрів. Сучасники відзначали, що деякі одеські майстри анітрохи не поступаються столичним колегам; серед таких були названі «мебельные мастера Коклен, Гемерле и Дюран; золотых и бриллиантовых вещей — Лардон, Сантамария и Розегутта; ружейный мастер Гутьяр, токарь Ангер и другие, не говоря о портных и модистках, которые приехали к нам из Парижа».

Останній сплеск французької ділової активності в Одесі початку ХХ століття — вже згадувана торговельно-промислова виставка 1910 року. У ній взяло участь багато іноземних фірм, із Франції також, а один з найцікавіших павільйонів належав фірмі «Генрі Редерер»: він був прикрашений гігантською пляшкою шампанського. Потім ця пляшка зайняла місце на території самого підприємства і безславно згинула під час революційних подій.

Ця втрата символічно означала втрату європейських традицій ведення господарства. Надалі радянська «залізна завіса» різко обмежила економічні зв'язки Одеси з Францією, відродження яких спостерігаємо тільки зі здобуттям Україною незалежності.

Нові зв'язки нового часу

Французькі підприємці були одними з перших, хто почав освоювати український ринок, інвестувати кошти в українську економіку. Звісно ж, історичні традиції та потенційні можливості розвитку Одеси та регіону не могли залишитися поза увагою інвесторів. І ось результат: саме Франція стала лідером серед закордонних інвесторів. У 2010 році загальна сума прямих іноземних інвестицій в Одеську область становила близько 73 млн доларів. І більше половини — 37,2 млн доларів — вклали у виробничу сферу французії. Так, французька компанія *Group Atlantic* збудувала в селі Усатово під Одесою завод з виробництва водонагрівального обладнання. Завдяки цьому проекту вона стала найбільшим інвестиційним партнером Одеського регіону. Французи відзначили допомогу від обласної державної адміністрації. Зокрема, завдяки підтримці місцевої влади компанія дуже швидко отримала дозвіл на розширення виробництва. У лютому 2011 року на Одещині пройшов Тиждень французької виноробної культури, що сприяло піднесенню культури виноробства в Україні та регіоні. Українські та французькі винороби змогли обмінятися досвідом. За визнанням одеських виноробів, найяскравішою і найкориснішою подією Тижня стали майстер-класи провідних фран-

Le dernier essor de l'activité française à Odessa date du début du XXe siècle et coïncide avec l'exposition industrielle et commerciale de 1910. Beaucoup de firmes étrangères y participèrent, y compris les usines françaises. L'un des pavillons les plus intéressants appartenait notamment à la firme « Henri Roederer », connue pour avoir décoré une bouteille de champagne géante. Suite à son inauguration au siège de l'entreprise, elle disparut mystérieusement pendant la révolution russe.

Cette perte symbolisait la perte des traditions européennes, parallèlement aux faveurs économiques dont bénéficiait Odessa. Après l'apparition du rideau de fer soviétique, rompant brutalement les liens économiques entre Odessa et la France, il fallut attendre l'indépendance de l'Ukraine pour que les relations reprennent enfin.

Les relations actuelles

Les entrepreneurs français comptèrent parmi les premiers à s'intégrer au marché ukrainien et à investir dans son développement économique. Bien sûr, les investisseurs ne pouvaient laisser de côté les traditions ancestrales, ainsi que le potentiel d'Odessa et de sa région. Aussi, il n'était pas étonnant que la France ait devancé tous les autres investisseurs étrangers. En 2010, le total des investissements directs étrangers dans la région d'Odessa s'élevait à presque 73 millions de dollars. La part des investissements français dans l'industrie constituait plus de la moitié des investissements totaux, à savoir 37,2 millions de dollars. La rencontre entre les membres du gouvernement de la région d'Odessa et les représentants du conseil d'administration du « Groupe Atlantic », qui reste à ce jour une des plus grandes firmes d'Europe spécialisée dans les installations de chauffage électrique — eut lieu au mois de janvier dernier. Sur la période 2009–2010, le « Groupe Atlantic » s'investit totalement dans la construction d'une usine de chauffe-eaux. Ce projet permit à la compagnie française de devenir le plus grand partenaire investisseur de la région d'Odessa (les Français ayant obtenu une aide conséquente de la part de la fonction publique). Notamment, grâce au soutien du gouvernement en place, la compagnie reçut la permission d'accroître sa production dans un très court laps de temps. En février 2011, dans la région d'Odessa, se déroula la Semaine de la Culture Viticole française, dont le but était de favoriser l'échange de pratiques entre viticulteurs ukrainiens et français, et de permettre ainsi le développement de la culture viticole en Ukraine et dans la région. Selon les viticulteurs d'Odessa, l'événement le plus marquant et le plus utile de la rencontre fut la mise en place d'ateliers animés par de grands spécialistes français, où figurait entre autres le vice-président de l'Association des œnologues de France, Olivier Livo.

En mars, une présentation à l'Ambassade de France fut organisée pour évaluer les investissements potentiels dans la région d'Odessa. Elle se déroula dans le cadre des rencontres mensuelles, entre chargés d'affaires membres d'associations ukrainiennes. Lors de ce

*Французькі підприємці дегустують одеське вино
Des entrepreneurs français dégustant un vin d'Odessa*

цузьких фахівців, серед яких був віце-президент Асоціації виноробів Франції Олів'є Ліво.

У березні в приміщенні Посольства Франції в Україні відбулася презентація інвестиційного потенціалу Одеської області. Вона пройшла в рамках щомісячних зустрічей з представниками бізнесу, які входять до асоціації французького співтовариства в Україні. На презентації (а в ній брали участь представники 50 французьких компаній) представили інвестиційний клімат області, потенційні інвестиційні майданчики тощо. Під час дискусії представники компаній зазначили, що вони зацікавлені у розширенні французького бізнесу на території області. На майбутнє бізнесмени запропонували організувати україно-французькі бізнес-форуми, двосторонні зустрічі, спільні круглі столи та інші заходи, які допоможуть їм краще ознайомитися з різнобічним потенціалом регіону.

52

Отже цілком можна розраховувати на відродження колишніх зв'язків. А це завжди приносило Одесі величезну користь.

Крістоф Лакарен презентує власну продукцію
Christophe Lacarin présentant sa propre production

rassemblement, on a pu noter la participation de 50 compagnies françaises, auxquelles furent présentés le climat de la région, les domaines potentiels d'investissement, etc. Les représentants des compagnies respectives n'hésitèrent pas à afficher leur intérêt pour le renforcement des investissements français dans la région d'Odessa, et à proposer des forums d'affaires, des rencontres bilatérales, des tables rondes communes, ainsi que des conférences mêlant représentants ukrainiens et français.

Коли вже зайшла мова про виноробство, не можна не розповісти про людину, яка, подібно до багатьох своїх попередників, саме в Одесі знайшла свою долю і покликання. Це Крістоф Лакарен — французький парфумер, який став українським виноробом. Одеса оцінила Лакарена після того, як у Міському саду він відкрив унікальний «фонтан парфумів» — подяка місту за своє особисте щастя. Але потім Лакарен зробив дивний крок: він вирішив зайнятися виноробством і оселився під Одесою, в селищі Шабо, яке здавна славиться своїми винами. Є всі підстави вважати, що Крістоф Лакарен — перший в Україні цілком французький винороб. «Перша презентація авторського вина Крістофа Лакарена відбулася в 2007 році. Воно називалося «Лакарен Нуво». Згадаймо історію, щоб зайвий раз переконатися: добра традиція не зникає!

Il y a donc tout lieu d'espérer aujourd'hui un renforcement durable des liens économiques, autrefois si favorables, entre la France et Odessa.

Pour terminer cet exposé, nous dresserons le portrait d'un personnage, qui comme beaucoup de ses prédécesseurs, trouva sa vocation à Odessa. Il s'agit d'un parfumeur français, Christophe Lacarin, qui devint par la suite viticulteur ukrainien. Les habitants d'Odessa saluèrent tout particulièrement le travail de C. Lacarin lorsque ce dernier inaugura une fontaine de parfums dans le jardin municipal ; c'était pour lui une manière de remercier la ville d'avoir contribué à son bonheur personnel. Cependant, à la surprise générale, C. Lacarin décida de changer de voie en reprenant 150 hectares des anciens vignobles du Kolkhoze Lénine non loin d'Odessa, au village Chabo, renommé depuis longtemps pour ses vins. On a alors tout lieu de croire que Christophe Lacarin devint ainsi le premier viticulteur français en Ukraine. Sa première récolte viticole eut lieu en 2007 et Christophe la nomma « Lacarin Nouveau ». Gravons donc cet événement dans l'histoire, pour s'assurer une fois de plus que la tradition ne disparaîtra pas !

Розділ 3. БАНКИ, ЯКІ НАС ОБРАЛИ

Кому з одеситів невідомі такі дати, як 2 вересня, 5 серпня, 10 квітня?! Ці дні знаменують події, які стали центральними в історії міста, — День заснування у 1794 році, День початку героїчної оборони 1941 року та День визволення у 1944 році. А от якщо запитати у місцевих жителів, чим славне 1 листопада, то, мабуть, правильну відповідь дадуть лише кілька професіоналів. Між тим, цей день також варто було б включити до календаря пам'ятних дат Одеси, бо він знаменує початок фінансової історії міста. Адже саме першого листопада 1801 року в Одесі відкрився перший банкірський дім, який створили французький негоціант Фурньє та ліворнський банкір Жом...

Гроші для Чорного моря

Якщо б довелося обирати міського голову серед античних богів або героїв, то можна не сумніватися, що переміг би Меркурій (Гермес) — бог торгівлі. Недарма ж у ніші будинку одеського уряду — міської ради (колишньої Думи) — стоїть статуя саме цього бога. А там, де торгівля, там, зрозуміло, і гроші. А де гроші — там (що так само очевидно) установи, які їх акумулюють, тобто банки. Рано чи пізно вони, звісно, в Одесі з'явилися б, але показово, що і тут першими стали французи, які започаткували в Одесі професійне здійснення банкірських операцій.

3ème chapitre — LES BANQUES QUI NOUS ONT CHOISIS

Le 2 septembre, le 10 avril, le 5 août. Quel vrai Odessite ne connaît pas ces dates ? Elles symbolisent les événements majeurs de l'histoire de notre ville ; la Journée de la fondation en 1794, la Journée du début de la défense héroïque de 1941 et la Journée de la libération de l'occupation des nazis en 1944. Mais si on demande à nos compatriotes pourquoi le 1er novembre est célèbre, il est fort probable que seuls quelques professionnels connaissent la bonne réponse. Pourtant, il faudrait bien inclure cette date dans la liste des dates remarquables de l'histoire d'Odessa car elle marque le début de l'ère financière de la ville. C'est exactement le 1er novembre 1801, c'est-à-dire il y a 210 ans, qu'un négociant français, Fournier, et un banquier de Livorno, Jome, inaugurèrent la première banque de la ville.

De l'argent pour la mer Noire

Odessa connut un développement commercial fulgurant. C'est pourquoi, si l'on demandait un jour aux Odessites qui pourrait être maire de la ville parmi les dieux du panthéon ou les héros antiques, on élirait sans doute Mercure (Hermès), le dieu du commerce. Comme s'ils voulaient prouver cette supposition, nos prédécesseurs installèrent, dans une niche du bâtiment de la mairie municipale, la statue de Mercure, prouvant ainsi l'importance de ce dieu pour la ville. Le commerce va de pair avec l'argent. L'argent, à son tour, mène à la création d'établissements capables d'en amasser davantage. Ces derniers devaient donc apparaître dans

Начало Ришельевской улицы съ театральной площади
(направо домикъ Герцога Ришелье, налѣво дворець графа Ланжерона, посрединѣ
домъ барона Рено).

Ришельєвська вулиця на початку XIX століття

La rue Richelievskia au début du XIXe siècle

Ніби заперечуючи народжений через більше ніж століття вислів про те, що велике бачиться лише на відстані, відкриття в Одесі банкірського дому сучасники оцінили одразу ж, причому на найвищому рівні. Російський самодержець Олександр I у своєму рескрипті на ім'я новоросійського губернатора М. П. Миклашевського звелів надавати засновникам банку усіяку допомогу «в межах закону, виходячи з комерційних потреб краю». Таку реакцію імператора легко зрозуміти: капітал банку Фурньє становив 300 тисяч ліврів (франків), що у кілька разів перевищувало тодішній бюджет міста. А через деякий час в Одесі відкрився ще один французький банк — відомого барона Жана Рено. Барон купив будинок князя Г. С. Волконського — найбільший на той час у місті. У ньому наприкінці 1806 року за згодою з міською владою він добудував «біржову залу». Саме тут проводилися перші збори Одеської товарної біржі. Барон Рено та його компаньйони надавали місту великі позики, причому на пільгових умовах (6 відсотків річних), сприяючи тим самим стрімкому зростанню Одеси, яка вже за часів «порто-франко» перетвориться на одне з найбільших міст Російської імперії і найбільший центр торгівлі на Чорному морі.

notre ville un jour ou l'autre. Une fois de plus, ce sont les Français qui détiennent le haut du palmarès dans ce domaine car ce sont bel et bien eux qui commencèrent à mener les premières transactions bancaires professionnelles à Odessa.

120 ans plus tard, les gens inventèrent un proverbe : « On voit le grand de loin » et comme si l'on voulait confirmer ce jugement, les plus puissants remarquèrent immédiatement l'ouverture de ces premières banques. L'empereur russe, Alexandre Ier, dans son décret faisant de M. P. Miklachevsky le gouverneur de la Nouvelle Russie, ordonna qu'on offre aux fondateurs des banques toute assistance « dans les limites de la loi tenant compte des besoins commerciaux de la région ». Une telle réaction de l'Empereur est tout à fait compréhensible : le capital de la banque de Fournier était de 300 000 francs, ce qui dépassait le budget municipal de l'époque. Quelques temps plus tard, une autre banque française ouvrit ses portes dans notre ville. Son propriétaire était le célèbre baron Jean Rainaud. Celui-ci acquit notamment la plus grande maison qui existait à l'époque, celle du comte G. S. Volkonsky où, à la fin de l'année 1806, après consentement des autorités municipales, il construisit « la salle de la bourse ». C'est ici que se déroulèrent les premières réunions de la Bourse autour des marchandises d'Odessa. Le Baron Rainaud et ses compagnons offrirent à Odessa de grands prêts avec des facilités de remboursements (6% d'intérêts), ce qui contribua grandement à l'épanouissement économique de la ville. Ainsi, durant sa période de zone franche, Odessa devint rapidement l'une des plus grandes villes de l'Empire russe et le plus grand carrefour commercial de la mer Noire.

Les bouleversements industriels français, soutenus par la révolution et les guerres napoléoniennes, attisèrent l'intérêt de la France pour le commerce en mer Noire. En 1816, les Français inaugurèrent une société anonyme « Compagnie de la mer Noire », dont le siège se trouvait à Paris, une agence commerciale à Marseille et deux filiales à Odessa et Istanbul. Son trésorier J. Laffite, un banquier français influent, diffusa de nombreuses lettres pour recueillir les signatures de ceux qui voulaient y adhérer, dans le but d'étendre l'activité de cette société. Une des meilleures preuves de ce succès est que le premier à signer une de ces lettres et à acheter un billet de 10 actions fut le premier ministre français de l'époque, Richelieu, extrêmement connu et proche des Odessites. L'ancien gouverneur de la région connaissait évidemment mieux que quiconque les perspectives d'un tel projet.

« Le Lion » bondit en Russie

Nous pouvons, sans exagération, affirmer qu'une nouvelle ère de l'histoire financière de notre ville débuta en 1892, quand fut ouverte une agence de la banque française « Le Crédit Lyonnais », considérée à l'époque comme l'une des plus grandes institutions bancaires d'Europe. Le Crédit Lyonnais s'installa à Odessa pour les mêmes raisons qui avaient conduit Fournier et Rainaud à s'installer dans la région : conquérir le marché russe. Nous pouvons

Промисловий переворот у Франції, прискорений революцією та війнами Наполеона, ще більше посилив інтерес цієї країни до чорноморської торгівлі. У 1816 році французи заснували акціонерне товариство «Чорноморська компанія», керівний центр якої був у Парижі, торговельне агентство — у Марселі, а дві контори — в Одесі та Стамбулі. Для популяризації товариства, обов'язки скарбника якого виконував впливовий французький банкір Ж. Лаффіт, було поширено листа для збору підписів охочих взяти участь у його діяльності. Показово, що першим, хто поставив свій підпис і придбав білет у 10 акцій, був не хто інший, як добре знайомий усім одеситам Рішельє — на той час він уже керував французьким урядом. Звісно, недавній одеський градоначальник краще за будь-кого розумів перспективи цього проекту...

«Лев» стрибає до Росії

Без перебільшення можна сказати, що нова доба фінансової історії Одеси розпочинається у 1892 році з відкриттям відділення французького банку *Crédit Lyonnais* (Ліонський кредит) — однієї з найбільших банківських установ Європи тих часів. До завоювання російського ринку банківських послуг *Crédit Lyonnais* спонукали причини, певною мірою схожі на ті, що привели сюди Фурньє і Рено. Це економічна криза у самій Франції, спричинена не в останню чергу катастрофічною поразкою у війні з Пруссією та революційними подіями 1871 року, відомими як Паризька комуна. Натомість російська економіка після відміни кріпацтва (1861) отримала нечуваний поштовх для розвитку, але водночас потребувала колосальних матеріальних ресурсів. *Crédit Lyonnais*, маючи розгалужену мережу відділень, активно допомагав росіянам у розміщенні позик, завдяки чому став привілейованим партнером російського уряду. 1 серпня 1879 року в Петербурзі було відкрито місцеве відділення *Crédit Lyonnais*. Це був перший зареєстрований в Росії банк зі стовідсотково іноземним капіталом.

Під час відкриття пролунала фраза, яку цитували багато газет: «Зближення двох націй відбувається на зразок кредиту, на основі взаємодовіри. Слово „ліоне“ (*Lyonnais*) походить від „ліон“ — лев. Лев — цар природи, що символізує силу та благородство; так само і дружба між Францією та Росією ґрунтується не лише на силі, а й на благородстві намірів».

Недаремно кажуть, що «апетит приходить під час їди». Усвідомлюючи успішну роботу своєї першої російської агенції, керівництво *Crédit Lyonnais* подвоїло зусилля для розширення російської мережі. Показово, що місцями діяльності таких агенств було обрано Москву та Одесу.

notamment retenir de l'époque la crise économique française, provoquée principalement par sa défaite catastrophique dans la guerre contre la Prusse et les événements révolutionnaires de 1871, plus connus sous le nom de « la Commune ». L'économie russe, au contraire, commença à se développer après l'abolition du servage (1861). Mais elle exigeait parallèlement des ressources matérielles colossales. Le Crédit Lyonnais, grâce à son vaste réseau d'agences, aida activement les Russes à faire des emprunts, ce qui lui permit de devenir un partenaire privilégié du gouvernement russe. C'est ainsi que le 1er août 1879 fut ouverte la première agence locale du Crédit Lyonnais à Saint-Pétersbourg. Ce fut la première banque en Russie à posséder un capital entièrement étranger.

Lors de l'inauguration, un discours fut prononcé et repris ensuite dans plusieurs journaux : « Le rapprochement de deux nations se réalise à l'exemple du crédit, sur une base de confiance mutuelle. Le mot « lyonnais » provient du mot « lion ». Le lion est le roi des animaux et symbolise la force et la noblesse ; de même l'amitié entre la France et la Russie s'appuie non seulement sur la force, mais aussi sur la noblesse de ses intentions ».

Ce n'est pas par hasard que l'on dit que l'appétit vient en mangeant. En constatant le succès de sa première agence russe, l'administration du Crédit Lyonnais redoubla d'efforts pour étendre son réseau dans le pays. Et c'est ainsi que par la suite, Moscou et Odessa furent choisies pour concrétiser cette ambition.

Un coin de rue animé

On prépara soigneusement l'ouverture des agences du Crédit Lyonnais. La fréquentation des rues voisines et les emplacements des autres institutions financières avait été analysés, et l'on pensa tout d'abord à des immeubles du quartier des affaires de la ville, immeubles qui se devaient d'être respectables compte tenu de la réputation du Crédit Lyonnais. Ils devaient idéalement se trouver au croisement de deux rues et être suffisamment hauts pour qu'on puisse les remarquer de loin. On connaît cependant ce fameux dicton « Mieux vaut être à l'étroit dans un coin de rue animé qu'avoir de l'espace dans un coin caché ». C'est ainsi qu'après l'inspection initiale d'Odessa en 1891, il fut décidé que l'emplacement le plus stratégique (par analogie avec le boulevard Italien où se trouvait l'administration de l'agence parisienne du Crédit Lyonnais) serait la rue Deribasivska.

Il n'y avait alors, malheureusement, pas de locaux disponibles dans cette rue. C'est pourquoi une belle maison Ralli qui se trouvait au coin de la rue Richelievska et Deribasivska fut finalement choisie (il y avait de plus un certain symbolisme dans le fait qu'une banque française soit dans la rue qui portait le nom du Français le plus célèbre d'Odessa). On se préoccupa beaucoup du choix du personnel. Ainsi les chefs des agences devaient obligatoirement parler

На жвавому місці

До відкриття своїх відділень банк *Crédit Lyonnais* підходив з надзвичайною ретельністю. Спочатку аналізували відвідуваність сусідніх вулиць, розташування інших фінансових установ тощо. Потім обиралися будівлі в діловому районі міста з респектабельним виглядом з огляду на репутацію *Crédit Lyonnais*. Будинки ці обов'язково мали стояти на перехресті двох вулиць і бути настільки високими, щоб їх можна було помітити здалеку. Показовим є розпорядження з цього приводу: «Краще тіснота, але на жвавому місці, ніж простір, прихований від очей». Перший огляд Одеси у 1891 році виявив, що найбільш жвавою магістраллю (за аналогією з Італійським бульваром, де розміщувалося паризьке правління *Crédit Lyonnais*) є вулиця Дерibasівська.

Однак виявилось, що вільних приміщень на цій вулиці немає. Тому обрали красивий будинок Раллі на Рішельєвській, який стояв майже на розі Дерibasівської (це навіть символічно: французький банк — на вулиці, що носить ім'я найславетнішого з одеських французів). Виключну увагу приділяли також підбору персоналу. Так, керівники агентства мали обов'язково володіти хоча б двома мовами. В Одесі, до того ж, від персоналу вимагалася особлива ввічливість до клієнтів; рекомендували навіть заради укладення оборудки «не скупитися на компліменти та пишні вітання».

Відкриття одеського відділення *Crédit Lyonnais* відбулося у лютому 1892 року. На цю подію відгукнулися навіть газети інших країн. Французька «Рюссі Коммерсіаль» розповіла про урочисту церемонію з освяченням приміщення та проголошенням тостів за Росію та Францію. Натомість німецьке видання «Франкфуртер цайтунг» іронізувало над тим, що французи через сто років після своєї революції банківське відділення окропляли святою водою. Утім, досаду німців легко зрозуміти: в той час Російська імперія та Французька республіка стрімко зближувалися політично та економічно, у чому німці вбачали загрозу для себе (до речі, одним з ініціаторів такого зближення був випускник Новоросійського (Одеського) університету Сергій Вігте. Працюючи на Одеській гілці Південно-Західної залізниці, директором департаменту залізниць міністерства фінансів, міністром шляхів сполучень і міністром фінансів, він, як ніхто інший, відчував ефективність співробітництва саме з французькими банками).

Варто відзначити, що поява *Crédit Lyonnais* на російському ринку фінансових послуг багато що змінила в усталених традиціях ведення банківської справи. Стосувалося це навіть зовнішніх прикмет. Так, відвідувачів банку вражало незвичне для росіян обладнання. В Одесі звикли, що співробітники банків обговорюють справи з клієнтами, сидячи за низькими прилавками. А от у *Crédit Lyonnais* перемовини йшли за високими стійками — так, як у Ліоні. Натомість французьким співробітникам банку довелося

*Одеська філія «Ліонського кредиту» на вулиці Ришельевській (зліва)
Agence du Crédit Lyonnais d'Odessa, rue Richelievska (à gauche)*

au moins deux langues étrangères. A Odessa, de plus, nous exigeons de ces derniers une amabilité exceptionnelle face aux clients ; pour signer un accord, nous recommandions même de « prodiguer des compliments et des salutations somptueuses ».

L'ouverture de l'agence du Crédit Lyonnais à Odessa eut lieu au mois de février 1892. Même les journaux étrangers couvrirent cet événement. *La Russie Commerciale* organisa une cérémonie solennelle avec de nombreux toasts pour célébrer l'inauguration. La revue allemande *Frankfurter zeitung*, quant à elle, se moqua du fait que les Français, cent ans après leur révolution, aient aspergé « d'un coup de goupillon » l'agence bancaire. Il est facile de comprendre le dépit des Allemands : le rapprochement de l'Empire russe avec la République française se développait énormément à cette époque, ce que les Allemands considéraient comme une menace. Nous pouvons d'ailleurs noter que l'un des initiateurs de ce rapprochement était le promu de l'Université d'Odessa, Serge Vitté. En travaillant pour l'embranchement odessite du chemin de fer du sud-ouest, en tant que chef du département du chemin de fer du Ministère des Finances et des voies de communication, il avait très vite compris l'intérêt d'une telle collaboration.

ЛІОНСКІЙ КРЕДИТЪ

Crédit Lyonnais. Sièges principaux Lyon et Paris.

капиталь 200.000.000 франковъ.

ОДЕССА,

на углу Екатерининской ул. и Театральную переулка.

Открытъ на основаніи

ВЫСОЧАЙШАГО разрѣшенія 14 (26) іюня 1891 г.

ЛІОНСКІЙ КРЕДИТЪ

ПРИНИМАЕТЪ ДЕНЕЖНЫЕ ВКЛАДЫ

НА ОБЫКНОВЕННЫЙ ТЕКУЩІЙ СЧЕТЪ,

а также **ВКЛАДЫ** безсрочные и срочные.

Выдаетъ **ПЕРЕВОДЫ**, чеки, тратты, аккредитивы, трансферты,

по почтѣ и по **ТЕЛЕГРАФУ** на **ВСѢ ГОСУДАРСТВА**

и производитъ всякія **Банкирскія операціи** съ заграницей.

ОТКРЫВАЕТЪ конто-коррентные счета,

выдаетъ ссуды подъ залогъ процентныхъ бумагъ

и государствен. фондовъ по спеціальнымъ текущимъ счетамъ (on call)

и по залогамъ на сребъ.

ПОКУПАЕТЪ и ПРОДАЕТЪ:

ИНОСТРАННЫЕ МОНЕТЫ, БАНКОВЫЕ БИЛЕТЫ,

ТАМОЖЕННЫЕ ЦѢННОСТИ, ПОЛУИМПЕРІАЛЫ

и другія русскія монеты и фонды.

ПРИНИМАЕТЪ ПОРУЧЕНІЯ

на покупку и продажу всѣхъ цѣнныхъ бумагъ.

Заключаетъ страхованія выигрышныхъ билетовъ отъ тиражей.

Il faut noter que l'apparition du Crédit Lyonnais sur le marché russe des services financiers changea beaucoup de choses dans les traditions déjà établies des affaires bancaires. On en vit quelques manifestations extérieures. Nombre de visiteurs furent même surpris de leur première visite dans une agence. A Odessa, on était habitué à ce que les collaborateurs des banques parlent affaires avec leurs clients en étant assis au comptoir d'un bar. Au Crédit Lyonnais en revanche, on traitait devant de hauts comptoirs de bureau, comme à Lyon. Les collaborateurs français de la banque durent bientôt assimiler certaines coutumes locales et il leur fut précisément demandé d'appeler les clients par leurs noms et patronymes. Certains d'entre eux tenaient même « à portée de main » un aide-mémoire pour éviter toute déconvenue !

Le premier et le dernier

Le but ultime de l'ouverture des sections russes du Crédit Lyonnais était de se hisser dans la direction des affaires gouvernementales du tsar. La banque arrangea donc à cet effet, en France et en Europe, des comptes de prêts gouvernementaux. Sur ce sujet, les Français travaillaient en étroite collaboration avec Serge Vitté, dont nous avons parlé précédemment et qui devait devenir plus tard ministre des finances. En tant que financier général de la Russie de l'époque, il s'attela à la mise en place d'une norme d'une complexité extraordinaire — transférer le système monétaire de son pays sur un « étalon-or » (un système monétaire, basé sur l'or : l'Etat assure la circulation de l'argent émis par l'or et impose une conformité durable d'une unité monétaire nationale contre une certaine quantité — bien déterminée — d'or. L'étalon-or domina le système financier des pays européens dans la deuxième partie du XIXe siècle et au début du XXe siècle). Pour le développement de l'économie russe et le renforcement des karbovanets il était nécessaire de disposer de ressources importantes. Ces ressources furent accordées par des banques françaises et le Crédit Lyonnais en particulier, y joua un grand rôle.

Entre 1888 et 1912, la banque mit en service onze comptes de prêts gouvernementaux pour la Russie. Elle prenait part au placement des comptes de prêts de certaines villes en particulier. Si c'était le cas, ses collaborateurs contrôlaient minutieusement l'état des finances de ces villes. Ainsi, en 1902–1903, le Crédit Lyonnais encaissa des bons de Saint-Petersbourg, Varsovie et Odessa. Même les représentants de la classe moyenne étaient acceptés au sein de la banque : avant l'ouverture de la succursale d'Odessa, l'un des membres de la direction précisa qu'il fallait attirer non seulement les clients riches, mais aussi les clients moins riches, qui d'ailleurs méritaient la même attention que les clients aisés.

Il est à noter que le Crédit Lyonnais ne prenait pas part aux investissements directs en Russie. La direction de la banque interdisait en effet formellement à ses succursales russes de

засвоювати деякі місцеві звички, зокрема, звертатися до клієнтів на ім'я та по-батькові; вони навіть тримали «під рукою» шпаргалку, щоб, борони Боже, не схибити.

Перший і останній

Головною метою відкриття російських відділень *Crédit Lyonnais* було ведення справ з царським урядом; зокрема, банк розміщував у Франції та Європі урядові позики. На цьому поприщі французи тісно співпрацювали із Сергієм Вітте, який на той час якраз став міністром фінансів. Головний фінансист Росії вирішував проблему надзвичайної складності — намагався перевести грошову систему своєї країни на так званий «золотий стандарт» (грошова система, яка основана на золоті. Держава гарантує забезпечення золотом випущених в обіг грошей і встановлює тверду й незмінну відповідність національної грошової одиниці певній чітко визначеній кількості золота. Золотий стандарт переважав у фінансових системах європейських країн у другій половині XIX і на початку XX століття). Для розвитку російської економіки та зміцнення карбованця були конче потрібні чималі кошти. Їх надали французькі банки, і *Crédit Lyonnais* зіграв у цьому чималу позитивну роль.

Загалом у період з 1888 до 1912 року банк розмістив 11 державних позик Росії, а також брав участь у розміщенні позик окремих міст (у такому разі співробітники з особливою ретельністю перевіряли фінансовий стан цих міст). Так, у 1902–1903 роках *Crédit Lyonnais* прийняв для розміщення облігації Санкт-Петербурга, Варшави та Одеси. Але у банку не цуралися і представників середнього класу: перед відкриттям одеського відділення один з членів правління підкреслив, що треба залучати не лише багатіїв, а й менш заможних, котрі заслуговують на таку саму увагу, як і багаті.

Варто відзначити, що прямими інвестиціями у Росії *Crédit Lyonnais* не займався. Керівництво банку категорично заборонило його російським відділенням брати участь у промислових та інших підприємствах, надавати кредити на великі терміни, займатися торговельними операціями тощо. Утім, в Одесі з часом став дуже поширеним так званий підтоварний кредит, навіть незважаючи на негативне ставлення до цього паризького керівництва. Воно було збентежене тим, що кредити видаються на такі недовговічні товари, як зерно. Одесити доводили, що величезні обсяги торгівлі зерном дають змогу мати великий зиск із кредитних операцій і було б неприпустимою помилкою віддати цей «ласий шматочок» конкурентам. Зрештою у Парижі визнали ці аргументи справедливими і одеське агентство орендувало в порту сховища для товарів, які віддавалися у заклад. Також одеське відділення активно здійснювало операції з валютою: це було зумовлено традиційно широкими зв'язками міста зі Сходом. Про розмах діяльності

Obligation de 5000 roubles à 4½ pour cent.

5000 руб. № 053

ЗАЕМЪ ГОРОДА ОДЕССЫ
ВЪ 7.000.000 РУБЛЕЙ,
изданный на основании ВЫСОЧАЙШЕ утвержденного 9 Июля 1893 года Положения Комитета Министровъ.

ОБЛИГАЦІЯ
ВЪ ПЯТЬ ТЫСЯЧЪ РУБЛЕЙ,
 приносящая доходу по 4½% въ годъ.

Олександръ Александровичъ Савельевъ
 Членъ Высочайшаго Финансова Комитета

РУБЛЕЙ.

Книга Листъ Бухгалтеръ *И. М. Савельевъ*

Obligation de 5000 roubles à 4½ pour cent.

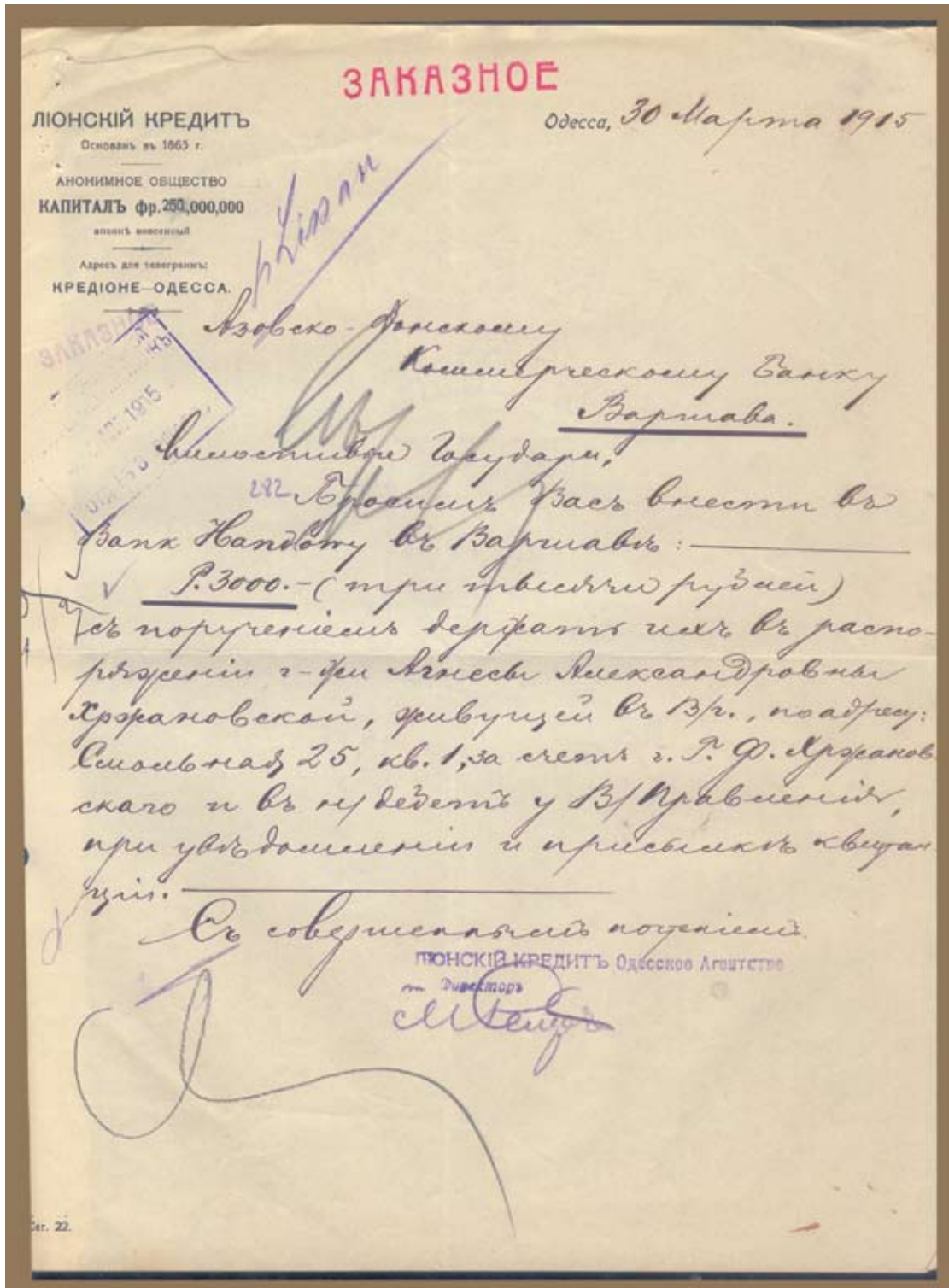
Записка Департамента Государственныхъ Делъ, 1893.

VILLE D'ODESSA. EMPRUNT DE 7.000.000 ROUBLES.

AUTORISÉ PAR S. M. L'EMPEREUR DE RUSSIE LE 9 JUILLET 1893.

Облігація одеської міської позики
 Obligation d'emprunt de la ville d'Odessa

traiter avec des entreprises industrielles, de leur accorder des crédits de longue durée, ou bien encore de s'occuper de leurs opérations commerciales. En revanche, à Odessa, on observa un certain temps après une vaste diffusion de crédits prétendument accordés, et ce, aux dépens de la direction parisienne qui s'avouait déconcertée par l'attribution de crédits à des marchandises aussi éphémères que le blé. Les Odessites démontrèrent cependant que le commerce du blé permettait d'obtenir un avantage certain sur les opérations de crédits et que laisser aux concurrents cette « tentation » était une faute grave. Finalement, Paris reconnut ces arguments et l'agence d'Odessa loua des dépôts dans le port pour entreposer des marchandises warrantées. Une autre particularité de l'activité de la succursale odessite fut la diffusion assez considérable d'opérations en devises, qui transitaient traditionnellement entre Odessa et l'Orient. Les faits suivants témoignent de l'importance de l'agence de notre ville : si lors de l'ouverture, seuls 37 employés y travaillaient, ils étaient 113 en 1913.

Les succursales de la banque traitaient principalement les transferts et les opérations de change, en renseignant la clientèle qui avait besoin de devises. Elle réalisait également de nombreuses enquêtes et rapports basés sur des informations diverses qui provenaient de clients et d'entrepreneurs ; ces documents étaient ensuite envoyés à Paris. Quant aux certificats, il fallait non seulement analyser la situation économique générale en Russie, mais aussi les activités des entreprises des secteurs économiques et des régions en particulier. Les analyses étaient détaillées : il s'agissait du personnel, du niveau technique, de la position sur le marché, du rendement financier, etc. Les clients étaient à la recherche de ce type d'informations et les employés de la banque purent contribuer au développement de l'entreprise étrangère, ainsi qu'à l'augmentation des investissements dans l'économie russe. Grâce aux investissements de ses clients dans l'industrie, et bien que la banque n'ait pas elle-même directement investi, le Crédit Lyonnais bénéficia de l'effet positif que connut la croissance industrielle d'Odessa.

L'agence n'occupa que pour une courte durée ses premiers bureaux. En octobre 1894, elle déménagea à l'angle de la rue Ekaterininska et de la ruelle Teatralny, dans la maison Bonifazzi, que le propriétaire avait fait reconstruire. Cette fois, la célébration fut d'une grande simplicité : l'empereur Alexandre III était en effet tombé gravement malade et les temps de prière durent être écourtés. Le troisième local, situé dans un immeuble Bellino à l'angle de Richelievaska et de Langeronivska, abrita les bureaux de la banque jusqu'à sa fermeture en 1920. Là encore, il convient de noter le symbolisme de l'emplacement de la banque : c'était comme si les deux Français les plus célèbres de l'histoire d'Odessa veillaient sur elle...

Voici la liste des différents chefs de l'agence du Crédit Lyonnais d'Odessa au cours de son existence :

William Mattei — directeur de février 1892 à août 1894 ;

Louis de Juge — co-directeur de septembre 1894 à novembre 1899 ;

одеського агентства свідчить такий факт: якщо під час відкриття тут працювало 37 співробітників, то у 1913 році їх кількість зросла до 113.

Відділення банку займалися переважно переказами та обмінними операціями, обслуговуючи клієнтуру, яка потребувала закордонних розрахунків. Також тут на основі різноманітної інформації, що надходила від клієнтів і контрагентів, складали велику кількість довідок і звітів. Ці документи потім надсилали до Парижа. У довідках аналізувалася як економічна ситуація у Росії загалом, так і діяльність окремих підприємств і галузей економіки, регіонів. Проводили детальний аналіз: йшлося про персонал, технічний рівень, положення на ринку, фінансові результати тощо. Така інформація мала великий попит, і, задовольняючи його, співробітники банку сприяли розвитку іноземного підприємництва та збільшенню інвестицій у російську економіку. І хоча *Crédit Lyonnais* не вкладав безпосередньо гроші у промисловість, але цим займалися його клієнти, тож і банк опосередковано позитивно впливав на індустріальний розвиток Одеси.

У першому своєму приміщенні агентство працювало недовго. У жовтні 1894 року воно переїхало на ріг Катериненської та Театрального провулку, у будинок Боніфації, який належно відремонтував і перебудував його власник. Але цього разу урочистостей не було: важко хворів імператор Олександр III, тому обмежилися молебнем. Третє приміщення агентства було в будинку Белліно на розі Рішельєвської та Ланжеронівської. Там воно залишалося аж до закриття у 1920 році. Знову-таки символічно: його ніби осяяли імена двох найзнаменитіших французів за всю історію Одеси.

Керівниками Одеського агентства банку *Crédit Lyonnais* протягом його існування в Одесі були:

Вільям Маттей — директор з лютого 1892 до серпня 1894;

Луї Де Жюж — співдиректор з вересня 1894 до листопада 1899;

Давід Камеріні — співдиректор з вересня 1894 до листопада 1899.

Гюстав Трост — директор з листопада 1899 до вересня 1905.

Давид Рішон — директор з вересня 1905 до серпня 1906.

Луї Рот — директор з серпня 1906 до лютого 1920.

Кожний з цих керівників зробив чималий внесок у діяльність агентства.

До 1917 року *Crédit Lyonnais* був єдиним іноземним банком, який мав відділення у Росії. А його одеське відділення протрималося у революційні часи довше, ніж інші: якщо у Петрограді революційні солдати і матроси захопили агентство вже у грудні 1917 року, то в Одесі, де влада постійно переходила від одного уряду до іншого, банк

CRÉDIT LYONNAIS

Fondé en 1863

SOCIÉTÉ ANONYME

Capital 200 Millions de Frs.

Odessa, Octobre 1894.

La Direction du Crédit Lyonnais,

Agence d'Odessa,

vous présente ses salutations distinguées et vous prie de lui faire l'honneur d'assister à la cérémonie d'inauguration du local définitif de l'Agence qui aura lieu

Rue Cathérine,

Maison Bonifaçi

le Dimanche 16 Octobre à Onze heures.

P. W. ZERNICHOVA.

Документи Одеської філії банку «Ліонський кредит»
Documents de la succursale d'Odessa du Crédit Lyonnais

остаточно закритися 5 лютого 1920 року. Співробітників і цінності було вивезено на міноносці «Каск» до Константинополя. Тоді здавалося, що дороги назад немає і не буде...

Але ніколи не кажи «ніколи»...

Повернення через століття

У банківській справі традиції мають особливу вагу. Тому не випадково, мабуть, що саме *Crédit Lyonnais* став першим банком зі стовідсотково іноземним (французьким) капіталом, який почав працювати у незалежній Україні. У 1993 році банк відкрив свій офіс у Києві і поступово розширив діяльність на українські регіони. Та час не стоїть на місці. У 2002 році *Crédit Agricole Group* придбала *Crédit Lyonnais*, відбулося його злиття з *Crédit Agricole Indosuez*, і у 2004 році корпоративний та інвестиційний бізнес цих двох банків було об'єднано на ринку під новим брендом — *Calyon*, а роздрібний банкінг *Crédit Lyonnais* у Франції почав називатися *LCL (Le Crédit Lyonnais)*.

Французька банківська група *Crédit Agricole Group* (до складу якої входить *Crédit Lyonnais*) — група світового масштабу. За обсягом загальних активів *Crédit Agricole Group* (як свідчить рейтинг журналу *The Banker*) посідає третє місце у світі. Її банківська мережа — понад 11 500 відділень на п'яти континентах, а кількість споживачів роздрібних банківських продуктів сягає 59 млн осіб. У грудні 2001 року FNCA (Національну Федерацію Креді Агріколь) було зареєстровано на біржі як *Crédit Agricole S. A.*, яке представляє на ринку всі бізнес лінії та напрями діяльності *Crédit Agricole Group*.

В Україні *Crédit Agricole Group* представляє дочірня структура — ПАТ «КРЕДІ АГРІКОЛЬ БАНК» (банк Креді Агріколь), який працює на фінансовому ринку України з 1993 року і надає увесь спектр сучасних банківських послуг приватним і корпоративним клієнтам. Згідно з класифікацією НБУ, банк Креді Агріколь входить до групи великих банків України. Сьогодні це лідер авто- і споживчого кредитування; банк успішно просуває зарплатні проекти, видає кредити на купівлю житла, приймає вклади від населення на привабливих умовах, здійснює випуск та обслуговування платіжних і кредитних карток, грошові перекази і надає чимало інших послуг приватним особам. Окрім того, банк пропонує повний комплекс послуг для бізнесу. Варто зазначити, що навіть в умовах фінансової кризи банк Креді Агріколь, ефективно керуючи ризиками й прибутковістю, активно фінансував своїх клієнтів і залучав нових, що вигідно відрізняє його від багатьох інших фінансових структур, які діють в Україні.

David Camerini — co-directeur de septembre 1894 à novembre 1899 ;

Gustave Trost — directeur de novembre 1899 à septembre 1905 ;

David Richon — directeur de septembre 1905 à août 1906 ;

Louis Roth — directeur d'août 1906 à février 1920.

Chacun de ces dirigeants apporta une contribution considérable à l'entreprise.

Jusqu'en 1917, le Crédit Lyonnais s'avéra être la seule banque étrangère à posséder des succursales en Russie. La filiale d'Odessa fut de celles qui résista le mieux aux révolutions. Alors que l'agence de Petrograd fut saisie par les soldats révolutionnaires en décembre 1917, ce n'est que le 5 février 1920 que celle d'Odessa, dont la direction passait d'un gouvernement à un autre, fut finalement fermée. Les employés et les valeurs furent convoyés par le torpilleur « Cask » à Constantinople et il sembla alors que l'âge d'or de cette période était bel et bien révolu.

Cependant, l'histoire nous a prouvé plus d'une fois qu'il ne fallait jamais dire « jamais ».

Un siècle plus tard

Dans le domaine bancaire, les traditions revêtent une importance particulière. Et ce n'est peut-être pas par hasard que Le Crédit Lyonnais devint la première banque au capital exclusivement étranger (français) à commencer à travailler dans l'Ukraine libre. C'est en 1993 que la banque ouvre son bureau à Kiev et étend progressivement ses activités dans plusieurs régions de l'Ukraine. En 2002, le Crédit Agricole Group rachète Le Crédit Lyonnais, et fusionne avec Le Crédit Agricole Indosuez ; en 2004, le travail corporatif et d'investissement de ces deux banques crée une nouvelle marque « Calyon », alors que les services de banque de détail du Crédit Lyonnais en France sont réunis sous le nom « LCL » (Le Crédit Lyonnais).

Le groupe bancaire français Crédit Agricole (qui comprend Le Crédit Lyonnais) est un groupe mondial. D'après la notation du magazine *The Banker*, le Crédit Agricole Group, conformément au montant de ses capitaux propres, occupe le troisième rang dans le monde par son actif total. Son réseau bancaire s'élève à plus de 11 500 bureaux répartis sur les cinq continents et le nombre de consommateurs de produits bancaires de détail atteint 59 millions de personnes. En décembre 2001, la FNCA (Fédération Nationale Crédit Agricole) entre en bourse en tant que société d'actionnaires, Crédit Agricole S. A., qui représente tous les services du Crédit Agricole Group sur le marché.

En Ukraine, le Groupe Crédit Agricole est représenté par sa filière de banques Crédit Agricole qui est présente sur le marché financier ukrainien depuis 1993. Elle offre un éventail

Керівництво ПАТ «КРЕДІ АГРІКОЛЬ БАНК» під час відвідання одного з найбільших сільськогосподарських підприємств України — компанії «Нібулон»

La direction de la banque Crédit Agricole lors de la visite d'une des plus grandes compagnies agricoles d'Ukraine — la compagnie « Niboulon »

Особливу увагу банк приділяє співробітництву з компаніями агропромислового комплексу. Справа у тому, що згідно з новою стратегією Crédit Agricole Group, Україну було обрано однією з трьох країн світу, в якій фінансування сільського господарства відбуватиметься найактивніше. Це свідчить не лише про важливість України як «житниці Європи», а й про довіру до держави з боку однієї з найбільших фінансових установ світу, яка за 120 років напрацювала величезний досвід співробітництва з французькими сільськогосподарськими підприємствами і здобула репутацію надійного фінансового партнера. Саме ця стратегія є основою для розвитку бізнесу банку Креді Агріколь.

У південному регіоні банк Креді Агріколь представлений Одеською міжрегіональною дирекцією, яка має розгалужену мережу відділень в Одеській, Миколаївській, Херсонській областях та Автономній Республіці Крим (усього 24 відділення). Її клієнтами є як великі компанії, так і дрібні підприємства і приватні особи. Традиційно велика увага приділяється кваліфікації співробітників банку та якості обслуговування клієнтів.

complet de services bancaires modernes aux clients corporatifs et aux particuliers. Selon la classification de la Banque Nationale Ukrainienne, la banque Crédit Agricole appartient au groupe des grandes banques ukrainiennes. Elle occupe aujourd'hui une position de leader sur le marché du financement des crédits automobiles et du financement des consommateurs et ses projets sont réalisés avec succès. La banque fournit des crédits pour l'achat de logements, accepte le dépôt d'argent de la part de tous à des conditions intéressantes, émet des cartes de paiement et des cartes de crédit, des mandats-poste et offre beaucoup d'autres services en pleine crise financière. La banque Crédit Agricole gère efficacement les risques, continue de financer activement ses clients actuels et d'en accepter de nouveaux, ce qui la différencie des autres structures financières existantes en Ukraine.

La banque prête une attention particulière à la collaboration avec des compagnies du secteur agro-industriel. En effet, l'Ukraine est l'un des trois pays choisis par le Groupe Crédit Agricole pour son soutien financier apporté à l'agriculture nationale. Cela confirme non seulement le rôle important de l'Ukraine en tant que « grenier de l'Europe », mais souligne également la confiance qu'accorde l'une des plus grandes institutions financières à notre pays, fruit d'une collaboration avec l'agriculture française depuis 120 ans et qui alimente la réputation de partenaire financier solide dans les esprits ukrainiens. C'est cette stratégie qui est à la base du développement du Crédit Agricole dans la région d'Odessa.

Dans notre région, le Groupe Crédit Agricole est représenté par la Direction interrégionale de la banque Crédit Agricole, qui possède un réseau ramifié de filiales dans les régions d'Odessa, de Mykolayiv, de Kherson et dans la République autonome de Crimée (24 filiales au total). Une attention particulière est accordée à la qualification des employés de la banque et à la qualité du service apporté aux clients.

La présence du Crédit Agricole à l'international constitue l'un des avantages principaux de la banque face à ses concurrents ukrainiens. Le groupe est représenté par de nombreuses institutions financières de plus de 70 pays et indépendamment de la région où se trouvent les contractants des clients de la banque Crédit Agricole en Europe, en Amérique Latine ou en Asie du Sud-Est, il est toujours possible de trouver une filiale de cette banque. Cet avantage revêt une grande importance pour les clients du Crédit Agricole à Odessa. La région rassemble de nombreuses entreprises, des négociateurs en grains, des entreprises de transport qui regroupent des contractants dans de nombreux pays et par conséquent, nécessitent un service et un suivi de grande qualité ; financement, facturation, financement de l'importation, du service des opérations documentaires et monétaires. Les services précédemment énumérés sont les plus répandus au Crédit Agricole d'Odessa. Les employés de la banque ne font pas de différence entre les capitaux de leurs différents clients. Le service proposé est basé sur des règles d'éthique commune pour toutes les institutions européennes. L'avantage du Crédit Agricole tient au succès historique de ses clients, à son entrée sur de nouveaux marchés ou

Однією з основних переваг банку Креді Аґріколь порівняно з іншими українськими банками є глобальна присутність *Crédit Agricole Group* у світі. Група представлена фінансовими інституціями більше ніж у 70 країнах світу. Де б не перебували контрагенти клієнтів банку — в Європі, Латинській Америці чи Південно-Східній Азії, — поряд завжди знайдеться відділення *Crédit Agricole*. В Одесі ця перевага є надзвичайно важливою для клієнтів банку, адже тут зосереджено великі та середні торговельні підприємства, зернотрейдери, транспортні підприємства, які мають контрагентів у багатьох країнах, а отже, потребують якісного сервісу в сфері перед- і постекспортного фінансування, факторингу, фінансування імпорту, обслуговування документарних і валютних операцій. Перелічені послуги є найпоширенішими в Одеській дирекції банку Креді Аґріколь. При цьому для співробітників банку немає значення розмір капіталу клієнтів; обслуговування тут базується на правилах етики, які є загальноприйнятими в європейських банківських установах. Ключовим продуктом банку Креді Аґріколь є історії успіху його клієнтів, історії про те, як послуги банку дали змогу підвищити вартість бізнесу клієнтів, вийти на нові ринки, встановити зв'язки з новими контрагентами за кордоном. Саме побудова відносин з клієнтами на засадах чесності, прозорості та довіри дає право створити довгострокове взаємовигідне партнерство.

Так і сьогодні завдяки *Crédit Agricole Group* у регіоні розвиваються ті самі принципи та банківські традиції, за якими тут сто років тому так плідно працював французький банк *Crédit Lyonnais*.

*Члени Спостережної Ради ПАТ «КРЕДІ АГРИКОЛЬ БАНК» під час відвідання Одеської дирекції банку
Les membres du département de surveillance du Crédit Agricole lors de la visite
de la direction de la banque d'Odessa*

bien encore à la création permanente de relations étroites avec de nouveaux contractants à l'étranger. Ces relations fondées avec les clients sur des principes d'honnêteté, de clarté et de confiance permettent de construire des partenariats solides sur le long terme.

C'est ainsi qu'aujourd'hui, grâce au Groupe Crédit Agricole, les valeurs et les traditions bancaires du Crédit Lyonnais se perpétuent depuis plus de 100 ans à Odessa.

ЧАСТИНА II

ІМЕНА, ВКАРБОВАНІ У ВІЧНІСТЬ

Розділ 4. РОМАН З ДЮКОМ

Арман Емануель Софія-Септімані де Віньєро дю Плессі, герцог де Рішельє (Armand Emmanuel Sophie Septemanie de Vignerot du Plessis, duc de Richelieu)... З усього цього величного переліку імен одесити залишили тільки одне — Дюк. І кому зараз цікаво, що «duc» у перекладі з французької — герцог?! Різних Duc'ів, тобто герцогів, у світовій історії багато, в одеській — лише один: Рішельє.

Він з'явився на світ 25 вересня 1766 року в місті Бордо. Мати Армана померла, коли йому було лише п'ять років, і всі турботи про виховання хлопчика взяв на себе його дідусь — маршал Рішельє. Юнак отримав блискучу освіту; спочатку вдома, під керівництвом абата Лабдана, а потім — у колегії дю Плессі, яку, до речі, заснував його знаменитий предок.

IIÈME PARTIE

DES PRÉNOMS GRAVÉS POUR L'ÉTERNITÉ

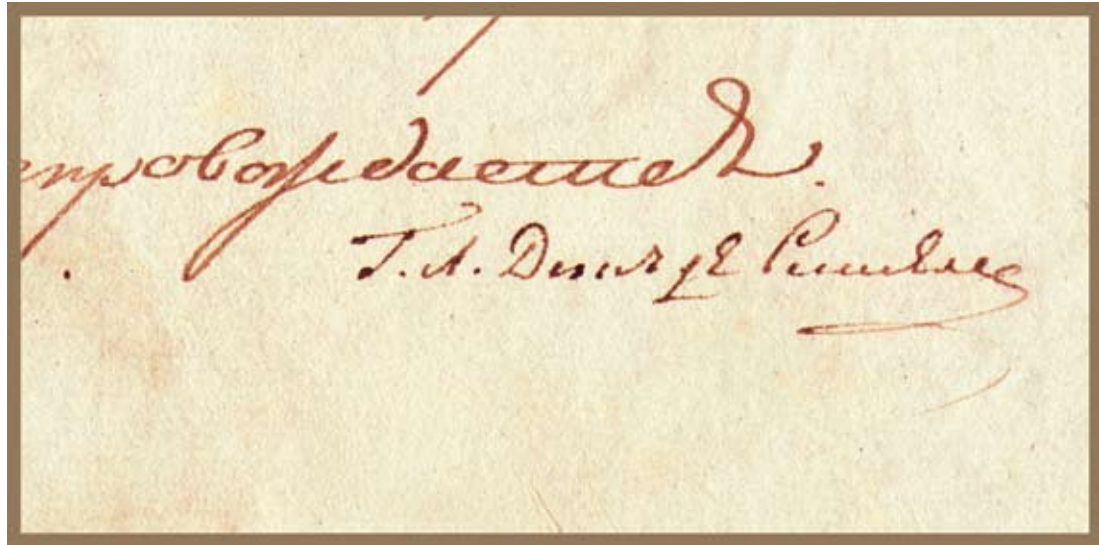
4ème chapitre — UN ROMAN AVEC LE DUC

A

Armand-Emmanuel-Sophie-Septimanie de Vignerot du Plessis, duc de Richelieu... De cette longue liste de noms et de titres, les Odessites n'ont retenu qu'un seul : le duc. Mais quel intérêt pourrait-on porter à ce mot, une fois traduit en français ? Dans l'histoire mondiale, il existe en effet plusieurs ducs renommés, mais dans l'histoire d'Odessa, il n'y en a qu'un seul : Richelieu.

C'est à Bordeaux, le 25 septembre 1766 que ce dernier vit le jour. La mère d'Armand mourut alors qu'il n'avait que 5 ans et c'est à son grand-père que revint la charge de sa brillante éducation. Reçue tout d'abord à domicile, puis sous la gouvernance de l'Abbé Labdan, elle se prolongea au collège du Plessis, fondé par son illustre aïeul.

Підпис Рішельє
La signature de Richelieu

Формально Рішельє вступив на військову службу в 1784 році, коли йому виповнилося 18. Він отримав чин підпоручика драгунського полку королеви. Однак юнак мріяв про справжні бої та подвиги. Тому, коли дізнався про російсько-турецьку війну (1787), став проситися на військову службу до Росії, але король відмовив йому. Людовик XVI цінував освіченість, виховання та скромність молодого герцога і його відданість монарху. Крім того, Рішельє був першим дворянином королівської палати (*premier gentilhomme de la chambre*), а це накладало на нього певні обов'язки.

Події 1789 року, які потім назвали Великою французькою революцією, рішуче змінили долю нашого героя. Він залишив Францію, певний час жив у Відні, а потім вирішив шукати долі на березі Дунаю, де російські війська вели облогу турецької фортеці Ізмаїл. Під час штурму фортеці трапилася пригода, яку потім використав англійський поет Байрон в уславленій поемі «Дон Жуан».

Рішельє воював у загоні генерала Маркова, але в пеклі бою він загубив свою частину, приєднався до іншої і з нею увірвався до головного бастіону фортеці. Там сховалися усі жінки Ізмаїлу. Рішельє побачив, як два солдати з абсолютно зрозумілою метою схопили маленьку туркеню. Герцог кинувся на них, обсипаючи лайкою. Важко сказати, чи то російські солдати зрозуміли французьку лайку, чи Рішельє вже встиг завчити деякі російські вислови, а може, вони просто злякалися офіцерського гніву, але дівчину йому віддали без зайвих слів. Рішельє оберігав її всю ніч, але потім, на прохання полковника де Рібаса (брата засновника Одеси), повернув її туркам, бо дівчина виявилася знатного роду. Більше він ніколи її не бачив, про що дуже жалкував.

Officiellement, Richelieu fit son service militaire en 1784, à l'âge de 18 ans et reçut plus tard le grade de sous-lieutenant du régiment des dragons de la Reine. Mais le jeune homme rêvait de champs de bataille et de hauts faits d'armes. C'est pourquoi, lorsqu'il apprit que la guerre russo-turque (1787) était déclarée, il demanda à effectuer son service militaire en Russie ; mais le Roi le lui refusa. En effet, Louis XVI appréciait trop l'éducation, la culture et la modestie du jeune comte, ainsi que son dévouement au monarque, pour l'expatrier. De plus, Richelieu, premier gentilhomme de la chambre royale, était tenu par des obligations.

Les événements de 1789, connus sous le nom de « Révolution Française », chamboulèrent totalement le destin de notre personnage. Richelieu quitta la France et vécut quelques temps à Vienne jusqu'au jour où il apprit qu'au bord du Danube les Chrétiens luttaient contre les Turcs orthodoxes et préparaient l'assaut de l'une des plus grandes forteresses ennemies, Izmaïl. C'est ici que Richelieu vécut l'aventure qui devait inspirer par la suite le célèbre poème de Byron, *Don Juan*. La voici.

Richelieu était alors enrôlé chez le capitaine Markov, mais au plus fort du combat, il perdit sa compagnie et se joignit à une autre, avec laquelle il fit irruption dans le quartier général de la forteresse. Là, se cachaient toutes les femmes d'Izmaïl. Richelieu vit tout de suite que des soldats s'étaient emparés d'une petite turque dans un but très avoué. Il se jeta alors sur eux en les insultant. Il est difficile de savoir si les soldats russes comprirent les invectives en français proférées par le duc, ou si Richelieu lui-même avait eu le temps d'apprendre quelques phrases en russe : toujours est-il que les soldats reculèrent devant la colère de l'officier, tant et si bien qu'ils lui remirent la fillette sans mot dire. Richelieu la garda toute la nuit auprès de lui, mais fut obligé, à la demande du capitaine de Ribas (le frère du fondateur d'Odessa), de la rendre aux Turcs ; la fille venait en effet d'une famille noble. Il ne la vit plus jamais et en éprouva beaucoup de regret.

De fait, ce n'est pas la seule anecdote qui permit à Richelieu de se faire connaître. Il fut également décoré pour son courage en recevant une épée dorée et l'ordre de Saint-Georges du IVe degré — ses premières décorations dans un pays appelé à devenir très vite sa deuxième patrie. Certes, le jeune duc était fier de cet honneur, mais les événements de la nuit de l'assaut lui ôtèrent l'envie de poursuivre une carrière militaire. L'Impératrice russe l'accueillit à Saint-Pétersbourg avec beaucoup d'amabilité. Il fut même introduit dans le cercle intime de Catherine II, où il fit la connaissance du petit-fils de l'Impératrice, Alexandre. Cette rencontre fut déterminante pour Richelieu ; dix ans plus tard en effet, Alexandre deviendrait empereur de Russie et ferait tout pour défendre et protéger son ami français. C'est ainsi qu'Alexandre Ier lui proposa différents postes, parmi lesquels Richelieu choisit la charge de gouverneur à Odessa.

Утім, не лише цим відзначився Рішельє: під час штурму Ізмаїлу його було контужено, за хоробрість він отримав Золоту шпагу та орден Святого Георгія IV ступеню — свої перші нагороди у країні, яка невдовзі стала для нього другою батьківщиною. Молодий герцог, без сумніву, пишався такими відзнаками, але події штурмової ночі назавжди відбили в нього охоту до військової кар'єри. Слава про молодого француза дійшла навіть до імператриці Катерини II, яка запросила його до Петербурга. Там він познайомився з онуком імператриці — Олександром. Це знайомство виявилось для Рішельє справді доленосним, бо через десять років його новий товариш став всеросійським імператором і потім всіляко протегував своєму французькому приятелю. Саме Олександр, коли став імператором, і запропонував Рішельє кілька посад, з яких той обрав посаду одеського градоначальника.

Під «диктатурою честі»

Перелічити все, що було зроблено в Одесі за часів керування герцога Рішельє, — завдання для окремої книги. Письменник Марк Алданов до головних досягнень одеського періоду Рішельє відніс такі: «проложено множество улиц, в 50 футов шириной каждая, разбиты сады, выстроены собор, старообрядческая часовня, католическая церковь, синагога, две больницы, театр, казармы, рынок, водоем, благородный воспитательный институт (впоследствии Рижельевский лицей), коммерческая гимназия, шесть низших учебных заведений, „редут с кофейным заведением“ и „променная контора“». До цього переліку варто додати разючі зміни в порту — споруджено карантинну гавань і склади для безмитного зберігання товарів, прибудовано верфі і дві дерев'яні пристані тощо.

Герцог швидко підняв також і економіку Одеси. Зокрема, дохід від торгівлі вином за 1813 рік порівняно з 1803 роком зріс у 6 разів, від послуг пошти — у 17,3 раза. Комерційні обороти портів (з 1796 року) зросли у 30 разів, винний відкуп — майже у 13 разів, доходи від оренди соляних копалень — у 12 разів. Митні збори сягнули за два мільйони рублів, а банківські операції — за 25 мільйонів.

За часів Рішельє в Одесі було реформовано систему органів міського управління, засновано біржу та комерційний суд, відкрилося чимало торгових домів, збудовано перший міський театр, розпочато озеленення міста тощо. І якщо Одесу Рішельє прийняв з населенням у 9000 осіб, то залишив з кількістю жителів, що перевищувала 35 000 (майже у чотири рази більше!). Зрозуміло, що, якби у місті жилося погано, народ навряд чи оселявся б тут. А чи не найяскравішим свідченням величезної ефективності «царювання» Рішельє у причорноморському краї слугує такий факт: якщо на час його вступу

Sous la dictature de l'honneur

Citer tout ce qui fut réalisé à Odessa sous l'administration de Richelieu est une tâche qui nécessiterait un livre à part entière. L'écrivain Mark Aldanov narre les succès les plus éclatants de Richelieu : « on perça un grand nombre de rues, dotées d'une largeur de 50 pieds chacune ; on traça des jardins et l'on construisit des cathédrales, une chapelle, une église catholique, une synagogue, deux hôpitaux, un théâtre, des casernes, un marché, un château d'eau, l'Institut d'éducation pour nobles (après le lycée Richelieu), une Chambre du commerce, six établissements d'enseignement du premier degré, une redoute avec un café. Il faudrait ajouter à cette longue liste les changements considérables apportés à l'agencement du port : la construction du havre Karantina, de dépôts pour les produits soumis à franchise douanière, d'un chantier naval et de deux ponts de débarquement en bois, etc. »

Le duc releva aussi le niveau économique d'Odessa. De nombreux chiffres témoignent de l'efficacité économique et financière de dix années d'administration sous Richelieu. Les recettes de vente du vin étaient 6 fois supérieures en 1813 qu'en 1803 ; les services de poste, 17,3 fois. Le chiffre d'affaires des ports fut multiplié par 30 à partir de 1796 ; et par 12 pour les recettes des mines de sel. Les droits de douane dépassèrent les deux millions de karbovanets et les opérations bancaires s'élevèrent à 25 millions.

Биржа.

Börse.

Біржа — центр ділової активності міста
La Bourse, le centre de l'activité économique de la ville

Дача Герцога Ришелье — Дюковскій садъ.

Дача Ришелье — Дюківський сад

La Datcha de Richelieu — le jardin du Duc

на посаду градоначальника десятина землі під Одесою коштувала 80 копійок, то наприкінці за ту саму десятину пропонували вже аж 12 рублів.

Але найголовніше було навіть не в економіці чи політиці. Як слушно зауважив відомий одеський історик Олександр Третяк, за дванадцять років свого управління Одесою Ришельє зумів створити дивний механізм творчого духу, який не потребував ні привілеїв, ні штучних заходів підтримки. «Это неповторимые сочетания рациональности и благородства духа, коммерческой предприимчивости и искреннего поклонения музеям, математической расчетливости в деловых операциях и непосредственности в проявлениях жизнелюбия в бытовых и повседневных делах — все эти самобытные черты уже первых поколений одесситов во многом складывались под непосредственным влиянием личности Ришелье».

84

Уже сучасники вважали герцога унікальною людиною. Аристократ за походженням, Ришельє умів і любив працювати. Взимку чи влітку (це не мало значення) прокидався о шостій ранку і після ранкового туалету та незмінної чашки кави брався до роботи.

L'administration municipale elle aussi fut restructurée sous la gouvernance de Richelieu. On construisit une bourse et un tribunal de commerce, les consulats autrichien, espagnol et napolitain commencèrent à travailler, on ouvrit un nombre important de maisons de commerce, on fonda le premier théâtre municipal et on initia l'aménagement d'espaces verts dans la ville. Si Richelieu prit en charge la gestion de la ville avec une population de 9000 habitants, il la quitta avec un nombre d'habitants qui dépassait 35 000, soit une population quatre fois supérieure ! Certes, si les conditions de vie dans la ville avaient été difficiles, les habitants ne s'y seraient jamais établis. Mais il existe encore une preuve de la grande efficacité du gouvernement de Richelieu dans la région de la mer Noire : au moment de sa nomination au poste de gouverneur, une déciatine de terre dans les alentours d'Odessa coûtait 80 kopecks ; à la fin de son gouvernement, pour la même déciatine, on proposait 12 karbovanets !

Cependant, ses actions les plus importantes ne touchèrent ni l'économie, ni même la politique. Comme le précise le célèbre historien d'Odessa Alexandre Tretyak, « en douze ans de gouvernement, Richelieu réussit à créer une impulsion étonnante pour l'esprit créatif, qui n'avait besoin ni de privilèges, ni de subventions... L'alliance unique de la raison et de la noblesse d'âme, de l'étoffe d'entrepreneur et de l'admiration sincère vouée aux musées, de l'esprit pragmatique dans les affaires et de l'amour de la vie — tous ces traits de caractère appartenant aux premières générations d'Odessites se formèrent sous l'influence directe de la personnalité de Richelieu...»

Ses contemporains remarquèrent très vite la personnalité unique du duc. Aristocrate d'origine, il savait et aimait travailler. En hiver comme en été (cela n'avait pour lui aucune importance), il se levait à six heures du matin ; après sa toilette et le traditionnel café, il se mettait au travail. De huit à neuf heures, il recevait les visiteurs, puis reprenait le travail jusqu'au déjeuner. Ensuite, il sortait en ville pour affaires ou continuait à travailler dans son bureau. Il examinait lui-même tous les documents qu'il recevait, ne laissait de côté aucun aspect de la vie quotidienne, se souciait de tout ce qui se passait à Odessa. Il est vrai que cette manière de gouverner était possible dans la mesure où la ville était petite et que Richelieu connaissait de vue presque chaque habitant. Parallèlement, il essayait de ne pas réglementer à outrance la vie des Odessites. Le duc formula de la manière suivante le principe essentiel de son administration : « Ne réglons pas trop d'affaires en même temps. Au début, nous sommes sur un terrain dont la pente ne nous est pas encore connue ; le temps finira par nous l'indiquer et nous la suivrons alors. » Ainsi pensait-il qu'il fallait laisser faire le temps, savoir s'adapter aux circonstances, aux besoins des gens et aux conditions locales ; c'est seulement après avoir bien appréhendé ce qui se passait autour de lui qu'il se mettait à agir. Bien entendu, cette vision des choses ne signifiait aucunement que le gouverneur attendait passivement que les choses suivent leur cours ordinaire. Au contraire : prêtant une grande attention au développement du commerce, Richelieu visitait souvent le port, rencontrait les marchands

З восьмої до дев'ятої приймав відвідувачів, потім знову працював до обіду. Після обіду або виїздив до міста у справах, або працював у себе в кабінеті. Він особисто переглядав усі папери, переймався буквально всім, що відбувалося в Одесі. Правда, слід сказати, що так вести справи було можливо через те, що місто було невеликим і практично кожного мешканця градоначальник міг знати в обличчя. Водночас він не намагався якось регламентувати продуктивну діяльність одеситів. Головний принцип своєї адміністративної діяльності сам герцог сформулював такими словами: «*Ne reglons pas trop.... des le commencement nous sommes sur un terrain dont la perte ne nous est pas encore connue, le temps nous l'indiquera et nous la suivrons*». Тобто слід покладатися на природний перебіг подій, пристосовуватися до обставин та людських потреб, умов країни, і лише тоді, добре знаючи та розуміючи те, що відбувається навкруги, починати діяти, провадити свої заходи. Такі погляди, однак, аж ніяк не означали, що градоначальник пасивно стежив за перебігом подій. Зовсім навпаки! Приділяючи особливу увагу розвитку торгівлі, Рішельє був частим гостем порту, зустрічався з приїжджими купцями, навіть агітував їх залишатися в Одесі. Він особисто знав кожного одеського купця, часто відвідував їхні лавки та магазини, цікавився успіхами та потребами. Не гребував герцог і так званим «простим людом».

Всупереч бідам

Перехід російського кордону «Великою армією» на чолі з Наполеоном навряд чи став для Рішельє великою несподіванкою. Він був з тих (відверто кажучи, не дуже численних) людей, хто не з книжок чи пліток, а особисто знаючи норів французького імператора, розумів, що у своєму прагненні стати володарем світу Наполеон мусить рано чи пізно кинути свої війська на завоювання російського простору. Події розгорталися швидко. Війна почалася 12 липня 1812 року. Наступного дня Олександр I оприлюднив своє звернення до війська і народу. 28 липня Рішельє виступив перед громадянами Одеси з закликком «...сприяти подвигам співвітчизників». І сам віддав 40 тисяч рублів — практично усі свої заощадження. Його приклад наслідувала вся громада: за короткий час одесити зібрали майже 300 тисяч рублів (за іншими даними — більше мільйона), не кажучи вже про велику кількість коней та харчів. Із жителів було сформовано кілька загонів народного ополчення, які потім приєдналися до діючої армії. Градоначальник також мав намір іти на війну, але нова біда змусила його залишитися в Одесі: у місті, як і в усьому Новоросійському краї, спалахнула страшна епідемія чуми. Ця хвороба була навіть більш небезпечна, ніж армія Наполеона. Ворог був невидимий, безжальний, і від нашестя цього не рятувала жодна зброя.

étrangers et cherchait même à les persuader de rester dans notre ville. Il connaissait personnellement chaque négociant d'Odessa, fréquentait leurs boutiques et magasins, s'intéressait à leurs succès et à leurs besoins et ne manquait pas de parler aux gens du peuple.

Envers et contre tous

Il est peu probable que la traversée de la frontière russe par l'armée française sous le commandement de Napoléon ait été une surprise pour Richelieu. Le duc était de ceux (et ils n'étaient pas nombreux) qui connaissaient parfaitement, grâce aux livres et aux rumeurs, le tempérament de l'Empereur français ; aussi savait-il que dans son désir d'envahir le monde, Napoléon devait tôt ou tard lancer ses troupes à la conquête de l'immense territoire de la Russie. Les événements se déroulèrent rapidement. La guerre commença le 12 juillet 1812. Le jour suivant, Alexandre Ier rendit public son appel aux troupes et au peuple. Le 28 juillet, Richelieu lança lui aussi un appel aux citoyens d'Odessa afin de « contribuer aux exploits des compatriotes ». Au nom de cette noble cause, le duc donna 40 000 karbovanets, soit presque toutes ses économies. Toute la communauté suivit son exemple : en peu de temps, les Odessites recueillirent quasiment 300 000 karbovanets (plus d'un million selon d'autres sources), sans parler d'un nombre important de chevaux et denrées. On créa des détachements de troupes populaires composées d'habitants de la ville, lesquels rejoignirent plus tard l'armée en campagne. Le gouverneur avait lui aussi l'intention de rejoindre le front, mais une nouvelle infortune l'obligea à rester chez lui à Odessa, car dans toute la région de la Nouvelle Russie, une épidémie de peste se déclara. Et le combat contre cette maladie était encore plus dangereux que celui qu'il fallait livrer contre l'armée napoléonienne : l'ennemi était invisible, impitoyable, et aucune arme ne pouvait lutter contre lui.

L'ironie cinglante du destin fit que les premières victimes de la peste, survenues en même temps que l'invasion de l'armée napoléonienne, étaient des étrangers, et notamment des acteurs de la troupe italienne Montovani et Zamboni. Après avoir appris l'apparition de la maladie (à l'époque la peste décimait des villes et des régions entières), Richelieu mit en urgence la ville sous quarantaine ; ce qui n'empêcha pas la mort de prendre chaque jour impitoyablement des dizaines et des dizaines d'âmes. Les rescapés racontaient que les rues d'Odessa autrefois si animées s'étaient transformées en une terre désolée ; tous les magasins, boutiques et établissements publics avaient fermé. Seule, la morgue travaillait nuit et jour.

Richelieu avait la possibilité de mettre en place des mesures préventives à l'extérieur de la ville, et il est aujourd'hui impossible de le lui reprocher car la peste gagna rapidement toute la Nouvelle Russie. Le duc prit même une décision courageuse : il resta à Odessa, montrant ainsi l'exemple aux habitants. Richelieu participa personnellement à la délimitation des zones les

Вулиця на честь Рішельє — перша половина XIX століття
La rue en l'honneur de Richelieu — première moitié du XIXe siècle

Перші жертви чуми з'явилися майже одночасно з наполеонівською навалою і теж виявилися іноземцями. Це були актори італійської трупи Монтовані і Замбоні. Дізнавшись про спалах смертельно небезпечної хвороби (а на той час чума викошувала цілі міста й регіони), Рішельє терміново ввів у місті карантин. Та смерть безжально забирала щодня десятки людей. Очевидці розповідали, що одеські вулиці, до того гомінкі і жваві, перетворилися на «мертву зону»; позакривали усі лавки, магазини, громадські установи. «На повну потужність» працювала лише трупарня.

Якби Рішельє керував карантинними заходами із-за меж міста, то навряд чи хтось йому дорікнув за це: чумою була охоплена уся Новоросія. Та герцог прийняв мужнє рішення: він залишився в Одесі, особистим прикладом надихаючи мешканців. Він особисто брав участь у локалізації найбільш заражених ділянок, за його наказом безжально спалювалися уражені чумою будинки разом з усім добром. Але інколи мужність покидала навіть Рішельє. Абат Ніколь розповідав, що лише один раз він бачив, як ридав його друг: це було у церкві, коли молода жінка віддала герцогу в руки своє немовля, а потім померла. Те потрясіння справді перевищувало людські сили!

plus contaminées, les maisons touchées par la peste furent brûlées sans pitié, même celles contenant toutes leurs richesses. Il est vrai que parfois le courage abandonna Richelieu. L'abbé Nicole raconte ainsi qu'une fois, et une fois seulement, il vit son ami éclater en sanglots, quand une jeune femme lui confia son nouveau-né juste avant de mourir. Un choc émotionnel, qui balaya toutes ses forces.

Peu à peu, grâce à l'action de personnes ne comptant que sur leur courage, la peste finit par reculer. Le 7 janvier 1813, Richelieu annonça la fin de la quarantaine, et le 16 février Odessa fut de nouveau une ville libre. Même si les conséquences de la peste furent catastrophiques — des quartiers entiers de la ville, notamment des quartiers populaires, furent entièrement détruits et plus de 2600 odessites moururent (soit presque un dixième de la population !) — la maladie fut localisée à la source et stoppée net avant qu'elle ne ronge tout le pays. « Non seulement Odessa mais aussi la Russie tout entière doivent considérer Richelieu comme le sauveur de la peste ». Il est difficile de contester la justesse de ces paroles tirées de l'almanach Vek.

La fin d'une idylle

Unique par son caractère et son heureux déroulement, l'histoire d'amour entre le duc et la ville dura douze ans. Mais le bonheur est éphémère. Le séjour du duc à Odessa touchait déjà à sa fin. A l'automne 1814, Alexandre Ier dépêcha en urgence son ami au congrès de Vienne, où le destin de l'Europe d'après guerre devait être scellé. Au matin du 26 septembre, presque tous les habitants d'Odessa étaient présents pour accompagner leur gouverneur. Les Odessites pressentaient qu'ils ne reverraient plus jamais leur duc bien-aimé. Il y eut beaucoup de fleurs, on porta de nombreux toasts où la joie se mêlait aux larmes ; des jeunes gens attelèrent des chevaux et escortèrent le duc jusqu'à la barrière de contrôle, loin de la ville... Et le 26 septembre 1815, Richelieu devint le chef du Conseil des ministres de la France. C'était la fin de l'histoire d'Emmanuel Iossipovitch Richelieu et le début de la carrière diplomatique d'un grand homme d'Etat français (ses différents noms et titres sont cités au début du chapitre).

A la différence d'Odessa, Richelieu ne reçut pas les louanges de son pays : la « dictature de l'honneur » qu'il tenta d'y établir ne fut pas acceptée par l'élite locale. Le duc le constatait avec lucidité, comme le montre sa lettre adressée à Koblé A.F., datant du mois d'octobre 1815 : « Après avoir gouverné pendant dix ans les provinces de la Nouvelle Russie et passé douze ans de ma vie à Odessa, je me suis habitué à ne plus distinguer mon bonheur de celui des habitants de cette région... Cependant, plus les liens sont forts, plus la séparation est difficile. Et celle-ci serait insupportable si je ne me consolais de l'espoir de revoir un jour ma très chère Odessa. En attendant, les souvenirs des jours passés dans cette ville resteront pour moi des plus agréables ; et la prospérité de toute la région sera toujours mon désir le plus cher. »

Поступово, під натиском самовідданих і мужніх людей чума відступила. 7 січня 1813 року Рішельє оголосив про скасування карантину, а 16 лютого Одесу знову було оголошено «благополучним містом». І хоча наслідки «чорного мору» були просто жахливими — зруйновано цілі райони міста, особливо ті, де жила біднота; загинуло понад 2600 одеситів (практично кожний десятий), однак чуму вдалося локалізувати в місці спалаху і не дати їй розповзтися по всій країні. «Не лише Одеса, а й уся Росія повинні вважати Рішельє рятівником від страшних нещасть», — справедливості цих слів із альманаху «Век» навряд чи можна заперечити.

Любов і розлука

Дванадцять років тривав цей роман людини і міста — унікальний за змістом і щасливий за наслідками. Але щастя, на жаль, не вічне. Скінчилося і перебування герцога в Одесі. Восени 1814 року Олександр I терміново викликав свого друга у Відень, де проходив Конгрес, на якому вирішували долю Європи після наполеонівських війн. Вранці 26 вересня майже вся Одеса вийшла провести свого градоначальника. Одесити ніби відчували, що більше не побачать улюбленого Дюка. Було море квітів, лунали тости упереміш зі сльозами, молоді люди випрягли коней з коляски герцога і довели його далеко за місто — до поштової застави... А 26 вересня 1815 року Рішельє став головою Ради міністрів Франції. Так закінчилася історія Емануїла Йосиповича Рішельє і розпочалася кар'єра французького державного діяча, імена та титули якого ми вже назвали на початку цього розділу.

На відміну від Одеси, у себе на батьківщині Рішельє не здобув особливих лаврів: «диктатура честі», яку він намагався встановити і тут, не була прийнятною для місцевої еліти. Герцог передчував це, що видно з його листа до А. Ф. Кобле, датованого жовтнем 1815 року: «Управляючи десять років Новоросійськими губерніями і провівши дванадцять років в Одесі, я звик не відрізняти мого щастя від щастя мешканців цього краю... Але наскільки сильна ця прихильність, настільки важка розлука. Вона була б для мене нестерпною, якби б я не втішався надією коли-небудь побачити знову дорогу моему серцю Одесу. Тим часом, спогад про проведені у цьому місті дні буде для мене найприємнішою думкою; благоденство усього краю пребуде завжди найпалкішим моїм бажанням».

І це були не просто красиві слова. Незважаючи на величезний обсяг роботи на посту французького прем'єра (а цю посаду він обіймав двічі — у 1815–1818 та 1820–1821 роках), Рішельє уважно стежив за розвитком улюбленого міста і щиро радів з того, що його товаришу та наступнику Ланжерону пощастило довести до кінця два великих

Пам'ятник Ришельє — початок XX століття
Monument à Richelieu — début du XXe siècle

Ce n'étaient pas là que de belles paroles. Car malgré une charge importante de travail au poste de Premier ministre français (il l'occupa deux fois : de 1815 à 1818 et de 1820 à 1821), Richelieu suivit attentivement le développement de sa ville préférée et fut profondément satisfait de ce que son ami et successeur Langeron ait la chance de mener à terme deux projets initiés par lui. Il s'agissait de la mise en place du statut de zone franche et de l'ouverture du lycée qui porta d'ailleurs le nom de son fondateur : Richelieu.

Richelieu laissa à jamais son cœur à Odessa, mais le destin ne lui permit pas de revenir une dernière fois dans sa ville tant aimée. Le 6 mai 1822, il mourut à l'âge de 56 ans et fut enterré à Paris, sur le territoire de la célèbre Sorbonne où se trouvait le tombeau de la famille Richelieu.

Ensemble pour l'éternité

A l'époque, comme le chemin de fer ou le télégraphe n'existaient pas encore, Odessa apprit la mort de Richelieu un mois plus tard. Le comte Langeron était en train de prononcer un

проекти Рішельє: введення режиму «порто-франко» та відкриття ліцею, який на честь його ініціатора назвали Рішельєвським.

Серце Рішельє назавжди залишилося в Одесі, але повернутися до улюбленого міста йому не судилося. Він помер 6 травня 1822 року, в 56 років. Його поховали в Парижі, на території славетної Сорбони, в усипальниці роду Рішельє.

Навіки разом

Тоді ще не було залізниці, не було телеграфу, тому про смерть Рішельє в Одесі дізналися лише через місяць. Граф Ланжерон саме виступав перед міським комітетом, коли йому принесли сумну звістку. Зі сльозами на очах Ланжерон прочитав скорботне повідомлення і одразу ж запропонував увічнити пам'ять Дюка «приличним монументом». Скоро було відкрито підписку на добровільні пожертви. Статую вирішили замовити славетному скульптору і ректору Художньої академії в Петербурзі Івану Петровичу Мартосу.

Так Одеса вшанувала людину, завдяки якій вона стала такою, якою її знають в усьому світі. Показово, що після жовтневого перевороту 1917 року нова влада методично позбувалася «слідів минулого»: підірвали Свято-Преображенський Собор, знищили чимало інших храмів, ліквідували Перше християнське кладовище, знесли пам'ятник Катерині II та засновникам Одеси, намагалися знести монумент князю Воронцову на Соборній площі тощо. Однак навіть у більшовиків не піднялася рука на Дюка. Навіть вони розуміли, що значить ця людина для Одеси!

discours auprès du comité municipal quand on lui apporta la triste nouvelle. Avec des larmes dans les yeux, Langeron lut la lettre affligeante et proposa immédiatement d'immortaliser la mémoire du Duc par « un monument décent ». Bientôt la collecte de dons bénévoles fut ouverte. La statue fut commandée au sculpteur de renom et recteur de l'Académie des Beaux-Arts à Pétersbourg, Ivan Petrovitch Martos.

Odessa témoigna ainsi son profond respect pour la personne qui fit d'elle une ville reconnue dans le monde entier. Notons encore un fait intéressant. Après la révolution de 1917, le nouveau pouvoir se débarrassa méthodiquement de toutes « les traces du passé » : il fit exploser la Cathédrale Spasso-Preobrajenskiy, détruisit de nombreuses églises, supprima le Premier cimetière chrétien, démolit le monument dédié à Catherine II et aux fondateurs d'Odessa, tenta même de raser celui du comte Vorontsov sur la place Soborna, etc. Cependant, même les bolcheviks n'osèrent pas toucher la statue du duc. Même eux comprirent combien Richelieu était important aux yeux d'Odessa.

Розділ 5. ВІЙНА ТА МИР ОЛЕКСАНДРА ЛАНЖЕРОНА

Після від'їзду Рішельє до Франції перед російською владою постало нелегке завдання: знайти людину, котра б достойно перейняла від Дюка естафету управління «Південною Пальмірою». Кінець-кінцем імператор призначив градоначальником Одеси і Новоросійським генерал-губернатором генерала від інфантерії графа Олександра Федоровича Ланжерона.

Луї-Олександр-Андро де Ланжерон (Louis Alexandre Andrault chevalier comte de Langeron, marquis de la Coste, baron de la Ferté, de Sassy et de Cougny) увійшов до вітчизняної історії як Олександр Федорович Ланжерон. Він народився 13 січня 1763 року в Парижі. У 14 років, за звичаями тих часів, хлопчика записали до французької армії і відтоді він вирішив присвятити життя військовій кар'єрі, яка виявилася напрочуд успішною.

В Одеському історико-краєзнавчому музеї зберігається «Особиста справа графа Ланжерона», у якій 75 документів французькою та російською мовами, що охоплюють період з 1788 до 1830 року. Серед цих паперів — «Формулярний список», а також нагородні документи, завдяки яким можна простежити військову біографію графа.

З них видно, що 7 травня 1790 року за велінням генерал-фельдмаршала князя Г. О. Потьомкіна графа Ланжерона було прийнято на російську службу у званні полковника.

5ème chapitre — LA GUERRE ET LA PAIX D'ALEXANDRE LANGERON

Après le départ de Richelieu en France, le gouvernement russe eut une tâche difficile : trouver une personne qui prendrait dignement le relais du gouvernement « de la Palmyre du Sud ». Le choix se porta d'abord sur le commandant militaire de la ville ; le commandant-général Coblet (une rue du centre-ville fut nommée à son honneur Coblevska), que le Duc avait en estime. Mais en automne 1815, ce fut finalement l'empereur qui prit la décision finale, en nommant gouverneur de la ville d'Odessa et général-gouverneur de la Nouvelle Russie le général d'infanterie et comte Alexandre-Louis Andrault de Langeron.

Alexandre-Louis Andrault, chevalier comte de Langeron, marquis de la Coste, baron de la Ferté, de Sassy et de Cougny, entra dans l'histoire de notre pays sous le nom d'Alexandre Fedorovitch. Il naquit le 13 janvier 1763 à Paris et entra à 14 ans dans l'armée française. Dès cette époque, il décida de consacrer sa vie entière à sa carrière militaire.

Le musée régional et historique d'Odessa abrite *Le dossier du comte de Langeron*, qui réunit 75 documents écrits en français et en russe datant de 1788 à 1830. Parmi ces documents se trouve la *Liste de ses états de service* et les documents de gratification, grâce auxquels la biographie militaire du comte peut être retracée.

Le 7 mai 1790, selon l'ordre du Général-feld-maréchal et Prince G. O. Potemkine, le comte de Langeron s'engagea dans l'armée russe au grade de colonel. A l'automne de cette même

Портрет графа О. Ф. Ланжерона
Portrait du comte A. Langeron

Восени того ж року Ланжерон вже був на Дунаї, у військах генерал-майора Йосипа де Рібаса, які штурмували фортецю Ізмаїл. З того часу починається його дружба з Рішельє. На початку XIX століття Ланжерону, як і багатьом іншим емігрантам-французам, доводиться воювати проти співвітчизників. Особливо відзначився він у поході 1813–1814 років. У березні 1814 року, у битві за Париж, війська Ланжерона оволоділи Монмартром, з уступів якого російська артилерія загрожувала столиці Франції. Після взяття Парижа Олександр I під час зустрічі з Ланжероном сказав: «M. le Comte, vous avez perdu cela a la hauteur de Montmartre, et je l'ai trouvé» («Пане графе, це Ви втратили на висотах Монмартру, а я знайшов») — і вручив йому орден Святого Андрія Первозванного.

От хто наприкінці 1815 року став новим очільником Одеси.

«Рішельє, конечно, не ошибся...»

Відомо, що про людину судять за її справи. І це ще більш справедливо відносно державного діяча. Якими ж були здобутки графа Олександра Федоровича Ланжерона за роки, що він очолював Одесу?

Ланжеронівська вулиця

La rue Langeronivska

année, Langeron rejoignit les troupes du général-commandant José de Ribas, au bord du Dounay, qui attaquaient la forteresse d'Izmaïl. C'est à partir de ce moment qu'il se lia d'amitié avec Richelieu. Au début du XIXe siècle, Langeron, à l'instar de la plupart des immigrants français, fut contraint de combattre ses compatriotes. Il se fit particulièrement remarquer lors de la campagne de 1813–1814. En mars 1814, lors de la bataille de Paris, les troupes de Langeron prirent la butte de Montmartre depuis laquelle l'artillerie russe menaçait Paris. Après la prise de la capitale, Alexandre Ier dit à Langeron : « M. le Comte, vous avez perdu cela à la hauteur de Montmartre, et je l'ai trouvé » (en français dans le texte) — et lui remit une décoration du Saint Apôtre André Pervozvanny.

Tel était celui qui eut la chance de succéder à Richelieu au poste de gouverneur de la ville d'Odessa en 1815.

« Richelieu, bien sûr, ne commit aucune erreur... »

Une personne est toujours jugée selon ses actes, cela est d'autant plus vrai lorsqu'il s'agit d'un homme d'Etat. Penchons-nous ainsi quelques instants sur les actions menées par le comte pendant ses années au pouvoir.

46

JOURNAL ОДЕССКІЙ D'ODESSA ВѢСТНИКЪ

N° 2.

Le Journal d'Odessa paraît les MARDI et SAMEDI.
 Prix de l'abonnement 25 R. pour l'année, et 15 R. pour six
 mois. Frais de port 5 R. pour l'année, et 5 R. pour six mois.
 On s'abonne:
 pour LA VILLE, au Bureau de l'Imprimerie.
 à ODESSA, au Bureau du port.
 pour L'ÉTRANGER } à MOSCOU, dans la librairie de Nédjazyff.
 } à ST-PÉTERSBOURG, dans la librairie de Neumann.

Одесскій Вѣстникъ выходитъ по СРЕДАНЪ и СУББОТАМЪ.
 Подписка цена 25 руб. на годъ, и 15 руб. на полгода. За
 доставку прибавляется 5 руб. на годъ и 5 руб. на полгода.
 Подписка принимается:
 для ДВѢИНАДЦАТИЛѢТНІЙ, въ Книжномъ Типографіи.
 для ПИСОКЪ } въ ОДЕССѢ, въ Почтовой Канцеляріи
 } въ МОСКВѢ, въ книжной лавкѣ Г. Широва.
 } въ С.-ПЕТЕРБУРГѢ, въ книжной лавкѣ Г. Соловья.

NOUVELLES DE L'INTÉRIEUR.
 ODESSA.

Depuis le 17 du mois de Décembre, le vent du nord a régné sans interruption, et il s'est fait sentir un froid très-rigoureux. Dans la matinée du 5, le thermomètre est descendu jusqu'à 21 $\frac{1}{2}$ ° au-dessous de zéro; le port militaire, ainsi que le port de la quarantaine sont entièrement pris depuis plusieurs jours, de sorte qu'aucun navire ne pourrait en approcher à une assez grande distance.
 Les champs sont couverts de neige à 2 pieds de hauteur. Le traînage est parfaitement établi sur toutes les routes qui conduisent à Odessa.

ECONOMIE RURALE.

Dans le N° 94 de notre journal nous avons inséré une lettre, qu'un jeune fermier du gouvernement de Cherson a bien voulu nous adresser, dans l'intention de recevoir, par notre entremise, des renseignements exacts sur le premier essai que l'on a fait de naturaliser dans notre pays la culture du cotonnier.

Mr. Loguinoff, négociant de très grande d'Odessa, chargé de la direction en chef des affaires ainsi que de la terre de S. Exc. Mr. Demidoff a eu la bonté de nous communiquer un article rédigé en russe, lequel renferme les informations les plus détaillées sur le système qu'on a suivi, ainsi que sur les résultats qu'on a obtenus par l'introduction du cotonnier dans la terre de Mr. Demidoff.

Nous nous empressons de placer sous les yeux de nos lecteurs la traduction de cet intéressant article; et nous nous faisons en même temps un véritable devoir d'exprimer à l'auteur toute notre reconnaissance pour l'empressement obligé avec lequel il a bien voulu répondre à notre prière.

Mrs.,

Une maladie, dont j'ai été atteint, il y a quelque temps, réunie à de nombreuses occupations domestiques m'a empêché jusqu'ici de vous informer, Mrs., ainsi que d'autres propriétaires, des moyens qui ont été employés chez nous pour la culture du cotonnier. Je me suis proposé maintenant de réparer ce retard involontaire, en vous transmettant des renseignements détaillés sur la méthode que nous avons suivie. Et je le fais avec d'autant plus de plaisir, que je suis persuadé que cette publication sera entièrement conforme aux intentions de S. Exc. Mr. Demidoff, propriétaire de la terre de Demidowka, où l'on a fait le premier essai d'introduire la culture du cotonnier, sous sa propre surveillance. Vous exprimez l'espoir, Mrs., de voir une pareille publication accueillie avec intérêt par tous les lecteurs de votre journal; en mon particulier, je m'estimerai fort heureux, si l'article que je vous transmets pouvait inspirer à quelqu'un de nos compatriotes le désir d'imiter notre exemple.

ВНУТРЕННІЯ ПЪВЪСТІЯ.
 ОДЕССА.

ХЛѢБНЫЙ РЫНОКЪ ОДЕССЫ.

Декабря 1827.

Съ	по	количество	цѣна	сумма
1	по 5	1,454	цѣта.	15,556
6	— 8	596		2,977
9	— 12	432		5,024
15	— 15	—		2,000
16	— 19	402		6,116
20	— 22	776		1,550
21	— 31	—		—
		5,760		51,105

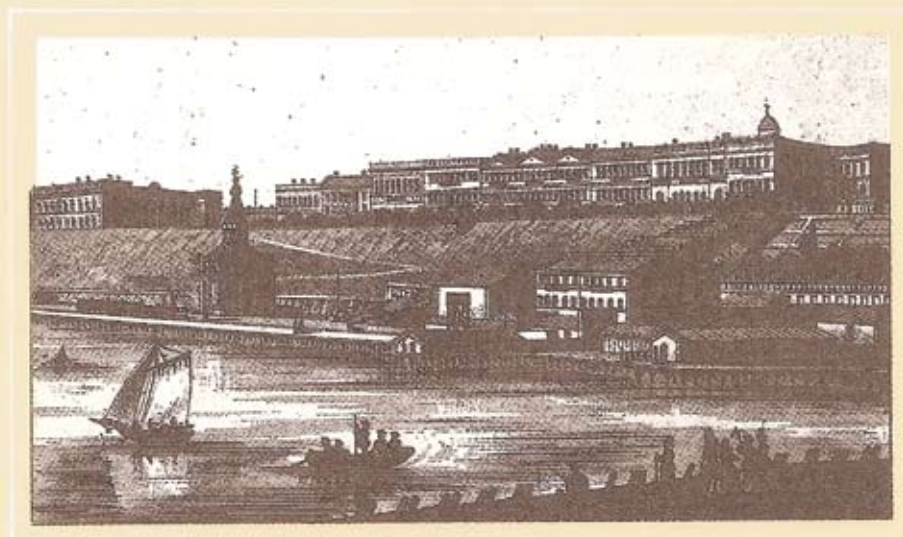
Въ продолженіи Декабря хлѣбныя запасы уменьшились 27,345 цѣта.
 1-го Декабря позлазлось хлѣба въ оставшихъ въ магазинахъ (см. N° 96) 107,435
 Остатокъ вперваднато къ 1-му Январю 80,090 цѣта.
 Въ продолженіи Декабря мѣсяца увеличилось на привозъ хлѣба 799 подводъ

СѢЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО.

Въ 88 N^o сего Вѣстника на 1827 годъ помѣщены были, въ письмѣ изъ Николаева, слѣдующіе два хозяйственные вопроса:

- 1-о) Огородное растеніе, зрѣющее въ землѣ, избѣжать ли кладности саранчи, или пожарится, какъ и прочія растенія, сими гибельными насекомыми?
- 2-о) Грады, засѣяныя, взрѣются ли или изнеблѣютъ? Однѣ изъ владѣльцевъ Одесскаго уѣзда сообщили, изъ Французскаго языка, ошѣтны на сіи вопросы. Мы считаемъ полезнымъ извлечь изъ оныхъ нѣкоторыя любопытныя свѣдѣнія. Вотъ какъ изъясняется сочинитель ошѣтны.

«И владѣть нѣтъ въ окрестности Одессы, и опустошенія произведена на моей землѣ саранчой, дошедшии къ началу слуху сдѣлала различныя замѣчанія на сѣть сего насекомого. Мнѣ не случилось видѣть, чтобы саранча пожрала свеклу, дыни и огурцы. Кажется, что она недалеко на вѣхъ до этихъ поръ, пока находили другую пищу; но я не могу сказать утвердительно, точно ли поминанныя вещи не будутъ повреждены ею, въ случаѣ вѣнннн дугато корня. На моей землѣ саранча опустошила градъ съ

Видъ Бульвара съ моря

Boulevard vom Meere aus.

Вид Приморського бульвару з моря

Vue sur le boulevard Maritime côté mer

Ainsi Dorothée Atlas remarque-t-elle que « lors du gouvernement d'Alexandre Fédorovitch, comte de Langeron, les deux années les plus fastes d'Odessa prirent place parmi les 25 premières années de son existence... »

On peut tout d'abord noter que le volume d'exportation du blé par voies maritimes, notamment, connut une progression fulgurante. Si en 1813 ce volume s'élevait à 226 000 quarts, il était d'un million de quarts en 1816 et atteignit 1,16 million en 1817. Ce volume fut donc multiplié par 4,7 puis par 5,1 ! Début 1816, l'exportation totale d'Odessa était évaluée à 37,7 millions de roubles, et en 1817, cette dernière continua à progresser pour atteindre presque 42 millions. Et même lorsque, en raison de certains événements liés aux Balkans ou à l'Italie par exemple, l'exportation se réduisit, elle s'élevait cependant en 1822 à 13 millions de roubles. A titre de comparaison, en 1814, ce chiffre était de 7,2 millions de roubles.

Ce développement du commerce, et en particulier du pain, mena à l'enrichissement des hobereaux et des bourgeois de la région, qui construisaient alors leurs maisons et ouvraient leurs magasins à Odessa, contribuant ainsi au développement de la ville. Odessa, à l'époque de Langeron, acquit toutes les caractéristiques d'une ville européenne. On construisait de nouvelles routes en pierre, ce qui permettait d'améliorer de manière significative la circulation des marchandises. Il est à noter que le premier historien d'Odessa, A.O. Skalkovsky, appréciait

«В его управление, — зазначає Доротея Атлас, — Одеса пережила два самых блестящих года за все первое 25-летие своего существования...»

Насамперед стрімко зріс обсяг експорту пшениці через Одеський порт. Якщо у 1813 році цей показник становив 226 тисяч четвертей, то у 1816 році — 1059 тисяч, а у 1817 — 1161 тисяч четвертей, тобто зріс відповідно у 4,7 та 5,1 раза! На початку 1816 року загальний експорт Одеси оцінювався у 37,7 млн рублів, а у 1817 році підвищився майже до 42 млн рублів. І навіть коли через певні причини (заворушення на Балканах, в Італії тощо) експорт скоротився, то все одно у 1822 році він становив 13,1 млн рублів (у 1814 році — 7,2 млн рублів).

Такий розвиток торгівлі, особливо хлібної, привів до збагачення поміщиків і купців регіону, які будували в Одесі власні будинки, відкривали магазини, тобто сприяли розвитку міста. Одеса при Ланжероні і далі ставала все більш європейською: вулиці почали заможувати бруківкою, адже це було важливо для пересування вантажів.

Перший історик Одеси А. О. Скальковський досить високо оцінив діяльність Ланжерона з економічної точки зору: він вважав, що саме за його часів Одеса перетворилася на «...точку соприкосновения Востока посредством силы пароходов и железных дорог с другими частями своей метрополии».

Помітні зрушення відбулися за часів Ланжерона і в культурному житті міста.

У 1820 році почала виходити перша одеська газета «*Messenger de la Russie Meridionale*» з періодичністю два номери на тиждень; її засновником став обрусілий француз, агроном Іван Деваллон. А через два роки в місті з'явився і власний журнал «*Troubadour d'Odessa*», який висвітлював питання культури та мистецтва.

Та головне, що вдалося зробити для Одеси графу Олександровичу Ланжерону, — це реалізувати два великих проекти свого попередника: домогтися введення режиму «порто-франко» та відкрити Рішельєвський ліцей. Обидві ці події мають величезне значення для міста, і якби Ланжерону судилося здійснити лише це, все одно він увійшов би до одеської історії як гідний наступник великого Дюка. А графові, як бачимо, вдалося набагато більше!

Утім, давався взнаки вік. Не забуваймо, що Ланжерон приїхав до Одеси, вже маючи за плечима понад 50 років, насичених війнами та подіями. До того ж він ніколи не відчував прихильності до адміністративної роботи. Цікаво, що його погляди на «канцелярщину» цілком збігалися з поглядами його молодого знайомого Олександра Пушкіна, який зізнався в одному зі своїх листів: «Я питаю отвращение к делам и к *des boumagui*, как выражается граф Ланжерон».

*Арка біля входу на пляж Ланжерон
Larc près de l'entrée de la plage Langeron*

grandement les actions de Langeron, d'un point de vue économique. Il estimait que, sous son gouvernement, Odessa se transforma en « un point de ralliement avec l'Est, de par la quantité de bateaux et le vaste réseau de chemins de fer qui permettaient alors de relier la plupart des grandes villes du pays. »

A l'époque de Langeron, des changements remarquables s'opérèrent également dans la vie culturelle de la ville.

C'est en 1820 qu'apparut le premier journal d'Odessa, intitulé *Messenger de la Russie méridionale*. Ce journal, qui paraissait deux fois par semaine, en français, fut fondé par l'agronome français Ivan Dévallon. Deux années plus tard, ce fut au tour de la revue *Le Troubadour d'Odessa* qui traitait quant à elle d'art et de culture...

Mais, chose beaucoup plus importante, Langeron mena à bien la réalisation de deux grands projets chers à son prédécesseur : la mise en place du statut de zone franche et l'ouverture du lycée Richelieu. Ces deux événements jouèrent un rôle si important dans l'histoire de notre ville que deux chapitres leur sont consacrés un peu plus loin dans ce livre. Notons que, même si le destin de Langeron s'était limité à cette seule action, l'homme serait tout de même entré

Треба віддати належне графові: він і сам усвідомлював брак адміністративних талантів для управління таким величезним краєм, як Новороссія. І він сам ініціював своє звільнення: спочатку — з посади градоначальника Одеси (1820), а потім — з посади генерал-губернатора Новороссії (1823). Ланжерон міг оселитися у столиці, тим більше, що мав прихильність імператора Миколи I, який «...за довговременную и усердную службу» нагородив графа алмазними знаками ордена Святого Андрія Первозванного. Однак він обрав Одесу, де нарешті зміг пожити у своє задоволення.

Як не дивно, але ця людина веселої вдачі мала одну фобію: Ланжерон панічно боявся захворіти на холеру. Та саме цю хворобу він «підхопив», навідавшись до Санкт-Петербурга, де й помер 4 липня 1831 року. За заповітом, тіло Ланжерона перевезли до Одеси і поховали у римо-католицькій церкві Пречистої Богоматері на вулиці Катерининській. За радянських часів цю церкву перетворили на спортзал, а надгробну плиту просто викинули. Перейменували і вулицю, яку ще у 1817 році назвали на честь графа-градоначальника. Однак справжні одесити незмінно називали її Ланжеронівською. У середині 1990-х років історичну справедливість відновили, а що стосується одного з найпопулярніших одеських пляжів, то тут навіть радянська влада нічого не змогла вдіяти: він як був «Ланжероном», так ним і залишався завжди...

dans l'histoire d'Odessa en digne successeur du grand Duc. Mais cela est sans compter sur ses autres nombreuses réalisations.

N'oublions pas qu'en arrivant à Odessa, Langeron avait déjà plus de cinquante années de carrière derrière lui, marquées par des guerres et des événements en tous genres. Certes, on ne peut pas dire qu'il était passionné par le travail administratif. Sa manière d'appréhender la chancellerie était la même que celle d'une personne de sa connaissance... Il s'agissait d'Alexandre Pouchkine, qui avoua dans l'une de ses lettres : « j'ai moi aussi de l'aversion pour les affaires et les documents, me disait le comte Langeron. »

Il nous faut cependant rendre hommage au comte pour avoir lui-même avoué son manque de talent dans la gestion d'une région aussi grande que la Nouvelle Russie. Langeron provoqua lui-même sa révocation : d'abord, en 1820, du poste de gouverneur d'Odessa, puis en 1823, du poste de gouverneur-général de la Nouvelle Russie. On lui proposa de s'installer dans la capitale et de jouir des bonnes grâces de l'empereur Nicolas Ier, qui le décora pour « son diligent service de longue date ». Le comte reçut des décorations en diamants de l'ordre de Saint Andriy Pervozvanny. Langeron choisit de s'établir à Odessa. Ce fut enfin l'occasion pour lui de se reposer du vaste monde des affaires et de profiter de la vie.

Aussi étrange que cela puisse paraître, et malgré son caractère enjoué, le comte nourrissait une réelle phobie du choléra. Et c'est très justement de cette maladie qu'il mourut le 4 juillet 1831, après l'avoir contractée lors d'un voyage à Saint-Pétersbourg. Selon son testament, Langeron fut transporté à Odessa et enterré dans l'église romaine et catholique de la Sainte-Vierge, rue Catherine. A l'époque soviétique, cette église servit de salle de sport et l'on jeta sans vergogne la dalle du tombeau pour aménager l'endroit. La rue que l'on avait baptisé « Langeron » en 1817 en l'honneur du gouverneur de la ville fut même rebaptisée. Toutefois, les vrais Odessites continuèrent à l'appeler la rue Langeron et c'est finalement dans les années 1990 que la vérité historique fut rétablie. Même la plage Langeron, aujourd'hui l'une des plus célèbres d'Odessa, ne put disparaître sous la pression du pouvoir soviétique. De tout temps les Odessistes continuèrent à l'appeler par son vrai nom : « la plage Langeron ».

Розділ 6. «ПІОНЕРИ РІШЕЛЬЄВСЬКОГО ПРИЗОВУ»

Могутня постать герцога Рішельє не заступила для сучасників та істориків яскраві особистості, яким разом з Дюком випало створювати нове місто, формувати його риси, закладати основи його економіки та культури — аж до так званого «одеського характеру». Мабуть, ніколи в історії нашого міста не було такої кількості творців, як у період правління Рішельє, який фактично поширюється і на часи Ланжерона. Нічого дивного немає в тому, що серед цієї когорти виявилось чимало співвітчизників герцога і графа. І, можливо, головна заслуга Рішельє полягає саме в тому, що він дав змогу самореалізуватися тим, хто прагнув максимально проявити себе в різних сферах діяльності. А вони — підприємці, торговці, педагоги, науковці — свій шанс не втратили, на щастя для себе і для Одеси. І цих людей можна сміливо назвати «піонерами» Рішельєвської епохи.

«Права рука» Дюка

Енциклопедичний словник Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона дає таку довідку: «Сикар Карл — марсельський уроженець; был близким другом герцога Ришельє, губернатора Одессы. С 1804 по 1828 г. живя в Одессе, он вел обширную торговлю с Францией и Италией и составил описание Одессы: «Lettres sur Odessa» (СПб., 1812). Оставил в рукописи сочинение о пребывании Ришельє в Одессе: «Notices sur le duc Richelieu», 1826,

6ème chapitre — « LES PIONNIERS DE L'APPEL DE RICHELIEU »

La figure d'exception incarnée par le duc n'en occulta pas pour autant – sous le regard attentif des contemporains et des historiens – les personnes qui sans son sillage développèrent la ville, fondèrent ses bases économiques et culturelles et forgèrent son caractère. Il apparaît aujourd'hui que la seule période vraiment féconde en innovations dans notre ville s'étend sous le règne de Richelieu et de son successeur Langeron. Rien d'étonnant que le clan des pionniers compta donc plusieurs de leurs compatriotes. L'un des mérites de Richelieu fut précisément d'offrir des opportunités d'évolution aux personnes qui aspiraient à donner le meilleur d'elles-mêmes, chacune dans sa spécialité. Entrepreneurs, commerçants, professeurs, scientifiques et bien d'autres, ne laissèrent donc pas passer cette chance, à la fois pour leur bonheur personnel et pour celui d'Odessa. Et ce sont précisément ces personnalités qui méritent d'être nommées « pionniers » de l'époque de Richelieu.

Le bras droit du Duc

Dans le dictionnaire encyclopédique de F. A. Brokgaouz et I. A. Efron, un article est consacré à : « Charles Sicard, d'origine marseillaise, ami fidèle du duc de Richelieu, gouverneur d'Odessa. De 1804 à 1828, il habita Odessa, géra un commerce prospère avec la France et l'Italie et fit une description précise de la ville dans ses *Lettres sur Odessa* (Saint-Pétersbourg, 1812). Il laissa également un essai sur la vie et le gouvernement de Richelieu à Odessa intitulé

*Тут містився готель К. Сікара Hôtel du Nord
Ici se trouvait l'hôtel de C. Sicard — Hôtel du Nord*

отрывки из которого помещены в подлиннике в „Истории города Одессы“ Скальковско-го. В делах торговли, садоводства, благотворительности С. был правою рукою Ришелье».

Шарль Сікар, який, перейшовши у російське громадянство, став Карлом Яковичем, народився 28 лютого 1773 року в Марселі. Він був старшим сином місцевого негоціанта і разом з братами пішов по батьківських стопах. До Одеси К. Сікар потрапив, маючи за плечима 30 років. У молодому місті французький негоціант побачив для себе колосальні можливості і зміг ними чудово скористатися. Розмах його діяльності просто вражає. Сікар налагоджує торговельні зв'язки вздовж узбережжя Чорного моря, куди везе товари з Франції та Італії. Він засновує компанію, центральна контора якої з часом відкривається у Парижі, а відділення працюють у Марселі, Константинополі та Одесі. Під час російсько-турецької війни Ришельє доручає Сікару постачання провіантом російської армії в Бессарабії.

Сікар настільки міцно вкорінюється в Одесі, що приймає російське підданство, остаточно перетворившись з Шарля на Карла Яковича, після чого був «записан в русские

Notices sur le duc de Richelieu (1826), dont les extraits sont reproduits en version originale dans *L'Histoire de la ville d'Odessa* de Skalkovsky. Dans les domaines du commerce, du jardinage et de la charité, il fut le bras droit du duc de Richelieu. »

Charles Sicard, né le 28 février 1773 à Marseille, se fit naturaliser russe après son installation à Odessa et prit le nom de Karl Iakovitch. Fils aîné d'un commerçant local, il suivit tout comme ses frères, la voie de son père en devenant lui aussi commerçant. Il arriva à Odessa à l'âge de 30 ans. Dans cette ville nouvelle, le négociant français vit s'ouvrir devant lui de formidables possibilités ; et il sut les exploiter à merveille. Sicard noua des alliances avec les ports le long de la mer Noire, où il exporta des marchandises de France et d'Italie. Il créa une entreprise dont le siège s'établit peu de temps après à Paris, et dont les filiales s'implantèrent à Marseille, Constantinople et Odessa. Lors de la guerre russo-turque, Richelieu nomma même Sicard responsable de l'approvisionnement en denrées alimentaires de l'armée russe cantonnée en Bessarabie.

Sicard s'établit si bien à Odessa qu'il se fit naturaliser sous le nom de Karl Iakovitch comme précisé précédemment, fut inscrit au registre des nobles héréditaires russes, devint commerçant du premier corps de métier, puis conseiller commercial. Sicard fut également magistrat municipal de la ville d'Odessa. En 1820, le comte Langeron fit de lui l'un des quatre membres du « Comité spécialisé », lequel avait pour objectifs l'examen du budget municipal, la recherche de nouveaux moyens d'enranger des recettes et la définition de nouvelles règles concernant « la gestion des recettes et dépenses municipales et la rédaction d'un rapport sur l'utilisation de ces recettes ». Parallèlement, Sicard œuvrait à la mise en place de la zone franche. Ce commerçant bénéficiait d'un tel poids sur la scène politique et commerciale que, de 1817 à 1820, le gouvernement russe lui confia le poste de Consul Général de Russie à Livorno, et le décora en 1818 de l'Ordre de Saint-Vladimir, quatrième classe et de Sainte-Anne, deuxième classe, en 1826.

C. Sicard fut l'un des premiers à comprendre l'importance d'ouvrir à Odessa des auberges et autres hôtels pour les voyageurs (le deuxième fut aussi un français, Rainaud, dont on parlera plus en détail dans un prochain chapitre). Ce fut exactement dans son hôtel, l'Hôtel du Nord, 13 rue Italienne, que le 3 juillet 1823 descendit un jeune mais déjà célèbre poète, Alexandre Pouchkine, pour y passer les premières semaines de son séjour dans notre ville. Selon les témoignages d'I. P. Liprandi, Pouchkine avait fait connaissance de Sicard à Chisinau en 1821. Il rajoute que « dans la liste des maisons que Pouchkine fréquentait, le haut du classement était tenu par celle du négociant Sicard où le poète aimait déjeuner. Les cinq ou six déjeuners de gala organisés par Sicard ne réunissaient pas grand monde (au maximum vingt-quatre personnes, sans femmes), mais ils s'avéraient remarquables par leur service et l'absence de toute étiquette. Pouchkine était un invité honorable et permanent, pour moi, il s'y sentait tout à fait à l'aise, parfois trop volubile mais toujours bien accueilli par le public ».

потомственные дворяне», став купцем 1-ї гільдії, а потім і «коммерции советником», входив до складу міського магістрату Одеси, а у 1820 році граф Ланжерон включив його до складу «особливого Комітету» з чотирьох осіб, який мусив вивчити стан міського бюджету, відшукати нові джерела надходжень, а також з'ясувати, чи не потрібно ухвалити нові правила щодо «управления городскими доходами и расходами и составления отчетности по употреблению городских доходов». Займався Сікар і питаннями, пов'язаними з організацією «порто-франко». Авторитет негоціанта був такий великий, що з 1817 до 1820 року російський уряд довірив йому посаду Генерального Консула Росії в Ліворно, а також нагородив орденами Святого Володимира 4-го ступеня (1818) і Святої Анни 2-го ступеня (1826).

К. Сікар був одним з перших, хто зрозумів необхідність створення в Одесі будинків для приїжджих — готелів (другим, між іншим, був теж француз — Рено, але про це пізніше). Саме у його готелі — Hôtel du Nord — на Італійській вулиці, 13, оселився 3 липня 1823 року молодий, але вже знаменитий поет Олександр Пушкін. Тут він і провів перші тижні свого перебування в місті. За свідченням І. П. Ліпранді, з Сікаром Пушкін познайомився ще у Кишиневі в 1821 році. За його ж словами, «из всех домов, посещаемых Пушкиным в Одессе, особенно любил он обедать у негоцианта Сикара... Пять-шесть обедов в год, им даваемых, не иначе как званых и немногочисленных (не более как двадцати четырех человек, без женщин) действительно были замечательны отсутствием всякого этикета, при высшей сервировке стола. Пушкин был всегда приглашаем, и здесь я его находил, как говорится, совершенно в своей тарелке, дающим иногда волю болтовне, которая любезно принималась собеседниками».

У цілому К. Сікар прожив в Одесі «зразково щасливе» життя, успішне практично у всьому, в особистому плані також. У 1814 році (йому було 41) він одружився з 17-річною красунею Лаурою де Тиш (або де Тіс), з якою мав семеро дітей. Значна різниця у віці нікого не бентежила: наречений був відомий ще й як «душа товариства» — весела, привітна людина, голова клубу «De Redoute», де збиралися тодішні «вершки суспільства», включаючи самого Рішельє, член театральної комісії, неодмінний учасник балів і відвідувач прем'єрних вистав... І навіть сама смерть Сікара — він загинув у лютому 1830 року в аварії судна «Бісон», прямуючи до Константинополя, — носить, на думку О. Третьяка, «некий романтический характер. Ибо, как смерть актера на сцене, так и купца на палубе своего торгового корабля имеют едва ли отчетливо понимаемый своеобразный профессиональный оттенок долга, риска и возвышенности или, если угодно, предназначения».

З численного потомства Карла Яковича Сікара найпомітніший слід залишив його позашлюбний син Карл Карлович Сікар, який народився в Одесі приблизно у 1809 році. Він, як і батько, був купцем першої гільдії, служив в експедиції пароплавних повідом-

Dans l'ensemble, Sicard connut à Odessa une vie « heureuse et exemplaire », réussie dans presque tous les domaines, y compris personnels. En 1814 (c'est-à-dire à l'âge de 41 ans), il épousa une belle jeune fille de 17 ans, Laura de Tiche (ou Tiss) qui lui donna 7 enfants. Cette grande différence d'âge ne gênait personne : le fiancé était connu entre autre comme « une âme noble », une personne enjouée, chaleureuse, président du club « La Redoute » qui réunissait « la crème de la société » et notamment Richelieu, membre de la commission théâtrale, admirateur des bals et des premières théâtrales. Selon A. Tretyak, la mort même de Sicard — il décéda suite au naufrage du bateau « Bisson » qui se dirigeait vers Constantinople —, possède « un caractère romantique ». La mort d'un acteur sur scène, tout comme la mort d'un commerçant à bord de son navire marchand, sont en effet marquées par la notion de devoir, de risque perpétuel et acquièrent par la même occasion, une dimension quasi prophétique.

Parmi les nombreux descendants de Charles Sicard, ce fut son fils naturel qui laissa la trace la plus remarquable dans l'histoire. Carl Carlovitch Sicard naquit aux alentours de 1809 à Odessa. Comme son père, il fut commerçant du premier corps de métier, participa aux expéditions des messageries navales, fut promu jusqu'au poste de secrétaire départemental et à partir de 1851, élu membre en chef du Tribunal commercial en tant que secrétaire de collègue. En 1873, il fut même élu membre de la municipalité avec quatre autres personnes, au nombre desquelles figurait le gouverneur de la ville, Grigorii Marazli.

Parmi les enfants de C. I. Sicard, Michail Michailovitch Sicard se distingue tout particulièrement. Ce compositeur et violoniste russe eut l'honneur d'être cité dans le dictionnaire encyclopédique de F. A. Brokgaouz et I. A. Efron. On y lit : « Sicard, Michail Michailovitch, violoniste réputé, est né à Odessa en 1868. Ayant terminé en 1882 ses études à l'Institut musical de Kiev, Sicard entra en 1884 au Conservatoire de Paris où il obtint en 1886 un premier prix de violon. Par la suite, Sicard partit en tournée, se perfectionna à Berlin chez Ioahim (violon) et Bargiel (théorie). Il fut pendant quelques années professeur à l'Institut musical de Kiev et premier violon dans le quatuor local, puis en 1894–1895 devint soliste de l'Orchestre Colonne à Paris. Par la suite, il se lança à nouveau dans des tournées (1895, Saint-Pétersbourg) et composa quelques œuvres pour orchestre et orchestre de chambre ».

Le tribunal et les procès des Saint-Priest

Suite à de nombreuses plaintes des commerçants, Richelieu, de sa propre initiative, proposa au gouvernement de créer à Odessa un Tribunal de Commerce spécialisé. Richelieu en justifia la nécessité en expliquant que les commerçants, dont la plupart étaient étrangers, évitaient de conclure des accords s'ils devaient être examinés par la Cour. Cet obstacle enrayait considérablement le développement du commerce, surtout dans le port. Le duc se prononça

лень, де дослужився до губернського секретаря, а з 1851 року був старшим членом комерційного суду і колезьким секретарем. У 1873 році його обрали до складу міської управи — окрім нього, до цього органу увійшло ще четверо, включаючи міського голову Григорія Маразлі.

З інших нащадків К. Я. Сікара виділяється Михайло Михайлович Сікард — російський композитор і скрипаль, який удостоївся честі потрапити до словника Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона. Там про нього написано так: «Сикард, Михаил Михайлович — хороший скрипач; род. 1868 в Одессе. Окончив киевское музыкальное училище И. Р. М. О. (1882), С. в 1884 поступил в парижскую консерваторию (Массар), где 1886 получил первую премию по игре на скрипке. Затем С. концертировал, учился еще в Берлине у Иоахима (скрипка) и Баргиеля (теория), несколько лет был преподавателем Киевского музык. училища и первым скрипачом тамошнего квартета, 1894–1895 состоял солистом оркестра Колонна в Париже, после чего вновь отдался концертной деятельности (1895, СПб.). Написал несколько оркестровых и камерных вещей».

Суд і справи родини Сен-Прі

З огляду на численні скарги торговців, Рішельє за власною ініціативою подав клопотання до уряду про заснування в Одесі спеціального Комерційного суду. Необхідність такого кроку Рішельє пояснював тим, що торговці, більшість серед яких були іноземці, уникають угод, якщо вони якось підлягають судовому розгляду, і цей чинник істотно стримує розвиток торгівлі, особливо в порту. Герцогу довелося ще не раз надсилати такі клопотання, аж поки 10 березня 1808 року Олександр I затвердив статут Одеського комерційного суду, а 26 листопада у біржовій залі будинку Рено на Катерининській відбулося богослужіння з нагоди відкриття довгоочікуваної установи. Головою суду цілком демократично, шляхом голосування, обрали камер-юнкера графа Карла Францовича Сен-Прі.

Перший голова Одеського комерційного суду Арман-Шарль-Еммануїл де Гіньяр граф де Сен-Прі (Armand-Charles-Emmanuel de Guignard, comte de Saint-Priest) походив зі стародавнього роду французьких аристократів, який залишив помітний слід в російській історії. Він народився 8 вересня 1782 року. Недовго служив у російській гвардії, але успіху досяг на адміністративній ниві. Одеський комерційний суд він очолив ще зовсім молодим — у 26 років, але працював на цьому поприщі вельми успішно. Під його керівництвом Комерційний суд, який діяв під впливом французької юриспруденції, був прикладом успішної адаптації російського законодавства до західноєвропейського. Як стверджують дослідники, цей суд став для Рішельє надійним правовим інструментом

sur le sujet à plusieurs reprises jusqu'à ce que, le 10 mars 1808, après un rapport du ministre de la justice, Alexandre Ier approuva le statut du Tribunal de Commerce d'Odessa. C'est ainsi que le 26 novembre, dans la salle de la Bourse de la maison de Rainaud, rue Catherine, on célébra l'office divin à l'occasion de l'inauguration de cet établissement si convoité. Le président du tribunal fut élu démocratiquement et le comte Carl Frantsovitch Saint-Priest devint « gentilhomme de la chambre ».

Le premier président du Tribunal de Commerce d'Odessa, Armand-Charles-Emmanuel de Guignard, comte de Saint-Priest, était issu d'une grande et ancienne lignée d'aristocrates français ayant marqué l'histoire de la Russie. Né le 8 septembre 1782, il servit peu de temps au sein de la garde russe mais c'est dans le domaine administratif que sa carrière fut la plus remarquable. A seulement 26 ans, il devint président du Tribunal de Commerce d'Odessa et assuma parfaitement ses fonctions. Sous sa direction, le Tribunal, sans doute influencé par la jurisprudence française, devint l'exemple même d'une adaptation réussie de la législation russe à celle de l'Europe occidentale. Selon les chercheurs, ce tribunal fut pour Richelieu un outil législatif fiable pour assurer une bonne intégration économique de la Nouvelle Russie aux marchés internationaux de l'Europe et du Levant.

Bien entendu, les adjoints du comte contribuèrent beaucoup au bon fonctionnement du Tribunal et en particulier Ivan Pavlovitch Blaramberg. Ce dernier, originaire de la Flandre, vécut une partie de sa vie en prison avant d'émigrer en 1797 en Russie où il épousa une jeune fille issue de la noble et ancienne famille de Courtenay. Par la suite, il déménagea à Odessa où il devint en 1808 le premier procureur du Tribunal de Commerce. Peu de temps après avoir pris sa retraite, Ivan Pavlovitch se passionna pour l'archéologie et fut l'un des premiers explorateurs des sites antiques du littoral nord de la mer Noire. Lorsqu'en 1825, suite à des sollicitations de M. S. Vorontsov, Alexandre Ier ordonna de fonder un musée d'antiquités, I. Blaramberg fut nommé directeur du musée d'Odessa, puis de celui de Kertch.

Le poste qu'occupa Carl Frantsovitch au Tribunal du Commerce s'avéra une première expérience réussie et annonçait une future carrière de fonctionnaire exemplaire. Après Odessa, il devint gouverneur de la région de Voligne et occupa de 1816 à 1821 le poste de gouverneur civil de Kherson où il contribua beaucoup au développement de l'agriculture. En 1822, il retourna dans son pays natal où il succéda à son père et devint pair de France.

Les enfants du comte, Alexii Carlovitch, Emmanuel Carlovitch et Olga Carlivna, héritèrent du titre de noblesse russe, d'après le décret d'Alexandre Ier datant de mars 1825. Cependant, la majeure partie de leur vie se déroula en France et en Italie.

Alexii, ancien élève du lycée Richelieu, selon les souvenirs de M. M. Mouraviov (qui comptera parmi les décembristes célèbres), écrivait des vers en français lorsqu'il était jeune. Il épousa une Française et devint diplomate, puis membre de l'Académie française.

успішної економічної інтеграції Новоросії в міжнародні торговельні ринки Європи та Леванту.

Чимала заслуга в цьому і помічників графа де Сен-Прі, особливо Івана Павловича Бларамберга. Уродженець Фландрії, він опинився у французькому полоні, звідки емігрував у 1797 році до Росії. Одружившись з «дівцею де-Куртене» — зі стародавнього роду з французьким корінням — І. Бларамберг переїхав до Одеси, де у 1808 році став першим прокурором Комерційного суду. Згодом, вийшовши у відставку, Іван Павлович захопився археологією і на цій ниві уславився як один з перших дослідників антики Північного Причорномор'я. У 1825 році, коли за поданням М. С. Воронцова імператор Олександр I наказав заснувати музей старожитностей, І. Бларамберга було призначено директором Одеського, а потім і Керченського музеїв.

Служба в Комерційному суді стала для К. Сен-Прі прекрасним «стартовим майданчиком» у подальшій кар'єрі. Після Одеси він був губернатором Волинської губернії, а з 1816 до 1821 року прослужив цивільним губернатором Херсону, де багато зробив для розвитку сільського господарства. У 1822 році повернувся на батьківщину і зайняв місце батька в палаті перів.

Дітей графа, Олексія Карловича, Еммануїла Карловича і Ольгу Карлівну, в березні 1825 року указом Олександра I було зараховано до російського дворянства, однак більшу частину життя вони провели у Франції та Італії.

Олексій, вихованець Рішельєвського ліцею, за свідченням М. М. Муравйова (майбутнього відомого декабриста), в юності писав непогані французькі вірші, одружився з французенкою, став дипломатом, членом Французької академії.

А от життя його брата Еммануїла може стати ілюстрацією до романтичної прози XIX століття. Ще зовсім юним він уславився як перший карикатурист свого часу, у цьому плані він двічі згадується у творах О. С. Пушкіна. Карикатури Е. Сен-Прі відзначалися дотепністю і влучністю — ці риси, навіть з надлишком, були властиві самому автору. Збереглася розповідь (чи легенда) про те, як в одному містечку, де жив молодий граф, місцева влада розпорядилася, щоб пізно ввечері та вночі жителі виходили з будинків на вулицю лише з ліхтарем. Сен-Прі розписав свій ліхтар карикатурами на представників влади і з ним ходив найвелелюднішими вулицями. Але відмінне почуття гумору у творчості зрадило йому в реальному житті. Юнак закохався в світську красуню графиню Юлію Павлівну Самойлову, та вона обрала знаменитого художника Карла Брюллова. Через невзаємність Е. Сен-Прі наклав на себе руки.

Ось так в історії однієї сім'ї вигадливо переплелися прагматизм і романтика епохи, в яку відбувалося становлення Одеси.

Quant à la vie de son frère Emmanuel, elle est digne de la prose romantique du XIXe siècle. Très jeune, il devint un célèbre caricaturiste et il n'y a rien d'étonnant à ce que Pouchkine l'évoque deux fois dans ses œuvres. Les caricatures d'E. Saint-Priest se distinguaient par leur finesse et leur justesse, deux grandes qualités de leur auteur. Une légende dit qu'un jour les autorités d'une petite ville où le Comte habitait prescrivirent de ne sortir des maisons tard le soir et la nuit qu'avec de petites lanternes. Saint-Priest couvrit sa lanterne de caricatures d'hommes politiques et se promena aussi dans la ville. Mais cet excellent sens de l'humour dans l'art le trahit dans sa vie sentimentale. Le jeune homme tomba amoureux d'une belle mondaine, la comtesse Julie Pavlivna Samoïlova, qui lui préféra le célèbre peintre Karl Brioullou. Cet amour sans retour fut pour Emmanuel un choc trop dur à supporter, si bien qu'il se suicida.

Voilà comment en une seule famille se trouvèrent réunis le pragmatisme et le romantisme de cette époque où Odessa faisait ses premiers pas.

Rainaud : hôtel, auto et casino

Parmi les personnalités enterrées dans le vieux cimetière d'Odessa, figure notamment Ivan Petrovitch Rainaud, propriétaire de l'hôtel où avait séjourné A. S. Pouchkine. Si le grand poète immortalisa le nom du baron d'Odessa, on peut considérer que même sans son aide, I. Rainaud se serait inscrit dans l'histoire de notre ville en tant que fondateur de l'une des premières banques et de l'un des premiers hôtels de la ville pendant un certain temps, comme consul français à Odessa.

On suppose que Jean Rainaud s'installa à Odessa à la fin du XVIIIe siècle. Il fut témoin des premières années de l'existence de la ville, puisque l'on retrouve une preuve incontestable de son installation à Odessa dans la *Liste des commerçants et maisons de commerce les plus importants dans la période de 1794 à 1802* rédigée par le premier historien de la ville, Apollone Skalkovsky. C'est là que sous le numéro 13, on peut voir apparaître le prénom du conseiller commercial Rainaud. Ce dernier fit partie du groupe restreint des « premiers capitalistes russes et étrangers » dont le capital permit le développement d'Odessa en tant que cité commerciale et port de marchandises international.

Le destin lui fit découvrir les avantages apportés par un autre domaine d'activités, que l'on nomme aujourd'hui l'industrie hôtelière. Dans ses premières années, Odessa n'avait guère besoin d'hôtellerie, chaque habitant ou famille se construisant un logis. Mais peu de temps après, les constructeurs de la ville furent suivis des tchoumaks sur leurs chariots, qui avaient bien besoin d'un endroit voué au déchargement des marchandises aussi bien qu'au repos des hommes et des bêtes. Ainsi vit-on apparaître des auberges à Odessa. Les paysans-marchands

Рено: готель, авто і Casino

У списку відомих людей, похованих на старому цвинтарі Одеси, Іван Петрович Рено значиться як власник готелю, в якому зупинявся О. С. Пушкін. Великий поет і справді увіковічнив ім'я одеського барона, але навіть і без цього епізоду І. Рено все одно б залишився в історії міста — хоча б вже тому, що заснував один з перших одеських банків, відкрив один з перших одеських готелів, а деякий час навіть виконував функції французького консула.

До Одеси француз Жан Рено потрапив, швидше за все, наприкінці XVIII століття, майже на самому початку існування міста. У всякому разі, у списку «найважливіших торговців і торгових будинків в Одесі між 1794 і 1802 роками», який склав перший історик міста Апполон Скальковський, під номером 13 значиться комерції радник Рено. Він входив до нечисленної групи «первых капиталистов, русских и иностранно-подданных, капиталам которых Одесса была в первую очередь обязана своим стремительным взлетом как торговый город и международная купеческая гавань».

Життя підштовхнуло комерсанта звернути увагу ще на таку сферу, як — кажучи сучасною мовою — готельне господарство. У перші роки свого існування Одеса практично не потребувала готелів, оскільки кожен житель чи сім'я будували житло для себе. Але скоро за будівельниками сюди потягнулися чумаки з возами. Вони потребували місця, де можна було б розвантажитися, відпочити самим і дати відпочинок волам. Так в місті з'явилися «заїжджі доми». Селянам-торговцям вистачало і того мінімуму послуг, що надавався у цих будинках, чого не скажеш про панів, які приїздили до Одеси зі своєю челяддю; вони вимагали для себе більш комфортних приміщень. Такими заїжджими будинками для «чистої публіки» і стали спочатку два подвір'я: одне — Сікара, а інше — Рено. «В отеле Рено, — пише О. де Рібас, — останавливались все французы, привлеченные в Одессу герцогом Ришелье и графом Ланжероном, а потом и многие из военной свиты и чиновников, приехавших из Петербурга в Одессу для службы под начальством князя Воронцова».

У 1806 році І. Рено облаштував величезну залу — «Redoute on sale de danse», — яка слугувала одночасно офісом, діловим клубом, «дискотекою» і навіть бібліотекою. Тут проводили свої зустрічі і збори перші одеські біржовики, тут виникли перші аристократичні клуби, тут була більярдна та кімната для читання. У цьому залі влаштовувалися бали, маскаради, а особливою популярністю користувалися так звані «Conversazione», де (здебільшого французькою) гості змагалися в дотепності, придумували шаради, обмінювалися експромтами.

Будинок барона Рено бачив безліч знаменитостей — від монархів до поетів і художників. Саме тут, між іншим, було перше в Одесі казино, в якому, за спогадами

**УКАЗЪ ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА
САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССИЙСКАГО, изъ Новороссійскаго
Губернскаго Правленія**

По указу ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА Новороссійское Губернское Правленіе, слушавъ указъ Правительствующаго Сената отъ 13 Іюля, въ коемъ написано Правительствующій Сенатъ слушали довошеніе Государственной Коллегіи вностранныхъ дѣлъ, которыми во исполненіе Высочайшаго ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА указа объявленнаго оной Коллегіи Господиномъ Вице - Канцлеромъ Сенаторомъ и Кавалеромъ Княземъ Куракинымъ въ 1 день Іюля сего года, въ коемъ написано: „ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОРЪ дозволилъ Коммерціи Совѣшнику Рено принять на себя званіе Агента Коммерціи Французской Республики въ Городѣ Одессѣ Высочайше указать союзникомъ признавъ его въ семъ званіи,“ просила Правительствующій Сенатъ послать, куда надлежитъ, указы ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА какъ о призваніи повинуемаго Рено Французскимъ Агентомъ Коммерціи въ Одессѣ, такъ и объ оказываніи ему въ случаи нужды и справедливыхъ его требованій помощи и правосудія; опредѣлила: о призваніи оного Коммерціи Совѣшника Рено Агентомъ коммерціи Французской Республики въ городѣ Одессѣ и объ оказываніи ему въ случаи нужды и справедливыхъ его требованій помощи и правосудія во всѣхъ Присудственныхъ мѣстахъ и Губернскія Правленія послать указы; а въ Святѣйшій Правительствующій Синодъ и въ Московскіе Правительствующаго Сената департаменты сообщить въдѣніе; ПРИКАЗАЛИ: съ прописаніемъ оного указа для надлежащаго исполненія въ случаяхъ встрѣтившихся могущихъ въ Палаты сообщить, а Черноморской Войсковой Канцеляріи, въ мѣхъ прочимъ Присудственнымъ мѣстамъ, Караваннымъ Канторамъ и заставамъ и Полицейскимъ Чиновникамъ послать указы, подтверждая сие въ особенностѣ Одесскимъ Полицмейстеру, Караванной Канторѣ и Магистрату, гдѣ имѣетъ бытъ настоящее повинуемаго Агента пребываніе.

дня 13го года,

*Указ про назначенія Ж. Рено французскимъ комерційнымъ агентомъ в Одесі
Décret de nomination de J. Rainaud comme agent commercial français à Odessa*

*Императрица Александра Федоровна з донькою на дачі Рено
L'impératrice Alexandra Fedorivna et sa fille à la datcha Rainaud*

К. П. Зеленецького, іноді сидів О. Пушкін, одягнений у свій кишинівський архалук і феску. Про цей заклад поет вважав за потрібне згадати в «одеській» главі «Евгения Онегина»:

*Иду гулять. Уж благосклонный
Открыт Casino; чашек звон
Там раздаётся; на балкон
Маркёр выходит полусонный
С метлой в руках, и у крыльца
Уже сошлись два купца.*

Ще одне «пушкінське місце» Одеси — так звана дача Рено в районі нинішнього санаторію імені Чкалова. «Высокий берег, как стена, окружает сию прекрасную дачу, служа преградой ветрам, благоухающая акация, абрикосовые деревья, кусты черешни, весною подобны огромным кораллам: так они бывают облиты розовидными цветами...» Так описав це місце автор «Одесского альманаха» за 1831 рік. Про красу і зручність дачі

se contentaient largement du minimum de services qui y étaient dispensés ; mais il n'en allait pas de même pour la noblesse qui arrivait jusqu'à Odessa entourée de ses domestiques, et qui réclamait une demeure plus appropriée. Au début, il y eut deux établissements qui firent fonction d'auberges destinées « au public propre » : l'un était celui de Sicard, déjà connu du lecteur, et l'autre celui de Rainaud. « Dans l'hôtel Rainaud — écrit José de Ribas — descendaient tous les français attirés à Odessa par le duc de Richelieu et le comte de Langeron, suivis des militaires et fonctionnaires venus de Saint-Petersbourg pour servir sous les ordres du prince Vorontsov. »

Dès 1806, Rainaud aménageait déjà dans cette maison une salle somptueuse, « Redoute ou salle de danse », salle polyvalente qui faisait office de bureau, de club d'hommes d'affaires, de salle de danse, mais aussi de bibliothèque. Ce fut là que les premiers courtiers d'Odessa tinrent leurs entretiens et leurs réunions ; on y vit s'organiser les premiers clubs de noblesse, et l'on y fit installer une salle de billard et une salle de lecture. Cette salle accueillit des bals et des mascarades. Les soirées dites « conversazione » étaient particulièrement prisées : les convives, essentiellement en français, excellaient à prononcer des mots d'esprit, à faire des charades et à échanger des impromptus.

La maison du baron Rainaud a accueilli force célébrités, qu'il s'agisse de rois ou bien de poètes et d'artistes. D'ailleurs, c'est ici même que fut installé le premier casino d'Odessa où quelquefois, selon C. Zelenetsky, on pouvait voir Pouchkine portant son caftan moldave et son fez. Le poète tint à mentionner cet établissement dans le chapitre odessite de son *Eugène Onéguine* :

*Je sors. Déjà le bienveillant
Ouvert Casino, des tasses sonnent
Et au balcon, marqueur frissonne
Balai en main, torpeur chassant
Samène-t-il et à l'entrée
Deux négociants conclurent marché.*

Un autre lieu d'Odessa qu'affectionnait Pouchkine, la « Datcha Rainaud », est située du côté du sanatorium Tchkaloff. « Une pente raide comme une enceinte protège cette belle datcha, l'abritant des vents ; les acacias en fleurs, les abricotiers, les cerisiers s'épanouissent au printemps tels des corails, se voient noyés dans le rose des fleurs... » Voilà comment l'auteur de *L'almanach d'Odessa*, rédigé en 1831, décrivait ces lieux. De fait, les beautés et le confort de la datcha Rainaud se montrèrent dignes de leur réputation, puisqu'à l'été 1828, du 14 juin au 9 septembre, l'impératrice Alexandra Fedorivna y séjourna. Afin d'assurer un bon séjour à Sa Majesté, des bains « magnifiques, dans un style poétique et naturel » furent installés.

Рено красномовно свідчить факт перебування тут влітку 1828 року (точніше, з 14 червня до 9 вересня) Імператриці Олександри Федорівни. Для морських ванн Її Величності було влаштовано «чарівну, в дико-поетичному смаку, купальню».

Але не тільки Іван Петрович Рено залишив помітний слід в одеській історії; гідно виявили себе і його нащадки — здебільшого як громадські діячі та благодійники.

Син, Йосип Рено, входив до складу опікунської ради Інституту благородних дівиць, був скарбником закладу штучних мінеральних вод. Баронеси Ганна Петрівна та Ольга Йосипівна Рено активно працювали в Одеському жіночому благодійному товаристві, багато зробили для допомоги голодуючим у неврожайному 1833–1834 році. Постійно займався благодійністю і Олександр Йосипович Рено, який, вийшовши у відставку корнетом, був депутатом дворянського зібрання від Одеського повіту. Його брат Микола, хоча й переїхав до Миколаєва, але й далі співпрацював з Імператорським Одеським товариством історії та старожитностей. Однак найбільш помітною фігурою був відставний штабс-капітан барон Михайло Олександрович. Почесний мировий суддя, гласний міської думи, повітовий предводитель дворянства, голова дворянської опіки, член правління Земського банку Херсонської губернії, голова правління товариства допомоги постраждалим на війні солдатам та їхнім родинам, член опікунської ради жіночої гімназії Відінської, нарешті, депутат Третьої Державної Думи Росії — і це ще не повний перелік заслуг правнука Івана Рено.

Інший правнук, Олександр Олександрович Рено, відомий як один з перших російських автомобілістів. Як член Одеського автомобільного товариства, О. О. Рено брав активну участь в організації автоперегонів, сам виїздив на трасу на власному авто. Спортивна кар'єра Олександра Рено чимало сприяла його комерційним успіхам: в Одесі барон тримав магазин і представляв інтереси автомобільних марок «Берлі», «Руссо-Балта», «Мішлен», торгував гребними і моторними човнами «Мюлленс», тримав гараж, займався реалізацією масел і мазей компанії «Вакуум Ойль».

Сім'я Рено вимушено залишила Одесу в 1920 році. А 80 років потому до міста свого дитинства завітала Олена Сергіївна Швахгейм, уроджена баронеса Рено. Насамперед вона вклонила меморіальним для її роду місцям — будинкам на Французькому бульварі і на Рішельєвській, побувала у Всесвітньому клубі одеситів, де детальніше ознайомилася зі своїм родоводом. Що казати, сімейству, одеські корені якого заклав більше двох століть тому Жан Рено, є чим пишатися!

«Любимець странников — Оттон»

118

Скромні імена двох французьких одеситів Шарля Сікара та Жана Рено вписано в історію міста багато в чому завдяки їхньому знайомству з О. С. Пушкіним. А ось ще

Ivan Petrovitch (Jean) Rainaud ne fut pas le seul à laisser une trace remarquable dans l'histoire d'Odessa ; sa descendance, composée d'hommes publics et de bienfaiteurs, se montra elle aussi à la hauteur du noble français.

Joseph Rainaud, le fils de Jean Rainaud, fut membre du conseil de surveillance de l'Institut des filles nobles et trésorier de l'établissement des eaux minérales artificielles. Les baronnes Anna Petrivna et Olga Iossipivna Rainaud collaborèrent activement à la Société des dames patronnesses d'Odessa. Elles apportèrent une aide considérable aux affamés suite à la mauvaise récolte de 1833–1834. Bienfaiteur lui aussi, Alexandre Iossipovitch Rainaud, après avoir quitté le service militaire au grade de cornette, devint député au sein de l'Assemblée de la noblesse, représentant le district d'Odessa. Son frère Nikolai, malgré son déménagement à Nikolaïev (Mykolaïv), poursuivit sa collaboration avec la Société impériale de l'histoire et des antiquités d'Odessa. Mais notons surtout que la figure de proue de cette lignée fut Mikhaïl Alexandrovitch, baron et capitaine en second en retraite. Juge de paix d'honneur, conseiller municipal, maréchal de la noblesse du district, il fut président du comité de tutelle, membre de la direction de la banque Zemskoï de la région de Kherson, président de la société d'aide aux soldats victimes de guerre et à leurs familles, membre de la direction du gymnase de filles de Vidin, pour devenir enfin député de la troisième douma de Russie. Telle est la liste, loin d'être exhaustive, des mérites de l'arrière-petit-fils de Jean Rainaud.

Un autre de ses arrière-petit-fils, Alexandre Alexandrovitch Rainaud, fut connu pour avoir été l'un des premiers automobilistes russes. En tant que membre de la société automobile d'Odessa, A. A. Rainaud participa activement à la mise en place des courses, y prenant part avec sa propre voiture. Les succès sportifs d'Alexandre Rainaud ont bien contribué à sa réussite commerciale : à Odessa le baron eut pignon sur rue. Il y représentait les célèbres marques « Berli », « Russo-Balt », « Michelin », vendait les canots à rame et à moteur « Mullens », tenait un garage, faisait commerce des huiles et enduits proposés par la compagnie « Vacuum Oil »...

Les Rainaud furent obligés de quitter la ville en 1920. 80 ans après, Elena Sergeyevna Schwachgeim, née baronne Rainaud, vint visiter la ville de son enfance. Avant toute chose, elle se recueillit devant les lieux de mémoire chers à sa famille, les maisons situées sur le boulevard Français et la rue Richelieu. Puis elle rendit visite au Club des Odessites du monde entier, où elle put étudier sa généalogie plus en détail. Et en effet, elle peut être fière de cette famille dont les origines odessites remontent, il y a plus de 200 ans, à Jean Rainaud.

Autonne ou l'amitié des pèlerins

Les modestes noms de Charles Sicard et Jean Rainaud, deux Odessites d'origine française, sont restés gravés dans l'histoire, notamment grâce à leur amitié avec Pouchkine. Mais il y eut

одному французу, який жив в ту саму епоху, в цьому плані пощастило набагато більше: крім того, що про нього згадує О. Пушкін, його ім'я пов'язане ще й з іншим генієм світової літератури — Миколою Гоголем. Мова йде про колоритну постать Цезаря Оттона (Cesar Autonne) — господаря першого і чи не найзнаменитішого з одеських ресторанів.

Про походження Цезаря Оттона відомо небагато. Начебто він був родом з якоїсь південної провінції Франції, навіть зберіг специфічну говірку цієї місцевості, чим дуже зацікавив О. Пушкіна. Одному із сучасників Оттон запам'ятався як міцний, життєрадісний товстун, який казав про себе, що його прізвище «Autonne» є лише анаграмою слова «топneau» — бочка (жарт, гідний і француз, і одесита!). Дещо іншим згадується ресторатор письменнику Болеславу Маркевичу, який у 1840-х бачив вже «почтенного, грузного, с правильными чертами старофранцузского лица, неторопливо-предупредительного, важно-любезного хозяина».

Ресторан Оттона був першим на півдні Російської імперії, у якому можна було поїсти «на власний смак і замовлення». У Оттона був чудовий винний льох, і господар вважався майстром «по части угождения самым разнообразным прихотям своих завсегдатаев».

Чверть століття потому доля звела ресторатора з іншим генієм — Миколою Гоголем.

Цезар Оттон прожив довге життя. Він помер у 1860 році і встиг ще порадіти першим успіхам свого сина Людвіга (Людовика), який став одним з найвідоміших одеських архітекторів.

Творець «зеленої краси»

Сьогоднішньому одеситу або гостю міста надзвичайно важко буде уявити, якою «голою» була Одеса перших десятиліть свого існування.

«Вдалеке от Европы образованной, отдаленная даже от остального русского мира, эта степь, покрытая множеством рек, оврагов, покрытая бесчисленными курганами, была издревле безлюдна, необработанна, служила убежищем только для кочевых пастушеских народов или поприщем удалого казачества. Эта степь в половине XVII столетия была еще настоящею пустынею...» — описує А. Скальковський природний ландшафт, серед якого у 1794 році народилося місто. І коли О. Пушкін писав, що він «жил тогда в Одессе пыльной», то нітрохи не кривив душею, підтвердженням чого може слугувати відома гравюра «Пильна буря в Одесі на Соборній площі», з якої видно, що величну будівлю Собору оточують лише поодинокі, до того ж досить молоді дерева.

un autre Français, un de leurs contemporains, qui fut doublement chanceux : outre le fait d'être mentionné par A. Pouchkine, son nom s'associe à celui d'un autre génie de la littérature : Nicolas Gogol. Il s'agit de la figure haute en couleurs de César Autonne, propriétaire du premier et de l'un des plus célèbres restaurants d'Odessa.

Des origines de César Autonne, nous ne savons que peu de choses. Il serait originaire du Sud de la France, dont il avait conservé l'accent spécifique, ce qui intéressait beaucoup A. Pouchkine. L'un de ses contemporains se souvient d'Autonne comme d'un homme costaud, bon vivant et bien enveloppé, qui disait de lui-même que son nom, « Autonne », n'était que l'anagramme de « Tonneau » (blague digne d'un Français et d'un Odessite !). L'écrivain Boleslave Markévitch donne du restaurateur des années 1840 un portrait un peu différent : il voyait en lui un « propriétaire honorable, corpulent, obligeant et pondéré, aimable et grave, qui portait les traits réguliers d'un vieux visage français ».

Son auberge fut le premier établissement de restauration dans le Midi de l'Empire russe, où l'on pouvait se faire servir « à son goût et à son choix ». Possédant une excellente cave à vin, le restaurateur « agissait en maître pour satisfaire les désirs les plus variés de ses habitués ».

Un quart de siècle plus tard, le destin a voulu que le restaurateur connût un autre génie, Nicolas Gogol.

César Autonne vécut encore longtemps (il décéda en 1860), ce qui lui permit d'être le fier témoin des succès de son fils Louis (Ludovic), devenu l'un des architectes les plus réputés d'Odessa.

Le créateur de « beautés vertes »...

Aujourd'hui, les Odessites et les visiteurs auraient beaucoup de peine à s'imaginer une Odessa « dénudée », telle qu'elle se présentait lors des premières décennies de sa fondation.

« Loin du reste de l'Europe cultivée, loin du reste des populations dites russes, cette steppe criblée d'une multitude de rivières, de ravins, de mamelons, gardait sa friche intacte, et était peu peuplée, n'abritant que des éleveurs nomades ou des cosaques. Cette steppe, dans la première moitié du XVIIe siècle, n'était qu'un véritable désert... ». C'est en ces termes qu'A. Skalkovsky décrit le paysage qui vit naître Odessa en 1794. Quant à Pouchkine, il écrivit dans un roman qu'il « habitait alors dans une Odessa poussiéreuse », ce qui est tout à fait véridique, comme en témoigne la célèbre gravure intitulée « Poussière sur la place de la Cathédrale », qui représente la grandiose bâtisse de la Cathédrale entourée de quelques arbres assez jeunes.

Le véritable aménagement des zones vertes eut lieu sous Richelieu. Le duc comparait la jeune Odessa à un arbre qui pousse sous l'œil amoureux de son maître, chaque nouvel arbre

Справжню роботу з озеленення міста розгорнув Рішельє. Герцог дивився на юну Одесу як на молоде деревце, що потребує любовного догляду, і символом її зростання було для нього кожне нове посаджене деревце. Але герцог піклувався передусім про садівництво, тоді як місцевість більше потребувала розведення лісів. Цей процес почався вже за Ланжерона, коли уряд звернув особливу увагу на лісівництво, визнавши, що воно може неабияк змінити фізичні умови краю. Та була одна проблема: насіння й саджанці, закуплені за кордоном, погано приживалися на місцевому ґрунті. Причин було багато, аж до обману продавців і псування під час перевезення. Стало очевидним, що величезні кошти витрачаються даремно, і тоді вирішили зробити ставку на місцеві ресурси. Наслідком було рішення створити в Одесі Ботанічний сад, мета якого — вирощування різних порід фруктових і лісових дерев для висадки на міській землі.

Місце для майбутнього саду відвели за Куликовим полем. А для його розведення запросили відомого французького ботаніка Шарля Десмета. Переконати останнього було неважко, бо під час війни 1813–1814 років Десмет втратив усі свої сади під Парижем. Казали навіть, що вчений вже ледь не наклав на себе руки і врятувало його знайомство з Рішельє, якого якраз призначили прем'єр-міністром. Судячи з усього, Рішельє намалював ботаніку настільки райдужні перспективи, що той ризикнув у 67 років (!) почати «чисту сторінку» своєї біографії, незважаючи навіть на те, що мав дуже туманне уявлення про клімат і ґрунти Південного Причорномор'я.

Створювали Ботанічний сад, як кажуть, ударними темпами. Навесні 1820 року сюди завезли 20 тисяч обраних Десметом дерев з Імператорського Нікітського саду і близько 100 тисяч одноліток. Окрім цього, виписали цілі транспорти насіння. Указом від 26 лютого того самого року Ботанічний сад в Одесі отримав статус Імператорського. Десмет мав усі підстави пишатися, коли звітував перед одеситами за 10 років своєї роботи. «Призванный в 1818 году для основания Ботаническаго Сада в Одессе, — писав ботанік, — я с радостью спешил поверить свои сведения под южным небом, где надеялся усвоить, под 47° северной широты, на открытом воздухе, те породы драгоценных деревьев, которые возвращаются с большими заботами в теплицах Северной Европы, и умножить разведение этих деревьев, по мере приносимой ими пользы; но все надежды мои исчезли, когда я узнал, что изменения атмосферы, суровость более или менее продолжительных зим, чрезвычайные жары лета, сухость почвы, недостаток в воде и иссушающие ветры, которые господствуют здесь большую часть года, полагают препоны мои предположениям. Я принужден был прежде изучать, какие растения наиболее свойственны здешней почве и способны противостоят столь изменчивому климату. Не трудно было узнать породы деревьев и кустарников, разводимых на здешних хуторах, и убедиться, что одесские жители не делали никаких изысканий по этому предмету. Число деревьев и кустарников, найденных мною в Одессе и ее окрестностях, не

Пыльная буря в Одессе на Соборной площади

Пилова буря в Одесі на Соборній площі

Une tempête de poussière à Odessa, place Soborna

planté symbolisant pour lui une ville en pleine croissance. Il est vrai que le Duc s'intéressait avant tout au jardinage, alors que le pays avait plutôt besoin de forêts. Le travail dans ce domaine commença sous le comte de Langeron, quand le gouvernement prêta une attention particulière au travail forestier, après avoir réalisé l'importance de l'impact que cette question pouvait avoir dans l'amélioration des conditions géographiques du pays. De fait, la mauvaise adaptation aux sols locaux des plantes et semences venant de l'étranger posa problème. Mais il y eut d'autres raisons aux difficultés rencontrées, au nombre desquelles on compta de nombreuses supercherries à la vente et le non-respect des conditions de transport. Il devenait évident que des sommes importantes étaient dépensées pour rien, et l'on décida alors d'investir sur place. Après cela, on projeta la création d'un jardin botanique à Odessa, dont l'objectif fut d'assurer la culture des arbres fruitiers et forestiers afin de subvenir aux besoins de l'aménagement des espaces verts en ville.

Des terrains pour les jardins furent assignés derrière le champ Koulikovo. On invita même Charles Descemet, célèbre botaniste français, à aménager le futur jardin. Celui-ci ne se fit pas prier. En effet, peu de temps auparavant, pendant la guerre de 1813–1814, Descemet s'était vu déchargé de la totalité de ses jardins aux abords de Paris. Certains disaient que le savant pensait même à se suicider, et qu'il survécut grâce à Richelieu, lequel venait juste d'être nommé

ОБЪЯВЛЕНІЯ.

МУЖСКОЙ ЗАЛЪ
для стрижки, бритья и завивки.

ПАРИКИ, НАКЛАДКИ
—) и т. п. (—

Французская Парикмахерская
ЛЕОНЪ МИЛАНЪ
Существуетъ съ 1897 г.
ОДЕССА, Ланжероновская, д. Вагнера.

МЫТЬЕ ГОЛОВЫ
посредствомъ аппарата, выписаннаго изъ Париза.

Спеціальность:
ДАМСКИЕ ПРИЧЕСКИ
и всевозможныя волосныя работы.

*Реклама французької перукарні
La publicité d'un salon de coiffure français*

превышало 122, а именно: 65 родов и видов деревьев и 57 кустарников. Теперь я размножил число их до 650 пород и видов; следственно, доставил краю более 500 новых пород деревьев и кустарников».

124

У 1833 році Карла Десмета було призначено завідувачем всіма міськими садами, але незабаром після цього він серйозно захворів. Однак, за розпорядженням генерал-

Premier ministre. D'après ce que l'on sait, Richelieu ne ménagea pas ses efforts pour dépeindre au botaniste un tableau magnifique de l'avenir radieux qui l'attendait à Odessa. Ce dernier accepta donc, à l'âge de 67 ans, de prendre le risque d'ouvrir une nouvelle page de sa biographie, bien qu'il ne sût alors que très peu de choses du climat et des sols du nord de la mer Noire.

La mise en place d'un jardin botanique alla grand train, comme on dit communément. Au printemps 1820 on amena vingt mille pieds d'arbres choisis par Descemet, provenant tous du jardin impérial Nikita, et cent mille autres âgés d'un an. En outre, on commanda des trains entiers de semences. Le 26 février de la même année, le Jardin Botanique d'Odessa fut classé dans les jardins impériaux. Ainsi, Descemet avait toutes les raisons d'être fier de son œuvre lorsqu'il présenta son bilan décennal. « Appelé en 1818 pour assurer l'installation d'un Jardin Botanique à Odessa, dit le botaniste, ce fut avec entrain que je m'empressai d'appliquer mes compétences sous le ciel du Midi, où j'espérais apprivoiser, à 47° Nord, en plein air, les espèces d'arbres précieuses cultivées avec soin et amour dans les serres d'Europe du Nord, et les faire pousser à Odessa dans la mesure de leur utilité. Pourtant, toutes mes espérances furent ternies lorsque j'appris que les changements de condition atmosphérique, la rigueur des hivers plus ou moins prolongés, les chaleurs extrêmes d'été, l'aridité des sols, le manque d'eau et les vents très secs dominant la plus grande partie de l'année constituaient un obstacle à mes projets. Je fus donc obligé de faire des études pour voir quelles plantes étaient les plus adaptées aux sols du pays, et à même d'endurer un climat si changeant. Il n'était point la peine de connaître les espèces d'arbres et de buissons cultivées par les gens du pays, pour constater que les habitants d'Odessa n'avaient conçu aucune étude systématique en la matière. Les arbres et buissons que j'ai trouvés à Odessa et ses environs étaient au nombre de 122, soit 65 genres et espèces d'arbres et 57 sortes de buissons. Maintenant, grâce à mes soins, il y a jusqu'à 650 genres et espèces de ces végétaux. J'ai donc apporté à ce pays plus de 500 nouvelles espèces d'arbres et de buissons ».

En 1833, Charles Descemet fut nommé Directeur des jardins de la ville ; mais peu de temps après, la maladie le contraignit à s'aliter. Néanmoins, suite aux dispositions prises par le gouverneur général M. Vorontsov, il put conserver sa place de directeur du Jardin et recevoir jusqu'à sa mort, en 1839, le salaire convenu. Notons aussi que Descemet fit partie des membres fondateurs de la « Société impériale d'exploitation agricole du Sud de la Russie », créée en 1828 et appelée, entre autres, à encourager le jardinage et la viticulture. Parmi les premiers décorés, on retrouve le négociant d'Odessa Ivan Roubau. Ce dernier avait planté dans sa datcha 250 pieds de vigne et à peu près 10 000 arbres fruitiers, dont la majeure partie était composée de différentes espèces de cerisiers, poiriers, abricotiers, ainsi que des meilleures espèces de pommiers français. Il mit également en place une plantation de 79 000 pieds d'arbres — chênes, hêtres, ormes, figuiers, acacias... — et entoura sa datcha d'une enceinte

губернатора М. Воронцова, він до самої смерті (у 1839 році) вважався директором Ботанічного саду і отримував відповідну платню. К. Десмет був одним із членів-засновників створеного в 1828 році «Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії», яке, серед іншого, сприяло розвитку садівництва і виноградарства. Серед перших, кого відзначило товариство почесними нагородами, був і одеський негодіант Іван Рубо. На своїй дачі він посадив 250 тисяч виноградних кущів і близько 10 тисяч фруктових дерев, більшість з яких були різні породи вишень, груш, абрикосів та яблунь кращих французьких сортів. Також він завів плантацію з 79 тисяч дерев — дуб, ясень, в'яз, смоківниця, акація, а навколо дачі влаштував живу огорожу з 60 тисяч тополь, волоських горішин та інших дерев. За це Рубо нагородили Золотою медаллю на Анненській стрічці для носіння на шії.

А щодо головної справи життя ботаніка Карла Десмета, то наступником створеного ним Ботанічного саду став ботанічний сад Новоросійського (Одеського) університету, який є одним з найцікавіших місць для жителів і гостей міста. Розташовано цей сад на Французькому бульварі, що, погодьтеся, теж символічно.

«...та інші дійові особи»

У рескрипті 30 січня (11 лютого) 1803 року серед інших завдань, які імператор Олександр I ставив перед новим одеським градоначальником Рішельє, значилося й таке: «стараться увеличить население Одессы привлечением туда полезных иностранцев». І це завдання герцог вирішував дуже активно. Одеських французів часів Рішельєвського впливу було набагато більше, ніж ми розповіли. Якби нам раптом удалось здійснити мандрівку в часі до Одеси першої чверті XIX століття, ми зустріли б там ще й рішельєвського ад'ютанта («за сумісництвом» — ще й родича) графа Рошешуара; ще одного герцогового родича — Йосипа Івановича Россета, начальника порту і карантину; наставника герцога — абата Лабдана; доктора Скюдєрі, який по материнській лінії був нащадком королеви Анни Ярославівни і Генріха I, його сина — командира Одеського егерського полку полковника Олександра Скюдєрі, який згодом прославиться під час оборони Севастополя в 1854–1855 роках; архітекторів та інженерів Франсуа Шаля, Шарля Пот'є, Жюста Гаюї; улюбленця одеських дам перукаря (куафера) Леонарда, який свого часу робив зачіски самій королеві Марії-Антуанетті, і ще, і ще, і ще...

Про деяких ми ще поговоримо, декого — лише згадаємо, але й так очевидно, наскільки широкою і вагомою була французька присутність за часів Рішельє і як сприятливо позначилася вона на розвитку юного міста.

verte de 60 000 peupliers, noyers, etc. Pour récompenser de tels efforts, Ivan Roubau fut décoré de la médaille d'or de l'Ordre de Sainte Anne.

Le Jardin Botanique d'Odessa, qui couronna l'oeuvre de toute la vie de Charles Descemet, eut pour héritier légitime le jardin botanique de l'université de la Nouvelle Russie (aujourd'hui Odessa), devenu un point d'attraction pour les citoyens et les touristes. Ce jardin est situé sur le boulevard Français, coïncidence fort symbolique.

... et encore d'autres personnages

Dans son ordonnance du 30 janvier (11 février selon notre calendrier actuel) 1803, parmi les tâches que l'empereur Alexandre Ier avait assignées à Richelieu, le nouveau gouverneur d'Odessa, on pouvait lire la recommandation suivante : « veiller à accroître la population d'Odessa en y attirant des étrangers utiles ». Comme nous l'avons vu, le duc se surpassait pour satisfaire cette demande. Nous n'avons présenté que quelques-uns des Français remarquables de l'époque de Richelieu, mais ils étaient beaucoup plus nombreux. Ah ! Si nous pouvions remonter le temps pour aller visiter l'Odessa du premier quart du XIXe siècle, nous les connaîtrions tous en personne : le comte de Rochechouart, aide de camp (et aussi parent) de Richelieu ; un autre parent du duc — Yossip Ivanovitch Rosette, inspecteur du port et de la quarantaine ; l'abbé Labdan, précepteur du duc ; le docteur Scudéry, qui par sa mère descendait de la reine Anne de Kiev ; Henri Ier, son fils — commandant du régiment des chasseurs d'Odessa, ce colonel Alexandre Scudéry qui se ferait remarquer quelque temps après lors de la défense de Sébastopol en 1854–55 ; les architectes et ingénieurs François Châle, Charles Potier, Juste Haüy ; le coiffeur Léonard, chouchou des dames d'Odessa, jadis coiffeur de la reine Marie-Antoinette, et encore beaucoup, beaucoup d'autres...

Nous parlerons plus en détail de certains d'entre eux dans les chapitres suivants. Mais il est évident que la présence française à l'époque de Richelieu fut considérable et eut une influence favorable sur le développement de cette jeune ville.

Розділ 7. ТВОРЦІ «КАМ'ЯНОГО ЛІТОПISY»

Як немає на світі двох людей з однаковими відбитками пальців, так і немає двох однакових міст. Це стає очевидним, варто лише ступити на землю певного міста і роззирнутися. А якщо ще й пройтися кількома вулицями, то навіть без довідника можна скласти уявлення про його історію та характерні особливості. І все це — завдяки архітектурі, яку недарма називають «кам'яним літописом».

Історію Одеси можна прочитати, як і збагнути славнозвісний «одеський характер», просто придивившись до будинків. Одеський пейзаж, як влучно помітив сучасний дослідник, це «розкішні палаци в романському стилі, стилізовані під античні часи торгові галереї, французькі пасажі, грецькі споруди з терасами й внутрішніми двориками, типові середземноморські кав'ярні й винні погребі, культові споруди практично всіх світових релігій. Вся центральна частина Одеси є унікальним архітектурним заповідником, де на вулицях органічно переплелися готика і класицизм, ампір і бароко, ренесанс і модерн...». Різнобарвна, поліфонічна у своєму звучанні й традиціях, що були своєрідно пересажені на місцевий ґрунт, Одеса створювалася зусиллями багатьох народів — українців і греків, росіян та італійців, голанців і німців... Чималий внесок у цю незвичайну красу належить і французам. Французька присутність в історії одеського містобудування нагадує про себе як тими пам'ятками, що існують досі, так і тими, що залишилися, на жаль, тільки в архівних документах і мемуарах.

7ème chapitre – LES CRÉATEURS DES « CHRONIQUES DE PIERRE »

Dans ce monde, rien ne se répète jamais deux fois : de même qu'on ne peut trouver deux personnes possédant les mêmes empreintes digitales, de même aucune ville ne ressemble à une autre. Chacun peut s'en apercevoir après avoir visité pour la première fois telle ou telle ville et avoir jeté un coup d'œil aux alentours. Déambulant le long de ses rues, sans même avoir parcouru un guide touristique, tout le monde peut se faire une idée de l'histoire et des curiosités d'Odessa. Et cela est tout particulièrement vrai grâce à l'architecture, qui reçut le surnom de « chroniques de pierre ».

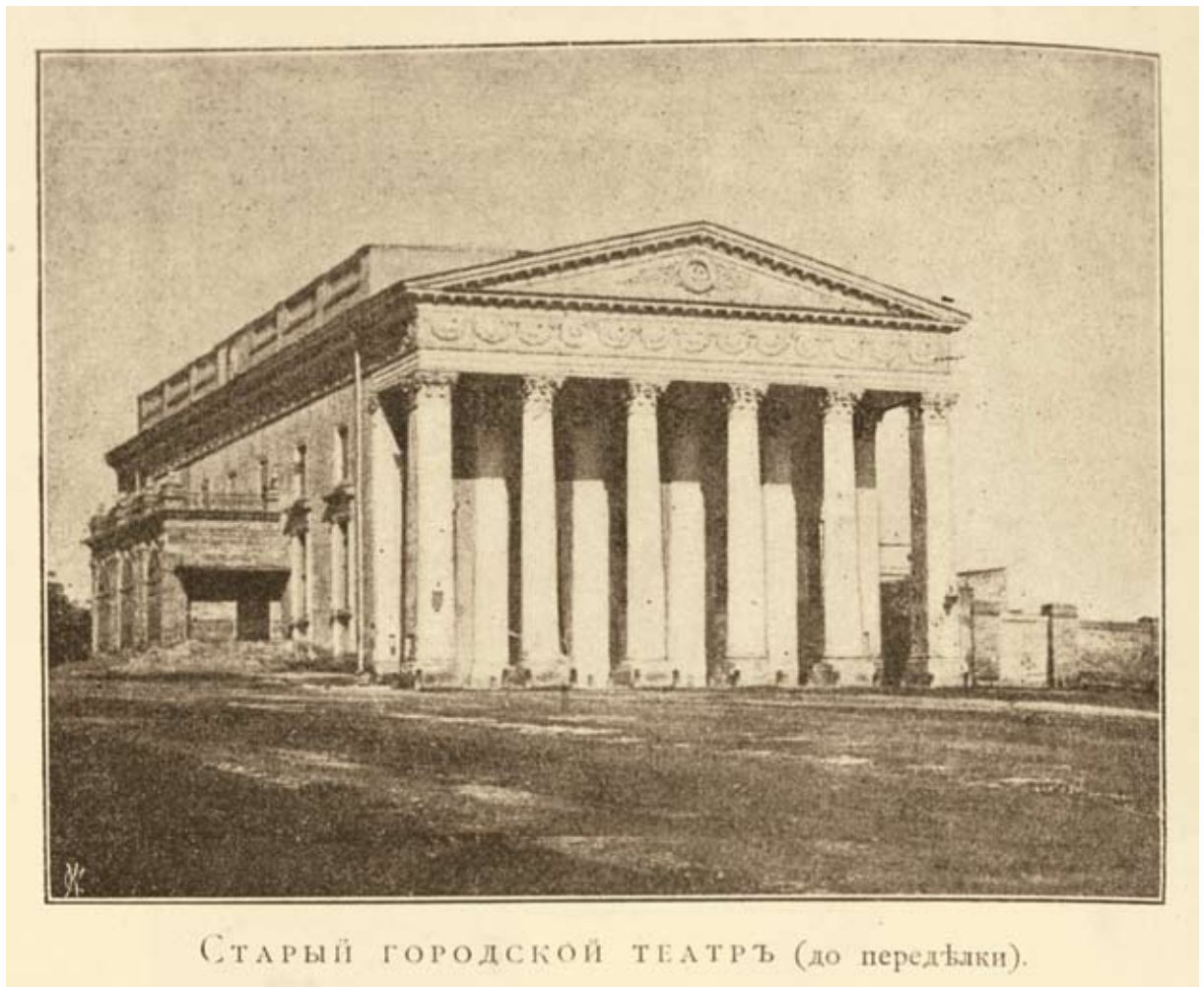
On peut lire l'histoire d'Odessa et ressentir son fameux « caractère » en observant de plus près les bâtiments de la ville. Les ruelles d'Odessa, selon un chercheur contemporain, sont constituées « de palaces de luxes dans le style roman, de galeries marchandes aménagées dans des immeubles anciens, de passages français, d'édifices grecs avec terrasses et cours intérieures, de cafétérias et de caves typiques des régions méditerranéennes, de bâtiments de culte représentant presque toutes les confessions du monde. Tout le centre historique de la ville est une réserve architecturale sans précédent, où se croisent harmonieusement les styles gothique et classique, d'Empire et baroque, Renaissance et Moderne... ». Les mille et une couleurs d'Odessa sont le résultat du foisonnement de plusieurs cultures et nationalités — ukrainienne et grecque, russe et italienne, hollandaise et allemande – dont chacune apporta une partie de ses traditions, et qui surent se marier parfaitement aux spécificités locales. Les Français y

Недовершені шедеври Тома де Томона

Першим у славетному ряду архітекторів, які почали створювати «кам'яний літопис» Одеси, слід назвати Тома де Томона. За його проектами в місті було створено лише дві будівлі — міський театр та військовий шпиталь. Хоча з певних причин ці споруди не цілком відповідали задумам митця, але саме вони багато в чому визначили стиль подальших мистецьких і медичних будівель міста.

Як не дивно, але сам майстер в Одесі ніколи не бував, проте він тонко вловив характерні особливості приморського міста, його рельєф. Він бачив міський театр як окрему будівлю, що ніби здіймається над простором навколо так, щоб її було видно з усіх боків — як з моря, так і з суходолу. На жаль, цей проект не вдалося реалізувати

jouèrent l'un des rôles les plus importants. Leur influence se reflète à la fois dans les édifices conservés jusqu'à nos jours ainsi que dans les documents d'archives et les mémoires individuelles.

Les chefs-d'œuvre inachevés de Thomas de Thomon

En tête du peloton des architectes qui surent glorifier notre ville, se trouve Thomas de Thomon. Seuls deux édifices furent construits d'après ses croquis à Odessa : il s'agit du théâtre et de l'hôpital militaire. Toutefois, ce sont ces mêmes bâtiments qui définirent par la suite le style des édifices artistiques et médicaux de la ville.

Une question demeure cependant : comment l'illustre architecte put-il apprécier à sa juste valeur les particularités et le relief de la ville maritime sans l'avoir jamais visitée ? Ce dernier imagina le théâtre comme un bâtiment à part, dominant l'espace environnant, de façon à ce qu'il soit visible de tous les côtés, de la mer comme de la steppe. Malheureusement, le projet ne fut pas réalisé selon les conceptions du maître. Cela n'empêcha pas le bâtiment de susciter l'émerveillement dès le premier jour de son inauguration en 1809. De nombreux Odessites et invités se rendirent sur la place du Théâtre pour voir comment un tel chef-d'œuvre de pierre pouvait donner l'impression de flotter dans le ciel, juste au-dessus de la mer. Le Théâtre d'Odessa fut le troisième de l'Empire russe, il disparut en 1873 lors d'un incendie, nous privant pour toujours de cette perle architecturale.

Parallèlement à la construction du théâtre, Thomas de Thomon élaborait le projet de l'hôpital militaire. Ce bâtiment grandiose devait composer un ensemble architectural spectaculaire. Si ce projet avait pu se réaliser conformément à ses plans, les Odessites auraient pu être fiers de posséder l'un des édifices les plus monumentaux et expressifs de toute l'époque classique. Malheureusement, le destin, une fois de plus, ne joua pas en faveur de Thomon. Ce dernier dut en effet se résigner à concevoir un hôpital de bien moindre envergure que ce qui était initialement prévu. La raison en est qu'au début du XIXe siècle Odessa ne possédait pas encore d'établissement médical digne de ce nom : Richelieu dut donc en précipiter la réalisation, quitte à négliger la finesse de sa construction. Le gouverneur pensa en effet et avant tout à l'utilité d'un tel bâtiment plutôt qu'à sa beauté.

On ne perdit donc pas de temps. En septembre 1804, les premières pierres furent posées et un an plus tard, le bâtiment central était déjà prêt. Faute de moyens le bâtiment resta en l'état et ne put être achevé. C'est seulement en 1821 que le Comité des bâtiments prit la décision de rédiger le cahier des charges avant d'investir dans sa construction. Ainsi, vers la fin de la même année, deux ailes complémentaires vinrent finalement s'ajouter à l'édifice principal. Fort heureusement, ce bâtiment a été conservé jusqu'à nos jours et nous pouvons,

відповідно до задуму автора. Проте будівля театру, який було урочисто відкрито у 1809 році, викликала у сучасників захоплення. Чимало одеситів і гостей міста спеціально навідувалися до Театральної площі, щоб помилуватися будівлею, яка ніби пливла на фоні блакитного моря. Одеський театр став третім у Російській імперії. Він існував до 1873 року, коли пожежа назавжди позбавила нас можливості побачити, що саме так вражало сучасників Рішельє.

Майже одночасно з міським театром, Тома де Томон проектує для Одеси будівлю військового шпиталю. Цю грандіозну споруду було задумано як цілий медичний комплекс. Якби цей проект вдалося здійснити відповідно до задуму архітектора, то місто прикрасила б одна з найбільш монументальних і виразних споруд епохи класицизму. Однак і тут Томону дещо не пощастило, бо йому довелося проектувати шпиталь значно менших розмірів. Справа у тому, що Одеса на початку ХІХ століття не мала достойного медичного закладу, тому Рішельє поспішав. Тут, як кажуть, було не до красот і величі; на перший план виходили такі чинники, як час і функціональність.

Роботи велися у прискореному темпі. До спорудження лікарні взялися у вересні 1804 року, а вже через рік центральний корпус був готовий. Але за браком коштів споруду не збудували повністю. Лише у 1821 році Будівельний комітет прийняв рішення «составить смету на окончание сего дома по плану Томона и положить на план то, что прибавить должно». І наприкінці того самого року добудовано обидва крила, що прилягають до центрального корпусу. На щастя, ця будівля збереглася. Стоїть вона на вулиці Херсонській (Пастера) і до наших часів. Тож ми сповна можемо оцінити талант Тома де Томона — одного з перших будівничих Одеси.

Сервіз замість ліцею

В Одеському історико-краєзнавчому музеї зберігається фарфоровий сервіз для кави із золотим покриттям, виготовлений у 1817 році. Цінність сервізу — надзвичайна, і не лише тому, що він виготовлений на славнозвісній Севрській мануфактурі (Manufacture nationale de Sevres), одній з найвідоміших у світі, яка ще у 1759 році стала Королівською. Правду кажучи, сервіз одеського музею взагалі безцінний. На кавнику, молочнику та чашках — зображення красивої будівлі. І це — єдине свідчення нездійсненого проекту уславленого французького архітектора Огюста де Монферрана — будинку Рішельєвського ліцею.

Монферран був придворним архітектором, тож не дивно, що саме його обирає одеський градоначальник Ланжерон для розробки проекту Рішельєвського ліцею. А той розробив величну композицію закладу з чітким поділом на навчальні та житлові

Городская больница.

Stadt-Krankenhaus.

*Перша міська лікарня
Le premier hôpital de la ville*

dans la rue Khersonska (Pasteur), apprécier pleinement le talent de Thomas de Thomon, l'un des premiers architectes de notre ville.

Un service en porcelaine à la place d'un lycée

Parmi ses objets de collection, le Musée d'histoire d'Odessa compte un service à café en porcelaine orné de dorures datant de 1817. Aussi précieux qu'inestimable, ce service est issu de la fameuse Manufacture nationale de Sèvres (devenue en 1759 la Manufacture Royale) et présente un intérêt capital pour Odessa. Sur la cafetière, la cruche à lait et les tasses figure en effet l'image d'un splendide bâtiment, seule preuve tangible du projet inachevé de l'architecte français de renom Auguste de Montferrand : le lycée Richelieu.

Auguste de Montferrand fut l'architecte attitré de la cour ; il n'est donc pas surprenant que Langeron lui confia le projet du lycée Richelieu. Il le réalisa en séparant distinctement les locaux à usage scolaire de ceux exclusivement destinés au logement. L'architecte avait également prévu des zones récréatives surnommées « jardins du Lycée ». Cet ensemble aurait

корпуси. Окремо виділялися у проекті паркові ділянки, які зараз прийнято називати «зонами рекреації», а тоді іменували гучніше — «сади Ліцею». Цей комплекс мали збудувати у районі нинішнього парку імені Т. Г. Шевченка — тоді ця місцина вважалася «за межами міста».

Монферран розробив кілька варіантів проекту, перш ніж один з них було схвалено. Однак кошторис виявився для міста «непідйомним». Проект випередив свій час. Років через 10–15 його, напевно, вдалося б реалізувати, але в 1817 році режим «порто-франко» ще перебував у стадії узгодження, а практика «субвенцій» тоді ще не була поширена. Тому міська влада пішла простішим шляхом: під ліцей було пристосовано приміщення Шляхетного інституту.

Сучасні науковці високо оцінюють проект Рішельєвського ліцею. Так, В. Шуйський у ґрунтовному дослідженні пише, що, створюючи цей проект, Монферран «показав себе зрілим митцем, який чудово засвоїв уроки Французької академії, що на той час вважалася найбільш передовим навчальним закладом Європи, де навчали професії архітектора». І якби задум Монферрана здійснився, будівля ліцею могла б стати такою самою визначною пам'яткою міста, як і пам'ятник людині, ім'я якої гордо носить цей навчальний заклад. Але, як кажуть, не судилося...

А що ж одеський сервіз? Його історію дослідила директор історико-краєзнавчого музею В. Солодова. Багато років цей раритет вважався окрасою «Музея изящных искусств», який з 1865 до 1923 року існував при Новоросійському (Одеському) університеті (цей навчальний заклад створено саме на базі Рішельєвського ліцею). Туди він потрапив від викладача херсонської гімназії С. Білого. А потім опинився там, де зберігається і досі. Це, мабуть, унікальний випадок в історії світового мистецтва, коли архітектурний проект залишився не на малюнках чи ескізах, а на сервізі. На наше щастя, хоча б так ми можемо уявити, як могло прикрасити місто творіння великого французького архітектора Огюста Монферрана.

Будівничі епохи ампіру

Безпосередньо в Одесі у першій третині XIX століття працювала «могутня трійця» французьких будівничих – архітектор Франуса Шаль та інженери Шарль Потье і Жюст Гаюї. Вони часто працювали разом, як під час розробки генерального плану та проектування основних споруд карантину.

Активній розбудові міста в першій половині XIX століття сприяло введення режиму «порто-франко». Роль південного «вікна у Європу», яким фактично стала Одеса, потребувала створення відповідного адміністративно-культурного центру. Проект такого

*Кавовий сервіз — єдине свідчення про план Рішельєвського ліцею
Service en porcelaine, l'unique preuve du projet du lycée Richelieu*

dû voir le jour sur le territoire de l'actuel parc Chevtchenko, situé à l'époque à la périphérie de la ville.

Montferrand conçut quelques variantes du projet jusqu'à ce que l'une d'elles soit finalement adoptée. Cependant, de par son ambition et sa démesure, elle ne put être réalisée faute de budget. Ce projet aurait sans doute pu voir le jour dix ou quinze années plus tard, mais en 1817, le statut de zone franche était en pleine négociation et la pratique des subventions n'était pas encore répandue. De ce fait, les autorités municipales choisirent la solution la plus simple : le lycée devrait s'installer dans les locaux de l'Institut pour jeunes filles de la noblesse.

*Таким могло бути творіння Монферрана
La création de Montferrand telle qu'elle aurait pu être*

Одеський бульвар — перша третина XIX століття
Le boulevard d'Odessa, premier tiers du XIXe siècle

центру розробив Ф. Шаль за участю Ш. Потье. Він мав вигляд відкритого до моря широкого бульвару з напівкруглою площею посередині. І хоча потім цей проект було значно змінено, ідеї французьких митців поклали початок славнозвісному Приморському бульвару, який перетворився на «парадне обличчя» Одеси з боку моря.

Той-таки Ф. Шаль, але вже разом з Ж. Гаюї, розробив у 1825 році блискучий проект ансамблевої забудови Одеського порту. Цей проект передбачав не лише зонування територій за виробничим принципом, а й об'ємні вирішення в монументальних архітектурних формах. Водночас Ж. Гаюї керував спорудженням маяка на Великому Фонтані (1815–1827), який мав дуже важливе значення для функціонування порту, оскільки значно зменшив небезпеку плавання вздовж берегів.

Варто зазначити, що ще одну споруду в Одеському порту — центральний карантин — спроектував (разом з П. Вісконті) Людвіг (Людовик) Шарлемань (Шарлемань-Бодє) — один з представників славетної сім'ї російських архітекторів французького походження.

Ім'я Ф. Шаля слід згадати також у зв'язку ще з однією будівлею епохи ампіру. Зовні цей будинок на вулиці Пушкінській, 13 не справляє особливого враження: типовий для

Les chercheurs contemporains vouent un véritable culte au projet du lycée Richelieu. Ainsi, V. Shouisky écrit à ce propos qu'en concevant un tel édifice, « Montferrand fit preuve d'une maturité magistrale, s'appropriant les leçons de l'Académie d'architecture de France, qui à l'époque était l'une des institutions les plus réputées d'Europe ». Si le projet de Montferrand avait vu le jour, il serait certainement devenu l'un des emblèmes de notre ville, à l'instar du monument dédié à Richelieu. Le destin en décida autrement.

Mais revenons au service en porcelaine. La directrice du Musée historique d'Odessa, V. Solodova, suivit de près son histoire. Pendant plusieurs années, cette rareté décorait le Musée des Beaux-Arts, situé de 1865 à 1923 près de l'Université Novorossiisky d'Odessa (autrefois, le lycée Richelieu). Il fut ensuite transféré au Musée d'histoire, où il se trouve encore aujourd'hui. Cet objet apparaît comme l'unique exemple de son espèce dans toute l'histoire de l'art. En effet, aucun croquis, aucun dessin ne nous étant parvenu, c'est bel et bien grâce à la gravure du service en porcelaine que nous pouvons aujourd'hui nous représenter la création d'Auguste de Montferrand.

Les différentes époques de construction dans le style Empire

Dans le premier tiers du XIXe siècle, l'excellent trio français formé par Châle, Potier et Haüy travailla à Odessa. Tous trois prirent part à l'élaboration et à la conception des structures de base de la Quarantaine.

La mise en place de la zone franche contribua au développement actif de la ville dans la première moitié du XIXe siècle. En tant que fenêtre sur l'Europe, il incombait à Odessa de créer un centre administratif et culturel approprié. Le projet, développé par F. Châle et S. Potier, prévoyait de tracer un large boulevard s'ouvrant sur la mer en arc de cercle. Bien qu'elle fût maintes fois remaniée, l'idée donna finalement naissance au célèbre boulevard Primorsky.

En 1825, F. Châle élaborait le projet de construction du port d'Odessa, en collaboration avec J. Haüy. Ce projet prévoyait non seulement la délimitation de différentes zones obéissant chacune à sa fonction respective, mais aussi d'importantes mises à jour architecturales. Dans le même temps, Haüy supervisa la construction du phare de la Grande Fontaine (1815–1827), qui, en réduisant les risques de navigation le long des côtes, joua un rôle déterminant dans le fonctionnement du port.

Il est bon de noter qu'un autre édifice du port d'Odessa — la Quarantaine centrale — fut conçu (avec P. Visconti) par un célèbre architecte russe aux racines bien françaises : Ludwig Louis Charlemagne-Bodet.

свого часу «прибутковий дім» зведено за проектом Ф. Шаля та його колеги Ф. Боффо у 1821 році. Тут був один з перших одеських готелів — «Hotel du Nord», який належав Шарлю Сікару. Славетним будинок зробив той факт, що саме тут, приїхавши до Одеси 3 липня 1823 року, зупинився і прожив місяць великий російський поет Олександр Пушкін. Зараз у цьому будинку — музей Пушкіна, а перед ним стоїть скульптурне зображення поета, поряд з яким неодмінно фотографуються гості міста. І ні одесити, ні гості (за винятком небагатьох фахівців) навіть не здогадуються, що ця скромна, порівняно з адміністративними будинками чи палацами, будівля навіть через два століття зберегла жовто-білу колірну гаму, таку характерну для ампіру, під впливом якого в Одесі з'явилося чимало споруд. І створювалися вони за участю блискучої «могутньої трійці» французьких архітекторів та інженерів.

«Некласний художник» з правом споруджувати

Друга половина XIX століття — час великих (певною мірою, навіть тектонічних) змін у Російській імперії. Не була винятком і архітектура. Зміна стилю як загальна тенденція часу не могла обійти й Одесу. Нову архітектуру творило нове покоління митців, більшість з яких, на відміну від попередників, народилися чи зростали, вчилися безпосередньо в Одесі. І одним з перших у цьому ряду був «французький одесит» Луї Оттон.

При народженні він як француз отримав ім'я Луї Сезар, однак — з'явився ж на світ не на історичній батьківщині, а в Одесі, тут і провів усе життя — швидко почав зватися Людвігом Цезаревичем. Важко сказати, чому син знаменитого ресторатора Оттона вже з юних років зацікавився архітектурою. Можливо, якимось вплинуло життя в одному з найстаріших будинків Одеси на розі Казарменого провулка (зараз провулок Некрасова) та вулиці Надеждінської (зараз Гоголя). Є згадка про те, що Людвіг Оттон у 1862 році перебудував батьківську оселю на власний смак. Старожили цього будинку (він, до речі, зберігся до наших часів) згадували, що ще у 1930-ті роки в деяких приміщеннях можна було побачити елементи шпалер з тисненої шкіри та бронзові цвяхи з декоративними капелюшками, що їх кріпили.

Про період творчого становлення Л. Оттона відомостей вкрай мало. Достеменно відомо лише, що для отримання можливості офіційно займатися архітектурною діяльністю він виконав проект театру, за який у 1850 році Санкт-Петербурзька академія мистецтв надала йому звання «некласного художника» з правом виконувати споруди. Це означає, що Л. Оттон, вірогідно, склав необхідні іспити екстерном. Можна припустити, що йому довелося деякий час попрацювати помічником Огюста Монферрана.

В архітектурі не часто буває так, що вже перші проекти початківця вражають своєю красою та довершеністю, бо майстерність здебільшого приходить з роками і залежить

Le nom de F. Châle peut être associé à un autre édifice de style Empire. La façade discrète du bâtiment 13 de la rue Pouchkine, construite en 1821 d'après les plans de F. Châle et F. Boffo, rappelle une maison bourgeoise typique. A cette adresse se dressait l'un des premiers hôtels d'Odessa, l'Hôtel du Nord, propriété du marchand Charles Sicard. La renommée de l'édifice était telle que le 3 juillet 1823, le grand poète russe Alexandre Pouchkine décida de s'y installer pour un mois. Aujourd'hui, ce bâtiment — devenu le Musée Pouchkine, arborant à son entrée une sculpture du poète — reste le lieu de passage privilégié de nombreux touristes. Comme pour eux, et comme pour la plupart des habitants d'Odessa (à l'exception de quelques spécialistes), il est presque impossible de deviner que ce modeste bâtiment — comparé à d'autres édifices administratifs ou d'autres palais — conserve, même après deux siècles d'existence, sa gamme de couleurs jaune et blanche, si caractéristique du style Empire. On pourra ainsi juger de l'influence du trio français sur l'architecture actuelle d'Odessa.

« Artiste vacataire », mais autorisé à construire

La seconde moitié du XIXe siècle fut une époque de grands changements pour l'Empire russe. Ce changement de style était une tendance générale caractéristique de l'époque, et notre ville ne fit bien entendu pas figure d'exception. La nouvelle esthétique architecturale devint l'affaire d'une nouvelle génération d'artistes qui, contrairement à leurs prédécesseurs, avaient pour la plupart grandi et étudié à Odessa. L'un d'entre eux, Louis César Autonne, était plus connu sous le nom d'« Odessite français ».

À sa naissance, on le nomma Louis César. Cependant, comme il n'était pas né dans sa patrie d'origine mais à Odessa, où il passa toute sa vie, il ne tarda pas à être appelé Ludwig Césarevitch. Il est difficile d'expliquer pourquoi ce fils du célèbre restaurateur Autonne s'intéressa dès son plus jeune âge à l'architecture. Sans doute sa prédilection vient-elle de ce qu'il passa sa jeunesse dans l'une des plus anciennes maisons d'Odessa, située au coin des ruelles Casarmeny (aujourd'hui ruelle Nekrassov) et rue Nadezhdinska (actuellement rue Gogol). D'après certaines archives, Ludwig Autonne fit reconstruire en 1862 — alors qu'il touchait à la célébrité — sa maison ancestrale, en l'agrémentant de quelques touches personnelles. D'anciens habitants de la maison (qui n'a pas changé jusqu'à nos jours) mentionnèrent que même avant la guerre, en 1930, il était encore possible de trouver dans certaines pièces des ornements de papier peint en cuir gaufré, ainsi que des clous de bronze surmontés de chapeaux décoratifs.

Sur la formation de L. Autonne, on ne sait quasiment rien. Seule information : afin de pouvoir s'engager librement dans l'architecture, Autonne initia un projet supervisant la construction du théâtre. Dans ce but, l'Académie des Arts de Saint-Pétersbourg lui octroya le titre « d'artiste vacataire ». Ce titre signifie qu'il eût probablement obtenu son diplôme s'il

Будинок Оттона (сучасний вигляд)

La maison d'Autonne (de nos jours)

від набутих навичок. Цей вид творчості — надзвичайно технологічне мистецтво. Людвіг Оттон — рідкісний виняток. Три будівлі, створені за його проектами протягом 1855–1858 років, фактично одразу після того, як митець отримав офіційне право займатися улюбленою справою, стали віхами не тільки в біографії будівничого, а й в архітектурі Одеси. Маємо на увазі палацовий комплекс князя Гагаріна (головний і господарський корпуси) на Ланжеронівській вулиці, палац негоціанта Абази на розі Пушкінської та Грецької вулиць і палац Маразлі на розі Пушкінської та Дерibasівської.

Завершальні акорди «французької мелодії»

Палац князя Дмитра Івановича Гагаріна, розташований на обриві, звернено до «вільної стихії» моря. Його парадні зали, особливо головна Золота зала з виступаючим еркером, наповнені повітрям і світлом. Вдало поставлені з невеликими проміжками аркові вікна роблять стіну еркера немовби прозорою, невагомою. І попри всю еклектичність, мішанину елементів класицизму та (меншою мірою) бароко палац все ж виглядає цілісним і урочистим.

avait passé les épreuves en candidat libre. Il est même fort probable qu'il travailla, un certain temps, comme assistant du célèbre Auguste Montferrand.

Ce type d'architecture était si rare à l'époque que les premières ébauches impressionnèrent par leur beauté et leur précision. Il était indispensable d'avoir une solide expérience, ainsi qu'une formation infaillible, pour exceller dans ce domaine, car de tels édifices nécessitaient d'énormes compétences techniques. Ludwig Autonne fit cependant exception à la règle. Trois bâtiments, créés d'après ses plans au cours des années 1855–1858, furent érigés presque immédiatement après que l'artiste eut reçu le droit de pouvoir pratiquer son art légalement. Ces édifices devinrent non seulement les fondements de l'œuvre du constructeur, mais aussi de l'architecture d'Odessa. L'ensemble du palais du prince Gagarine (le bâtiment principal et le bâtiment annexe) situé rue Langeronivska, le palais du négociateur Abaza situé à l'intersection de la rue Pouchkine et de la rue Grecque, ainsi que le palais de Marazli situé au croisement de la rue Pouchkine et de la rue Deribasivska, sont des modèles de référence.

Le point d'orgue de la « mélodie française »

Le palais du prince Dimitri Ivanovitch Gagarine, situé à flanc de falaise, est orienté face à la mer et ses embruns. Ses salles d'honneur — la salle principale tout particulièrement : la Salle d'Or et son oriel — sont baignées par la lumière. Des fenêtres peu espacées, conçues en arcs de cercle, ouvrent le mur de l'oriel, conférant à celui-ci une impression de transparence. Fort de son style éclectique, mélangeant des éléments classiques et, dans une moindre mesure, des éléments baroques, le palais paraît solide et solennel.

Pendant le demi-siècle suivant la donation, le palais conçu par L. Autonne connut différentes fortunes et différents propriétaires. Ainsi, de la fin du XIXe jusqu'au début du XXe siècle, la Société littéraire et artistique y organisa ses soirées, auxquelles participèrent des artistes aussi renommés que Ivan Bounine, P. Nilus, Vlas Dorochevitch, A. Kouprine, V. Jabotinsky, Marie Zankovetska et bien d'autres. Même à l'époque soviétique, quand le palais fut occupé par diverses structures bureaucratiques (notamment la direction régionale des projets), sa beauté demeura sans taches.

Le chef — d'œuvre d'Autonne connut une nouvelle vie à la fin des années 1970 quand on commença à y installer le Musée de la Littérature, et ce — sans exagération aucune — grâce aux efforts herculéens de l'ethnographe Nikita Alekseevich Bryhin, assisté de journalistes, cinéastes et collectionneurs chevronnés.

Les salles d'un autre palais de Ludwig Autonne jouirent de la même splendeur. Le palais en question fut commandé à l'architecte par le célèbre négociateur d'Odessa, Abaza. Pas étonnant que durant la période soviétique, un musée y fit également son apparition. Si le palais du

*Фойє Будинку Абази — зараз тут розміщено Музей західного та східного мистецтва
L'entrée de la maison d'Abaza, aujourd'hui Musée de l'art occidental et oriental*

За півтора століття своєї історії після перших власників дітище Л. Оттона пережило різні часи і різних господарів. Так, наприкінці XIX — на початку XX століття тут збиралося Літературно-артистичне товариство, куди вчачали такі відомі митці, як І. Бунін, П. Нілус, В. Дорошевич, О. Купрін, В. Жаботинський, М. Заньковецька та багато інших. Навіть за радянських часів, коли палац віддали різним чиновницьким структурам (тривалий час тут було обласне планове управління — облплан), він вражав вишуканою красою.

Нове життя приходить до оттонівського шедевра наприкінці 1970-х років, коли — без перебільшення — титанічними зусиллями краєзнавця Микити Олексійовича Бригіна за допомогою журналістів, кінематографістів, колекціонерів почав створюватися, а потім і працювати Одеський літературний музей.

Так само гарними та парадними були зали в іншому палаці Людвіга Оттона, що його замовив архітектору відомий одеський негоціант Абаза. Недарма у радянські часи там теж відкрили Музей західного та східного мистецтва. Якщо палац князя Гагаріна був

*Будинок князя Гагаріна, зараз тут розміщено Літературний музей
La maison du prince Gagarine, aujourd'hui Musée littéraire*

класицистичним, то палац Абази вибудовано в дусі французького бароко з вишуканими елементами рококо. Можна впевнено сказати, що жодна будівля в Одесі не має такої французької витонченості й вишуканості.

Архітектором став і син Людвіга Оттона Генріх (Анрі), який активно працював в Одесі наприкінці XIX століття. Він виконував замовлення приватних осіб і різних товариств, використовуючи стильові форми неоренесансу, необароко і неоготики. Серед споруд, створених за його проектами, варто згадати про притулок старих при Римо-католицькій церкві, Богадільню Стурдзовської громади на Базарній, 4, особняк на вулиці Садовій, 8. Оттон-молодший був плідним майстром, але так і не спромігся піднятися до рівня кращих робіт свого батька. Не довелося йому залишити після себе таку яскраву пам'ять, як палаци Гагаріна чи Абази. Утім, здається, ці будівлі взагалі стали завершальними акордами «французької мелодії» одеської архітектури.

prince Gagarine peut être rangé dans le classicisme, le Palais d'Abaza construit dans le style baroque à la française possédait tous les éléments représentatifs du rococo. On peut affirmer avec certitude qu'aucun autre édifice à Odessa ne possède une telle sophistication et une telle élégance à la française.

Le fils de Ludwig Autonne, Heinrich (Henry), devint également architecte et travailla activement à Odessa à la fin du XIXe siècle. Il travailla pour des particuliers et différentes sociétés, en utilisant des formes stylistiques de type néo-renaissance, néo-baroque et gothique. Parmi les édifices conçus à partir de ses plans, on peut mentionner l'ancien abri de l'Église catholique romaine, la Maison-Dieu de Sturdzovska (4, rue Bazarna), ainsi qu'un hôtel particulier (8, rue Sadova). Autonne le cadet fut un maître prolifique, mais ne signa pas de véritable chef-d'œuvre. Voilà ce que furent les points d'orgue de la mélodie française dans le paysage architectural d'Odessa.

ЧАСТИНА ІІІ

«ПОРТО-ФРАНКО» РОЗУМУ Й ДУШІ

Розділ 8. ОСВІТНІ ВОГНІ

У сьогоdnішній Одесі третина жителів так чи інакше охоплені системою навчання. Школи, університети, академії, гуртки, тренінги, дистанційні курси забезпечують доступ до будь-яких видів знань, чим одесити охоче користуються. Тому надзвичайно важко (якщо взагалі можливо) повірити, що лише якихось двісті років тому розвиток системи освіти в цьому місті гальмувався тим, що місцеві купці та міщани (тодішній «середній клас») вважали для своїх дітей цілком достатнім уміння читати, писати і володіти елементарними навичками рахунку.

146

Герцогу Рішельє, його соратникам і послідовникам довелося докласти справді гігантських зусиль, щоб подолати опір відсталого середовища і прищепити одеситам потяг до знань.

IIIÈME PARTIE

LA « ZONE FRANCHE », LES LUMIÈRES DE L'ESPRIT ET DE L'ÂME

8ème chapitre — LES FANAUUX

De nos jours, à Odessa, plus d'un tiers des habitants a accès à un large éventail de programmes d'enseignement. Ces derniers jouissent de nombreuses écoles et universités, ainsi que d'ateliers, de stages et de cours de formation à distance qui favorisent l'accès à un large spectre de connaissances. Il est de ce fait difficile d'imaginer qu'il y a encore 200 ans, le système d'enseignement voyait son développement freiné par le fait que négociants et bourgeois, la classe moyenne de l'époque, se contentaient d'enseigner la lecture, l'écriture et le calcul élémentaire à leurs enfants. Le duc de Richelieu, ses compagnons et ses disciples déploierent des efforts démesurés pour combattre le manque d'éducation et inculquer aux Odessites le goût de la connaissance.

«Краща прикраса Одеси»

Поворот Російської імперії до європейської системи освіти розпочався ще за часів Катерини II — під впливом французьких просвітителів, з якими господариня вела активну переписку. Саме освіта стала в Росії, за образним висловом професора А. Уткіна, «найбільшим плацдармом для Заходу». Рішельє, тільки-но ставши одеським градоначальником, серед інших проблем відчув ще й гострий брак грамотних людей. Між тим, у місті не було жодного навчального закладу, хоча, вказував герцог, «никакая часть России не требует училищ так настоятельно, как южные провинции, и никакой город не поставлен в более благоприятное положение для учреждения учебного заведения, как Одесса». Тому він всякі підтримував різні освітні проекти; під час його правління у місті діяли Шляхетні інститути (чоловічий та жіночий), грецьке, єврейське, «раскольничье» училища, кілька іноземних пансіонів, у яких навчалися і російські діти. Порівняно з іншими містами, питома вага учнів у Одесі — один на 56 мешканців — була однією з найвищих. Але герцог мріяв про більше — створити такий навчальний заклад, який би за своїм рівнем наближався до університету. І тут він знайшов однодумця в особі ще одного французького емігранта — абата Ніколя.

До Одеси Домінік Шарль Ніколь потрапив, маючи за плечима 53 роки життя, майже 30 років досвіду викладання, славу чудового педагога і трохи підозрілу репутацію у російської влади, бо належав до ордену єзуїтів. Саме через це його змусили покинути Санкт-Петербург, хоча пансіон абата користувався великою популярністю серед російської знаті. Рішельє просто виручив свого одноплемінника, домігшись його призначення до Одеси візитатором римо-католицьких церков Новоросії.

Можна погодитися з думкою тих, хто вважає, що герцог, запрошуючи Ніколя до Одеси, пов'язував з ним далекосяжні плани з реформування міської системи освіти. І такі плани не могли не спокусити Ніколя, але перш ніж настав час приступити до їх реалізації, на священика чекало непередбачене і важке випробування — епідемія чуми 1812 року. У цей період абат став вірним соратником Рішельє. Він брав активну участь у комітеті щодо боротьби з чумою, і словом і ділом надавав допомогу мешканцям міста. Вже одним цим вчинком Ніколь заслужив вдячність і повагу одеситів.

Чума і війна з Наполеоном відсунули реалізацію освітніх планів Рішельє, але ніскільки не змінили його наміри. І навіть після свого вимушеного від'їзду з Одеси герцог і далі всіляко підтримував абата Ніколя. А той вирішив винести свої плани на загальний огляд, видавши в 1814 році «Начерк правил виховання в обох Одеських шляхетних інститутах» (перша друкована книга, яку було видано саме в Одесі). Свій проект Ніколь подав до Міністерства народної освіти і отримав позитивний відгук від тодішнього міністра графа Олексія Кириловича Розумовського. Навіть більше: уряд вирішив

Le plus beau bijou d'Odessa

Sous l'influence des grands civilisateurs français, avec lesquels Catherine la Grande correspondit, l'Empire Russe connut un réel développement grâce à la découverte du système d'enseignement européen. L'éducation est devenue, selon les propos imagés du professeur A. Outkine, « la place d'armes la plus importante pour l'Occident ». Une fois nommé gouverneur d'Odessa, Richelieu dut parer au manque d'éducation. Avant son arrivée, Odessa affichait en effet de grandes lacunes dans ce domaine. A ce propos il affirma que « nulle région de Russie ne nécessite la création d'écoles autant que les provinces méridionales, et que nulle ville ne possède de conditions aussi favorables pour la fondation d'un établissement d'enseignement qu'Odessa ». Les instituts nobles n'étaient pas les seuls à profiter du soutien de Richelieu. Une école grecque, une école juive et quelques pensions étrangères étaient également accessibles aux enfants d'origine russe. A Odessa, une personne sur 56 était un élève, cet indice étant l'un des plus élevés du pays. Mais le duc rêvait d'un projet bien plus important : fonder un établissement dont la qualité de formation serait proche de celle dispensée à l'Université. Il trouva pour cela un allié en la personne de l'abbé Nicole, autre émigré français.

Dominique Charles Nicole était arrivé à Odessa à l'âge de 53 ans, fort d'une expérience de trente années d'enseignement. Il jouissait d'une renommée d'excellent pédagogue, mais pâtissait d'une réputation douteuse auprès des autorités russes à cause de ses liens avec les Jésuites. Ces liens purent d'ailleurs expliquer son départ forcé de Saint-Pétersbourg, où il fonda sa fameuse pension. Il est avéré que Richelieu ne fit qu'apporter son aide à son compatriote, lequel avait obtenu sa nomination à Odessa au poste de visiteur des églises romaines et catholiques de la Nouvelle Russie.

Certes, on peut admettre l'hypothèse que le duc, en invitant Nicole à Odessa, voulait conclure avec lui son projet de longue date visant à rénover le système d'enseignement local. Il n'y a pas de doute que Nicole fut tenté par les projets du gouverneur, mais avant que l'heure de leur réalisation sonnât, l'abbé dut subir une épreuve rude et imprévue. Nous voulons parler de l'épidémie de peste qui éclata en 1812. A cette époque l'abbé devint un disciple fidèle de Richelieu : il participa activement au travail du comité pour la lutte contre la peste, et aida les habitants de la ville tant par son soutien physique, que par le réconfort moral qu'il pouvait apporter. C'est ainsi que Nicole gagna la reconnaissance et le respect des Odessites.

La peste et la guerre contre Napoléon repoussèrent la réalisation des projets éducatifs de Richelieu, mais n'ébranlèrent en rien ses intentions initiales. Même après son départ forcé d'Odessa, le duc ne cessa de soutenir l'abbé Nicole. Ce dernier voulut rendre publics ses projets et publia en 1814 un *Précis des règles d'éducation dans les deux Instituts nobles d'Odessa*. Cette publication est considérée comme le premier livre à avoir été imprimé à

Абат Ніколь

L'Abbé Nicole

підтримати проект Рішельє–Ніколя ще й фінансово. Для цього пропонувалося відрахувати на користь Ліцею по 2,5 копійки з кожної чверті пшениці, що відпускається за кордон. Окрім того, з міських доходів Ліцею виділялося 6500 рублів і стільки само — з державної скарбниці. Рішельє пожертвував 13 тисяч франків для майбутньої бібліотеки, а сам Ніколь — свою річну платню. Для Ліцею віддали приміщення у самому центрі міста, тож новий навчальний заклад мав у своєму розпорядженні дуже пристойні можливості для облаштування.

150

Абат був не тільки блискучим дидактиком, а й чудовим вихователем. Вихованці Ліцею були зачаровані цим шістдесятирічним старцем (а саме стільки було йому в момент відкриття Ліцею), який завжди був сповнений сил і енергії. Він не залишав своїх

Ришельевскій лицей
(гдѣ нынѣ домъ Вагнера).

Ришельевський лицей
Le lycée Richelieu

Odessa. Nicole déposa son projet auprès du Ministère de l'éducation nationale et obtint un avis positif du ministre, le comte Alexey Kirillovitch Rosoumovsky. Il y a même plus : le gouvernement décida d'appuyer le projet de Richelieu et Nicole en accordant un soutien matériel. Pour cela il fut proposé de prélever au profit du lycée 2,5 kopecks sur tout quart de blé exporté. Par ailleurs, il fut attribué au lycée 6500 roubles sur le budget municipal et la même somme de la part de la trésorerie d'Etat. Richelieu fit un don de 13 000 francs pour la constitution de la future bibliothèque, alors que la contribution bénévole de Nicole s'élevait à une somme équivalente à sa rémunération annuelle. Le lycée put ainsi bénéficier de locaux en plein centre de la ville.

L'abbé était non seulement un didacticien brillant, mais aussi un excellent éducateur. Les étudiants du lycée étaient charmés par ce sexagénaire (il fêta justement ses soixante ans lors de l'ouverture du lycée), toujours plein de force et de vitalité. Il restait tout le temps avec ses élèves: il vivait avec eux, il prenait ses repas avec eux, leur infirmerie se trouvait face à sa chambre. A cet égard, il était non seulement le contraire de nombreux pédagogues de son temps, mais également des ecclésiastiques. A cette époque, il devint de plus en plus courant parmi le clergé russe orthodoxe que les ecclésiastiques entrent le moins possible en contact avec le peuple (sans parler des enfants), en se montrant occasionnellement à lui « comme des

*Новоросійський (Одеський) університет (XIX століття)
L'Université de Nouvelle Russie (d'Odessa) — XIXe siècle*

підопічних: жив з ними, з ними обідав, поряд з його спальнею була їхня лікарня. У цьому плані він був протилежністю не лише багатьом педагогам-сучасникам, а й духовним особам, адже саме в цей час серед російського православного духовенства поширилася практика, пізніше закріплена у відповідних циркулярах, згідно з якою священники повинні були якомога менше бувати серед народу (не кажучи вже про дітей), лише зрідка виходячи до нього, «яко ангели». Так мав підтримуватися авторитет духовного звання серед мирян. Абат Ніколь заробляв цей авторитет своєю освіченістю, високою моральністю і особистим шармом.

2 травня 1817 року було затверджено статут Ліцею, складений абатом Ніколем. Заклад назвали «Рішельєвський». Після відповідної підготовки Ліцей відкрили. На церемонії з напутньою промовою виступив граф Ланжерон.

Ведення справ абатом Ніколем і його соратниками вважалося зразковим. У 1818 році Одесу відвідав імператор Олександр I, якому граф Ланжерон з гордістю показав і новий навчальний заклад. Відвідання Ліцею справило на государя сильне враження, він нагородив його директора орденом Святої Анни II ступеня з діамантами. Та, на жаль, навіть прихильність імператора не врятувала абата Ніколя від нападів недоброчлив-

anges ». Cette pratique, qui fut par la suite formalisée dans des circulaires, visait à maintenir l'autorité et la dignité des ecclésiastiques au regard des laïques. A rebours, l'abbé Nicole acquérait cette autorité grâce à son éducation, sa grande moralité et son charisme.

Le 2 mai 1817, les statuts du lycée établis par l'abbé Nicole furent adoptés, et l'établissement fut nommé en l'honneur de Richelieu. Après les préparatifs adéquats, le Lycée Richelieu put ouvrir ses portes. A son inauguration, le comte Langeron prononça une allocution, en dressant les perspectives dont pourraient bénéficier ses étudiants dans le futur.

L'organisation mise en place par l'abbé Nicole et ses compagnons était réputée pour être la meilleure. L'année 1818 fut marquée par la visite à Odessa de l'empereur Alexandre Ier, à qui Langeron présenta avec fierté le nouvel établissement d'enseignement. La visite du lycée fit forte impression à l'Empereur qui décora son directeur de l'Ordre de Sainte Anne, au deuxième grade, orné de diamants. Mais malheureusement, même l'affabilité de l'Empereur ne sauva pas l'abbé Nicole des attaques des malveillants, qui ne pouvaient pas tolérer cet exemple de réussite d'un établissement d'enseignement important. De quoi le directeur ne fut-il pas inculpé ! On alla même jusqu'à lui reprocher le fait qu'on entendait plus souvent parler français que russe dans les murs du lycée, bien qu'à cette époque cette pratique allât dans le sens des coutumes d'Odessa ; de plus, non seulement cela ne faisait pas peur aux parents des lycéens, mais ceux-ci appréciaient bien Nicole. De fait, ce que pointaient du doigt les ennemis de l'abbé, c'était surtout son appartenance à l'Ordre des jésuites. Cela fut l'argument décisif. En 1820 fut adoptée la loi proscrivant la présence des jésuites en Russie et prévoyant la saisie de leurs biens ; l'abbé dut abandonner son enfant chéri, au grand regret de la majorité des parents. Plus tard, le Lycée Richelieu servirait de base pour la création en 1865 de l'Université de Nouvelle Russie, laquelle devint le troisième établissement d'enseignement supérieur en Ukraine après les Universités de Kharkov et Kiev.

Science sans frontières

La création de l'Université contribua à développer un autre aspect des relations entre Odessa et la France : il s'agit de la coopération scientifique. Comme le dit très justement la chercheuse Oksana Ivanenko, « l'une des sources du développement progressif des établissements d'enseignement supérieur en Ukraine fut la synthèse des connaissances et des méthodologies empruntées par les savants ukrainiens aux écoles scientifiques françaises : le Collège de France, la Sorbonne, l'Ecole des Chartes, l'Ecole pratique des hautes études, l'Ecole libre des sciences politiques, l'Ecole de droit (pour les sciences humaines), l'Institut Pasteur ». Mais en contrepartie, les scientifiques russes habitant en France (y compris des savants de l'Université de Nouvelle Russie) ne se contentaient pas d'y tenir le rôle d'élèves appliqués. Les exemples de savants odessites qui obtinrent des grades universitaires, qui

ців, яким кісткою в горлі стало створення визначного навчального закладу. У чому тільки не звинувачували директора — навіть у тому, що французька мова звучить у Ліцеї частіше, ніж російська, хоча це цілком відповідало тодішнім звичаям Одеси і швидше подобалося батькам ліцеїстів, ніж лякало їх. Але особливий наголос вороги абата робили на його належності до ордена єзуїтів, і це виявилось вирішальним аргументом. У 1820 році вийшов указ про вигнання єзуїтів з Росії з конфіскацією їхнього майна, після чого абат Ніколь був змушений покинути своє улюблене дітище на превеликий жаль більшості батьків. А на основі Ліцею в 1865 році було створено Новоросійський (Одеський) університет, який став третім вищим навчальним закладом в історії України — після Харківського та Київського.

Наука без кордонів

З виникненням університету у відносинах між Одесою та Францією з'явився новий аспект — науковий. Як зазначає дослідниця Оксана Іваненко, «чинником поступального розвитку вищих навчальних закладів України став синтез знань і методів, запозичених вітчизняними вченими у французьких науково-освітніх закладах: Коллеж де Франс, Сорбонні, а також Школі хартій, Практичній школі вищих знань, Незалежній школі політичних наук, Школі права (у них пройшли підготовку представники суспільствознавчих наук), Пастерівському інституті». Втім, діяльність науковців Новоросійського університету у Франції не обмежувалася лише роллю старанних учнів. Є чимало прикладів визнання професіоналізму вчених з Одеси у Франції — вони отримували високі наукові ступені, обиралися членами престижних наукових установ.

Найкращим прикладом є історія визначного біолога Іллі Ілліча Мечникова. Як відомо, початок наукового шляху майбутнього лауреата Нобелівської премії пов'язаний саме з Новоросійським університетом. Тут він працював на кафедрі зоології, в Одесі заснував другу в світі (після французької) бактеріологічну станцію. На жаль, праці вченого влада не підтримала, і у 1887 році він виїхав до Франції, де досягнув у своїй галузі світового визнання. У Парижі І. Мечников став почесним членом одразу кількох наукових товариств: Медичної академії, Товариства біологів, Товариства екзотичної патології, був обраний членом-кореспондентом Французької академії наук і навіть здобув усі ступені ордену Почесного легіону.

Його колегою був інший відомий дослідник — Яків Бардах, який також тісно співпрацював з французькими вченими, певний час стажувався у Франції. Одесита високо цінував Луї Пастер, який вважав Я. Бардаха видатним ученим і автором визначних робіт.

Одеський національний університет імені Мечникова (головний корпус)
Université Nationale Metchnikov d'Odessa — bâtiment principal

furent élus membres d'organismes scientifiques prestigieux, ou autrement dit, qui imposèrent leur reconnaissance en France, sont nombreux.

Le meilleur exemple en est l'histoire du célèbre biologiste Illia Illitch Metchnikov. Comme on le sait, le début de la carrière scientifique du futur Prix Nobel est lié à l'Université de Nouvelle Russie. Il travailla au département de zoologie, et fonda à Odessa la deuxième station bactériologique au monde (après celle de la France). Malheureusement, les recherches du scientifique ne reçurent pas le soutien qu'elles méritaient de la part des pouvoirs, et Metchnikov partit en 1887 en France où il devint universellement reconnu dans son domaine. Il convient de noter que Metchnikov fut élu à Paris membre honoraire de plusieurs associations scientifiques à la fois : Académie de médecine, Société de biologie, Société de pathologie exotique ; il devint membre correspondant de l'Académie des sciences et fut même titulaire de tous les grades de la Légion d'Honneur.

Parmi ses collaborateurs il y eut un autre chercheur connu : Yakiv Bardakh. Celui-ci coopéra beaucoup avec ses collègues français et pendant un temps, fut stagiaire en France. Ressortissant

Протягом 16 років у Одеському університеті працював природодослідник Олександр Ковалевський. Відомий як прихильник західної культури, він часто бував за кордоном, особливо — у Франції, де мав чимало друзів і шанувальників. Там як голова Одеської філоксерної комісії він вивчав передові методи боротьби зі шкідником винограду — філоксерою. Також він проводив спільні з французькими вченими дослідження на Вілла-Франкській зоологічній станції. Його було обрано членом Французького біологічного товариства та удостоєно премії Французької академії наук.

На стажування до Франції виїздили також хімік В. Петріашвілі, анатом В. Реп'яхов, фізик Б. Вейнберг, зоолог Я. Лебединський, представники гуманітарних наук — правознавці М. Чижов, М. Малінін, філологи Ф. Струве, О. Ристенко та інші викладачі й вчені одеського вузу. І це, звісно, сприяло поліпшенню якості викладання та наукових досліджень.

Прихід до влади більшовиків, серед інших наслідків, мав і згортання відносин між одеськими і французькими вченими та педагогами. Та, на щастя, цей сумний факт не відмінив традиційного інтересу одеситів до французької культури і мови.

Після закінчення Другої світової війни в радянських навчальних закладах французька мова була другою за поширенням іноземною мовою (після англійської). Тож елементарні знання мали мільйони радянських випускників шкіл і вузів. У цих умовах фактичними «французькими центрами» в СРСР ставали факультети іноземних мов, а точніше, відповідні кафедри університетів і педагогічних інститутів. В Одесі цю роль протягом декількох десятиліть відіграла кафедра французької філології державного (а нині — національного) університету імені І. І. Мечникова.

Офіційно кафедру було створено у 1960 році, але фактично її історію слід відраховувати з середини 1930-х, коли в Одесі з'явився педагогічний інститут іноземних мов, до складу якого входили три факультети: англійської, німецької та французької мов. Серед перших викладачів слід відзначити Беллу Климентіївну Хорошанську, яка деякий час була секретарем французького письменника Анрі Барбюса. У 1960 році педагогічний інститут іноземних мов припинив своє існування і увійшов до складу університету імені І. І. Мечникова. Кафедри мов склали основу факультету іноземних мов (зараз факультет романо-германської філології). Завідували кафедрою французької філології у різні періоди Єлизавета Іполитівна Еудар-Бабайцева, Петро Петрович Дав, Галина Олександрівна Богданова, Аксентій Аксентійович Гриценко, Людмила Василівна Байдак, Еля Іванівна Костильова. З 2008 року кафедрою керує доцент Мальвіна Джангізівна Марінашвілі. Під її керівництвом працюють 15 осіб, половина з яких мають наукові ступені докторів і кандидатів наук.

d'Odessa, Yakiv Bardakh fut très apprécié de Louis Pasteur en tant que chercheur de renom, connu à travers ses publications scientifiques.

Mentionnons également Alexandre Kovalevsky, naturaliste, qui travailla à l'université d'Odessa pendant seize ans. Nous savons de lui qu'il était de culture prooccidentale, séjournant souvent à l'étranger, surtout en France, où il avait plusieurs amis et admirateurs. Ce fut notamment en France qu'il étudia les méthodes de pointe pour lutter contre le phylloxera, parasite de la vigne. Il pratiqua également la recherche en partenariat avec ses collègues français à la station zoologique de Villefranche. Ses activités scientifiques furent remarquées : il obtint le prix de l'Académie des sciences, et devint membre de la Société de biologie française.

Le chimiste V. Pétriachvili, l'anatomiste V. Repiakhov, le physicien B. Veinberg, le zoologiste Y. Lebedinsky, les juristes M. Tchijov, M. Malinine, les philologues F. Strouvé, O. Ristenko : la liste des professeurs et chercheurs de cet établissement supérieur d'Odessa ayant été stagiaires en France est loin d'être exhaustive. Ces échanges, naturellement, ont beaucoup contribué au perfectionnement didactique et scientifique des enseignements dispensés à Odessa.

L'une des conséquences de l'arrivée des bolcheviks au pouvoir fut la rupture des contacts entre les chercheurs et professeurs d'Odessa et ceux de France. Mais fort heureusement, ce malheureux événement n'eut pas d'influence majeure sur l'intérêt que portaient les Odessites à la langue et à la culture françaises.

Notons qu'après la fin de la Seconde Guerre mondiale, le français était la deuxième langue étrangère la plus enseignée (après l'anglais) dans les écoles du secondaire et du supérieur. Ainsi des millions d'anciens élèves en maîtrisaient-ils les rudiments. Dans ces circonstances, c'étaient les départements des facultés des langues étrangères qui devenaient de réels « centres culturels français » dans les universités et instituts pédagogiques en URSS. À Odessa ce rôle a été rempli, durant plusieurs décennies, par le département de français de l'université Illia Metchnikov.

Le département a été créé officiellement en 1960, mais son histoire réelle débute au milieu des années 1930, au moment de l'ouverture à Odessa de l'Institut pédagogique des langues étrangères comprenant trois départements : anglais, allemand et français. Parmi les premiers enseignants, il faut citer Mme Bella Klementivna Khorochanska, qui, pendant longtemps, fut la secrétaire de l'écrivain français Henri Barbusse. En 1960, l'Institut pédagogique des langues étrangères intégra l'Université Metchnikov. Les départements des langues servirent de base à la fondation de la faculté des langues étrangères (aujourd'hui faculté des langues romanes et germaniques). La direction du département de français fut confiée selon les périodes à mesdames et messieurs Elisavéta Ippolitivna Eoudar-Babaïtzeva, Petro Petrovitch

*Викладачі кафедри французької філології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Les professeurs de la chaire de la philologie française de l'Université Metchnikov*

Активна педагогічна та наукова діяльність членів кафедри неможлива без наукових зв'язків з університетами, громадськими та культурно-просвітницькими установами Франції. Викладачі з Одеси проходили наукове і мовне стажування в університетах Парижа, Страсбурга, Гренобля. З 1967 року на кафедрі працювали лектори з Франції. А після того як у 1996 році було укладено угоду між Одеським університетом імені І. І. Мечникова та Посольством Франції в Україні, на кафедрі викладачами працюють французькі стажисти — фахівці з викладання французької мови як іноземної.

«Завдяки французькому посольству, — підкреслює декан факультету романо-германської філології Лідія Голубенко, — ми маємо багату бібліотеку французької наукової, методичної та художньої літератури».

Колектив кафедри брав участь у створенні в Одесі організації «Альянс франсез», активно співпрацює з нею. Викладачі кафедри є членами Міжнародної та Української асоціацій викладачів французької мови. При французькому відділенні університету працює театральна студентська труппа. Її спектаклі й рівень володіння студентами

Dav, Galina Oleksiyivna Bogdanova, Oksentiy Oksentiyovitch Gritzenko, Ludmila Vassilivna Baïdak, Elia Ivanivna Kostylioiva. Depuis 2008, le département est sous la direction de Mme Malvina Djanguisivna Marinachvili, professeur titulaire, à la tête d'une équipe pédagogique d'une quinzaine de personnes dont la moitié sont des docteurs et doctorants ès lettres.

Le bon déroulement des activités pédagogiques et de recherche menées par les enseignants du département aurait été impossible sans les contacts permanents établis avec des universités, des ONG et des organismes de culture et de formation de France. De nombreux enseignants d'Odessa ont effectué des stages auprès des universités de Paris, de Strasbourg et de Grenoble. Depuis 1967 le département a ouvert ses portes aux lecteurs français. Depuis 1996, un accord entre l'université Metchnikov et l'ambassade de France en Ukraine ayant été passé, le département accueille des stagiaires français – spécialistes en didactique du « français langue étrangère » (FLE).

« Grâce à l'ambassade de France, — souligne Mme Lidiya Goloubenko, doyenne de la faculté des langues romanes et germaniques, la faculté dispose d'une bibliothèque riche d'ouvrages scientifiques, didactiques et littéraires, en français. »

L'équipe pédagogique du département s'est engagée avec entrain dans la mise en place à Odessa d'une antenne de l'Alliance française, coopération qui continue encore aujourd'hui. Les enseignants du département sont membres de l'Association internationale et nationale de formateurs en FLE. Auprès du département, une troupe théâtrale estudiantine a même été montée. Ses productions artistiques et son excellence linguistique ont plusieurs fois fait l'objet de divers prix, ces artistes amateurs se voyant par exemple récompensés d'un séjour en France dans le cadre du festival théâtral international de Saint-Louis en 2006.

A l'exemple de l'université Metchnikov, d'autres écoles supérieures d'Odessa tissent des liens de coopération avec des collègues français, notamment l'Institut régional d'administration publique d'Odessa (IRAPO), filière de l'Académie nationale d'administration publique placée sous l'égide du président ukrainien. Cet établissement, dès sa création en 1995, a voulu porter un regard attentif à l'expérience française dans le domaine de la fonction publique, pour son système de formation et de perfectionnement des fonctionnaires, et son offre de services publics de haute qualité pour tous les citoyens. C'est pourquoi ce fut le programme de formation des hauts fonctionnaires à l'École nationale d'administration (ENA) qui servit de base à la mise au point du programme odessite de master en administration publique. Ce partenariat entre l'Institut et des établissements et institutions français avait été initié par l'Académie, mais aussi par l'Ambassade de France en Ukraine. Le soutien de l'Ambassade a permis d'introduire l'enseignement du français dans les programmes, de mettre à la disposition de la bibliothèque des ouvrages récents d'expression française sur la fonction publique et

мовою неодноразово відзначалися на різних конкурсах, а в 2006 році аматори були премійовані поїздкою до Франції на міжнародний театральний фестиваль, який проходив у місті Сен-Луї.

Наслідуючи приклад університету імені І. І. Мечникова, інші одеські вищі навчальні заклади також налагоджують зв'язки з французькими колегами. Повною мірою це стосується Одеського регіонального інституту державного управління (ОРІДУ) Національної академії державного управління при Президентові України. Тут від самого заснування у 1995 році сферою особливої уваги визначено досвід Французької Республіки щодо розвитку державної служби, системи професійної підготовки та підвищення кваліфікації державних службовців, забезпечення високого рівня надання державних послуг кожному пересічному громадянину. У розробці програми підготовки магістрів державного управління за основу взяли програму підготовки керівних кадрів Національної школи адміністрування (ЕНА). Зацікавленість Інституту у співпраці з французькими закладами та організаціями знайшла потужну підтримку з боку Академії, а також з боку Посольства Франції в Україні. За допомогою Посольства налагоджено викладання в Інституті французької мови, забезпечення бібліотеки франкомовною літературою з актуальних проблем державного управління, посібниками французької мови, організовано стажування у Міжнародному інституті державного управління.

Це лише кілька прикладів співпраці одеситів і французів в освітній та науковій сферах. Насправді ж їх набагато більше. І що найприємніше: з кожним роком таких фактів стає все більше і більше. А це означає, що продовжуються і розвиваються традиції, закладені двісті років тому герцогом Рішельє і абатом Ніколем.

l'apprentissage du français, mais aussi de mettre en place un programme de stages auprès de l'Institut international de l'administration publique.

Nous n'avons cité au lecteur que quelques exemples de coopération franco-odessite dans le domaine des sciences et de l'éducation. Mais en réalité, ils sont beaucoup plus nombreux ; et, constat réjouissant, leur nombre s'accroît d'année en année, ce qui signifie que les traditions inaugurées il y a deux cents ans par le duc de Richelieu et l'abbé Nicole ne cessent de se poursuivre et de s'enrichir.

Розділ 9. РЯДКИ, НАРОДЖЕНІ ЛЮБОВ'Ю

Французька література є невід'ємною сторінкою історії Одеси за всі 217 років її історії — і в живих зв'язках, і в книгах, і в перекладах. Одеські письменники перекладали на російську Рембо і Бодлера, Гюго і Елюара, і займалися цим не другорядні літератори, а такі майстри, як І. Бабель, Е. Багрицький, М. Талов, А. Штейнберг (до речі, ушавлений «Інтернаціонал» Ежена Потье, який певний час вважався неформальним гімном Радянського Союзу, переклав російською також одесит Аркадій Коц). І знаменитий читець, одесит Олександр Закушняк, який вважається «першовідкривачем» такого жанру, як художнє читання, у своїй дебютній програмі не обійшовся без французького письменника — Мопасана...

Таке захоплення одеситів більш ніж зрозуміле й обґрунтоване — варто лише замислитися над зв'язками міста й Франції, над тим величезним і сприятливим впливом французів на становлення і розвиток одеської економіки, культури і побуту.

Але є ще й інша сторона — зв'язок з Одесою французьких літераторів і мемуаристів.

«Показання» перших свідків

Одеса цікавила європейців із самого початку свого існування, і перші серйозні праці, в яких можна знайти дані про розвиток Одеси, без сумніву, належать французам.

9ème chapitre — DES PAGES DE LITTÉRATURE INSPIRÉES PAR L'AMOUR

La littérature française a été présente à Odessa tout au long des deux cent dix-sept années de l'histoire de la ville. Elle est présente à travers les relations humaines, les livres originaux, les traductions. Les écrivains d'Odessa ont traduit en russe Rimbaud et Baudelaire, Hugo et Eluard, les traducteurs eux aussi n'étant pas des moindres : il s'agissait bien plutôt de maîtres tels que I. Babel, E. Bagritzky, M. Talov, A. Schteinberg. Et il faut savoir que la célèbre *Internationale* d'Eugène Pottier, considérée pendant longtemps comme l'hymne non-officiel de l'Union Soviétique, a été traduite en russe par Arkadi Kotz, Odessite lui aussi. Enfin, Alexandre Zakouchniak, célèbre lecteur originaire d'Odessa, pionnier de la lecture artistique en tant que genre scénique, ne put faire autrement que d'insérer un écrivain français (Maupassant) dans le programme du récital avec lequel il fit ses débuts.

On comprend donc le goût des Odessites pour la France, au vu des rapports que notre belle ville a toujours entretenus avec ce pays, et au vu des effets considérables et bénéfiques que la présence de certains Français lui apporta en matière d'économie, de culture et de savoir-vivre. Il reste encore à aborder un aspect de cette relation, en l'occurrence le rapport que plusieurs écrivains et mémorialistes français ont connu avec la ville d'Odessa.

Les « déclarations » des premiers témoins oculaires

A peine fondée, Odessa attirait déjà sur elle les regards attentifs de l'Europe. Les premiers ouvrages « sérieux » témoignant du développement d'Odessa sont incontestablement dus à des plumes françaises.

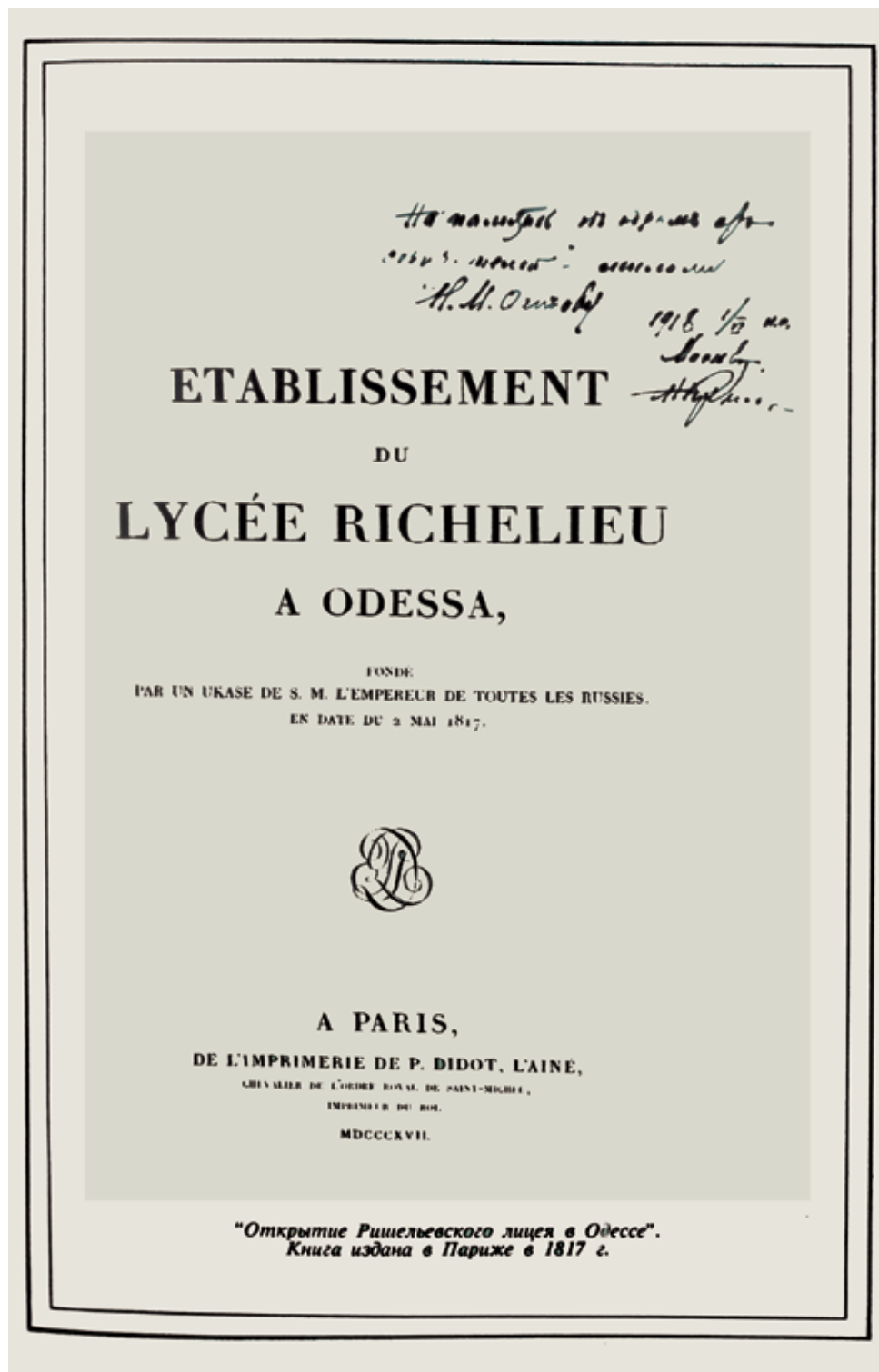

Габріель, барон де Кастельно д'Орос
Gabriel de Castelnau, baron d'Auros

Це мандрівник і дипломат Жан Рейї, який мав унікальну можливість у лютому 1803 року супроводжувати Рішельє з Петербурга до Одеси, куди герцога призначили градоначальником. Це вже знайомий читачеві негоціант Шарль Сікар, який у нарисі «Листи про Одесу» («Lettres sur Odessa») залишив дорогоцінні свідчення про розвиток міста за часів герцога Рішельє. Це також родич герцога Луї-Віктор-Леон Рошешуар (на російській службі — Леонід Петрович), замітки яким тим більш більш цінні, що їх автор з 1805 до 1812 року був ад'ютантом герцога. Це вчений і літератор Огюст де Лагард, який опинився в Одесі у самий розпал епідемії чуми і, незважаючи на це, зумів оцінити перспективи розвитку міста. Це, нарешті, Габріель, барон де Кастельно д'Орос, якого названо «Літописцем Новоросії» і який за працю з історії нашого краю отримав від імператора Олександра I орден Святої Анни II ступеня.

Абат Домінік Шарль Ніколь залишився в одеській історії, головним чином, як перший директор легендарного Рішельєвського ліцею. Але він ще є автором праці «Начерки правил виховання в обох Одеських Шляхетних інститутах» (1814), якій судилося стати першою друкованою книгою Одеси. Цікаво, що цей твір через три роки було перевидано (з невеликими змінами) у французькій столиці під назвою «Etablissement du Lycée Richelieu à Odessa» («Створення Рішельєвського ліцею в Одесі»). Тож їхньому автору випала рідкісна можливість увійти в історію міста «першопроходцем» двічі — на ниві освіти та у сфері друкарства.

*Книга абата Ніколя — паризьке видання
Le livre de l'abbé Nicole — édition parisienne*

Портрет Олександри Смирнової-Россет
Le portrait d'Alexandra Smirnova-Rosset

Книгу абата Ніколя було надруковано у першій міській друкарні, яка з'явилася завдяки французові Россету, якого в Одесі на російську манеру називали Йосипом Івановичем. Перед смертю Россет просив Рішельє подбати про п'ятьох своїх дітей, серед яких була маленька Олександра, хрещениця самого герцога. Саме їй, французенці, яка наро-

Parmi celles-ci Jean Reuilly, voyageur et chargé de mission, ayant eu la chance exceptionnelle d'accompagner Richelieu en février 1803 de Saint-Pétersbourg à Odessa, où le duc venait d'être nommé gouverneur. Il y eut un autre témoin, encore plus proche « de la source », il s'agit du négociant Charles (Karl Yakovitch) Sicard, déjà connu de notre lecteur. Dans son essai *Lettres sur Odessa*, le marchand nous a laissé un précieux témoignage, dressant un tableau du développement social de notre ville au temps du duc de Richelieu. On peut aussi citer Louis-Victor-Léon de Rochechouart, un parent du duc (connu sous le nom russe de Leonide Petrovitch). Ces notes ont d'autant plus de valeur que leur auteur faisait partie de l'entourage immédiat de Richelieu puisqu'il fut son aide de camp de 1805 à 1812. N'oublions pas Auguste de Lagarde, homme de sciences et de lettres, qui se trouva à Odessa en pleine épidémie de peste. Malgré cet événement tragique, il avait pu constater les perspectives du développement de la ville. Enfin Gabriel de Castelnau, baron d'Auros, nommé chroniqueur de la Nouvelle Russie, fut récompensé par Alexandre Ier. Pour son travail sur l'histoire de notre région, il obtint l'Ordre de Sainte Anne au second degré.

On sait déjà que l'abbé Nicole, de son nom civil Charles Nicole, entra dans l'histoire d'Odessa en tant que premier directeur du célèbre lycée Richelieu. Mais il est aussi l'auteur du livre intitulé : *Précis des règles de bonne conduite dans les deux Instituts pour la Noblesse d'Odessa* (1814). Cet ouvrage sera le premier livre imprimé à Odessa. Il est intéressant que l'oeuvre éditée à Odessa fût rééditée trois ans plus tard à Paris avec de légères variantes sous le titre *Établissement du lycée Richelieu à Odessa*. Ainsi, l'auteur eut la chance de graver deux fois son nom dans l'histoire de notre ville : dans le domaine de l'enseignement, mais aussi dans celui de l'imprimerie.

En effet, le livre de l'abbé Nicole fut publié par la première imprimerie d'Odessa, créée sous l'impulsion du français Rosset, nommé à Odessa Iosip Ivanovitch. Avant sa mort, Rosset s'adressa à Richelieu pour qu'il prenne soin de ses cinq enfants, dont la petite Alexandra, filleule du duc. C'est à elle, une Française née à Odessa en 1809 et morte à Paris en 1882, que le destin offrit l'opportunité de devenir l'une des femmes les plus éminentes de son époque. Alexandra Iossipivna Rosset, devenue Smirnova après son mariage, se distinguait dès son plus jeune âge non seulement par sa beauté, mais aussi par son intelligence, sa sagesse et sa liberté de jugement. Tous les vers dédiés à « la Française d'Odessa » pourraient composer un recueil poétique fantastique, comprenant des œuvres des meilleurs poètes de son temps, parmi lesquels A. S. Pouchkine, V. A. Joukovsky, M. U. Lermontov, P. A. Viazemsky. Beaucoup d'autres auteurs de talent chantèrent le prestige de cette femme.

« *Odessa par Richelieu*
Est d'origine française. »

Ces superbes strophes, écrites par le poète Alphonse Chapellon, furent publiées dans le recueil *Des Bords de la mer Noire*, édité à Paris. Dans ce recueil, l'auteur glorifie Odessa, en

дилася в Одесі в 1809 році і померла в Парижі в 1882 році, судилося стати однією з найвидатніших жінок свого часу. Олександра Йосипівна Россет (у заміжжі — Смирнова) з юних років відзначалася не лише красою, а й розумом, освіченістю і незалежністю суджень. З віршів, присвячених «одеській французенці», можна скласти прекрасну поетичну збірку, до якої увійшли б твори найвидатніших поетів того часу. О. С. Пушкін, В. А. Жуковський, М. Ю. Лермонтов, П. А. В'яземський та ще чимало інших талановитих авторів оспівали цю надзвичайну жінку.

*Odessa par Richelieu
Est d'origine francaise.*

(Одеса при Рішельє — з самого початку французька).

Ці чудові рядки належать Альфонсу Шапеллону. Їх було надруковано у збірці віршів «Des bords de la Mer Noire» («З берегів Чорного моря»), яка вийшла у Парижі. В ній автор оспівував Одесу, посилаючись на її «французьке походження». А. Шапеллон спершу служив у Рішельєвському ліцеї наглядцем, а потім викладав французьку мову учням 2-ї одеської гімназії. Водночас був одним з найактивніших співробітників «Journal d'Odessa», де вів театральний відділ і огляд журналів, вигадував шаради й епіграми, а також «сочинял прелестные, беспретенциозные стихи на все торжественные случаи в одесской жизни».

Ще більшу славу здобув його син — Август Альфонсович, який багато в чому наслідував батька. Він викладав французьку мову у гімназії С. І. Вігінської та Маріїнській гімназії, французьку мову і літературу у Новоросійському університеті, читав лекції про французьку літературу. У 1884 році А. Шапеллон-молодший написав і видав в Одесі книгу «Французский сатирик Огюст Барбье», на яку незмінно посилаються літературні енциклопедії і словники, коли мова йде про цього поета. Крім того, він був активним громадським діячем, членом Одеського товариства допомоги літераторам і вченим. Про авторитет, який мав в Одесі статський радник Август Шапеллон, свідчить той факт, що 3 жовтня 1903 року він був поручителем з боку нареченої на церемонії одруження Марії Фердинандівни Кіч і міського голови Григорія Григоровича Маразли.

З Одеси, до Одеси, для Одеси...

Дуже швидко після свого заснування Одеса стала не лише відомою, а й приваблюючою, вона збурювала увагу далеко за межами Російської імперії, в тому числі й у Франції. Показово, що два французьких супер-класики — Оноре де Бальзак і Жюль Верн — згадують це місто у своїх творах.

Поэтъ
Альфонсъ Шапеллонъ.

Поет Альфонс Шапеллон
Le poète Alphonse Chapellon

évoquant « son origine française ». Chapellon commença sa carrière par un poste de surveillant au Lycée Richelieu, puis enseigna la langue française aux élèves du Gymnase N°2. Il fut l'un des collaborateurs les plus efficaces du « Journal d'Odessa », où il fut chargé de la rubrique théâtrale. Il rédigeait une revue de presse, inventait des charades et des épigrammes et « composait des vers charmants et dénués de toute prétention pour tous les événements solennels de la vie d'Odessa ».

Оноре де Бальзак, хоча в Одесі ніколи і не бував, мав до міста особливі почуття. Навесні 1832 року видавець О. Бальзака Госслен вручив романісту листа, який було відправлено з далекої Одеси. Невідома прихильниця, яка сховала ім'я за підписом «Чужинка», ділилася з письменником своїми думками з приводу деяких його творів і, зокрема, вже виданого на той час роману «Шагренева шкіра». Думки ці, судячи з усього, видалися письменникові досить цікавими, і О. Бальзак відгукнувся (хоча і не відразу), після чого між ними зав'язалася жвава переписка. «Чужинкою» виявилася Евеліна Ганська, уроджена Ржевуська, яка згодом стала дружиною письменника. Листування з нею викликало у письменника інтерес і до міста, де Ганська часто гостювала у своєї старшої сестри — Кароліни Собанської (Ржевуської). У романі «Батько Горіо» Бальзак вкладає в уста головного героя такі слова: «О, я знову займуся торгівлею. Поїду до Одеси за зерном. Там пшениця в три рази дешевше, ніж у нас. Правда, ввозити зернові у натурі заборонено, але милі люди, які пишуть закони, забули накласти заборону на ті вироби, де вся справа в пшениці. Хе-хе! Я додумався до цього сьогодні вранці».

А через півстоліття після появи «Батька Горіо» інший французький класик, Жюль Верн, відправив головного героя свого роману «Упертюх Керабан» у подорож по Чорному морю. Серед інших міст Керабан побував і в Одесі.

«Це місто — оаза серед степів, і його панорама палаців, церков, громадських будівель і приватних будинків, побудованих на скелястому виступі берега, який прямовисно спускається до моря, напрочуд красива. З будинку банкіра Селіма був вид на площу, обсажену деревами, з монументальними сходами до пам'ятника Рішельє...»

У романі викладено неймовірну історію про те, як жителі «...звернулися до імператриці Катерини II з проханням дати місту нове ім'я. Імператриця порадила з Петербурзькою академією наук. Академіки взялися до пошуків в історії, дійшли аж до Троянської війни і знайшли досить сумнівну вказівку, ніби на цьому узбережжі існувало місто Одесос. І ось у кінці XVIII століття на Чорному морі з'явилася Одеса.

Одеса народилася торговим містом, завжди ним була і, ймовірно, завжди ним буде... Торгівлю неможливо вести без банків і банкірів. Тому в Одесі з самого її виникнення було засновано багато банкірських контор».

Не забув Керабан відзначити і красу одеських дівчат, яких «крадуть для продажу у сералі турецьких вельмож». Якщо це припущення — про продаж до сералю — значною мірою є витвором письменницької уяви, то красу одеських дівчат оскаржити просто неможливо. Тут Жюль Верн «потрапив у яблучко». Шкода лише, що переконатися у цьому на власні очі він не міг.

Відомі французькі письменники долучилися і до випуску одеської газети з промовистою назвою «Правда», яка, проіснувавши лише три роки — з жовтня 1877 до

Son fils, suivant la voie paternelle, devint encore plus célèbre que lui. Il enseignait la langue et la littérature françaises dans les gymnases de C. I. Viginska et Marinsky C. I., ainsi qu'à l'Université de Nouvelle Russie. En 1884, A. Chapellon fils, écrivit et fit paraître à Odessa le livre *Auguste Barbier, le satirique français*. Ce livre devait devenir rapidement une référence incontournable pour toutes les encyclopédies et les dictionnaires évoquant cette personne. Membre de la Société d'assistance aux gens de lettres et aux savants d'Odessa, Chapellon était une grande figure de la ville. L'autorité dont jouissait le conseiller d'Etat Auguste Chapellon à Odessa se manifesta entre autres lorsqu'il fut le témoin, le 3 octobre 1903, de la fiancée Marie Ferdinandivna Kich lors de son mariage avec le maire de la ville, Grigori Grigorievitch Marazli.

D'Odessa, à Odessa et pour Odessa

Peu de temps après sa fondation, Odessa devint une ville célèbre, presque mythique, attirant à elle les étrangers vivant au delà des frontières de la Russie. L'attrait s'exerçait jusqu'en France, et ce n'est sans doute pas un hasard si deux de ses plus grandes plumes, Honoré de Balzac et Jules Verne, firent référence à notre ville dans leurs œuvres.

Quoique Balzac ne soit jamais allé à Odessa, il éprouva des sentiments très forts pour cette ville. C'est au printemps 1832 que l'éditeur de Balzac, Charles Gosselin, lui transmit une lettre arrivée d'une ville lointaine, Odessa. Une admiratrice inconnue, se surnommant « L'Etrangère », y exprimait son opinion sur certains de ses livres, et notamment sur *La peau de Chagrin*. Balzac manifesta un grand intérêt, quoiqu'avec un peu de retard, à la lettre de l'Etrangère, comme en témoigne l'abondante correspondance qui s'établit entre eux par la suite. L'Etrangère, de son vrai nom Eveline Hanska, née Evelina Rzevouska, vivait retirée dans le domaine de son mari. Cette « lettre d'Odessa » suscita chez l'écrivain une vive curiosité pour notre ville, où l'Etrangère séjournait souvent auprès de sa sœur, Carolina Sabanska Rzevouska. Dans le roman *Le père Goriot*, nous trouvons ainsi la phrase suivante prononcée par le personnage principal : « Je vais me remettre au commerce. J'irai à Odessa pour y acheter du grain. Les blés valent trois fois moins que chez nous. Si l'introduction des céréales est défendue en nature, les braves gens qui font les lois n'ont pas songé à prohiber les fabrications dont les blés sont le principe. Hé, hé!... j'ai trouvé cela, moi, ce matin ! »

Un demi-siècle après la parution du *Père Goriot*, Jules Verne, autre célèbre écrivain français, envoie le héros principal du roman *Kériban-le-Têtu* dans un voyage autour de la mer Noire. Kériban passe par plusieurs villes côtières, dont Odessa.

« Cette ville, — une oasis au milieu de l'immense steppe qui l'entoure, — forme un magnifique panorama de palais, d'églises, de maisons et d'hôtels, bâtis sur la falaise escarpée

листопада 1880 року, стала помітним явищем у житті міста, і багато в чому саме завдяки французьким класикам. Паризькому кореспонденту «Правди» Борису Чівілеву якось удалося зацікавити газетою таких корифеїв французької літератури, як Еміль Золя, Альфонс Доде і навіть самого Віктора Гюго.

Крізь «залізну завісу»

Першим з французьких письменників, хто відвідав уже радянську Одесу, був Раймон Лефевр (Lefebvre), автор відомого свого часу антимілітаристського роману «Жертвоприношення Авраама». У 1920 році Р. Лефевр став учасником Другого конгресу Комінтерну, після закінчення якого з групою делегатів виїхав до України. Після відвідин Харкова і Києва делегати прибули до Одеси, де на них чекали три дні майже безперервних виступів, зустрічей, бесід. Французький письменник, за його визнанням, отримав від цих відвідин величезну кількість яскравих вражень, про що збирався розповісти у книзі. Та, на жаль, йому не судилося втілити цей задум у життя. На зворотному шляху до Франції він потрапив у шторм і безвісти зник. Книга Раймона Лефевра могла стати першою з художніх творів французькою мовою, де згадувалася б Одеса нової доби.

Анрі Барбюс побував в Одесі через дев'ять років після свого товариша, однак цей візит не відображено у його художній творчості.

А от Луї Арагону і його дружині Ельзі Тріоле вдалося більше. Вони приїхали до Одеси восени 1934 року на запрошення місцевої кінофабрики. Л. Арагон за угодою мав писати сценарій, чим він і зайнявся, оселившись у готелі «Лондонський».

Результатом цього візиту став сценарій під назвою «Коханці 1904». На кіностудії його схвалили та прийняли до постановки. Арагон отримав свій гонорар і разом з дружиною повернувся додому. Однак фільм за цим сценарієм так і не було відзнято, бо проти арагонівського твору рішуче виступив столичний кінематографічний главк.

Двічі — з різницею у тридцять років — побував у Одесі класик детективного жанру Жорж Сіменон.

Вперше він приїхав сюди влітку 1933 року як журналіст і провів тут близько п'яти днів. Тоді письменник захоплювався фотографією і навіть всерйоз розмірковував над тим, чи не зробити це своєю професією. В Одесі він зробив безліч знімків, а свої враження від цієї подорожі виклав у серії репортажів для французького тижневика «День», а також у романі «Люди в будинку навпроти», який вийшов друком у 1934 році. Назва, яку письменник дав згодом своїм спогадам про Одесу і Батумі, характерна — «Народ, який хоче їсти». Не дивно, якщо врахувати, що його тодішня поїздка до СРСР збіглася з апогеєм голодомору.

et dont la base plonge à pic dans la mer. De l'habitation du banquier Sélim, on pouvait même apercevoir la grande place ornée d'arbres, et l'escalier monumental que domine la statue du duc de Richelieu... »

Dans ce roman, on peut ainsi trouver une histoire farfelue sur l'origine du nom de la ville : « Les colons, attirés par les privilèges octroyés à la nouvelle cité, demandèrent à Catherine II de lui donner un nom. A cet effet, l'Impératrice s'adressa aux membres de l'Académie de Saint-Petersbourg, qui se penchèrent alors sur l'histoire de la guerre de Troie. Ils s'aperçurent alors de l'existence plus ou moins avérée de la ville d'Odysso, qui aurait jadis existé sur cette partie du littoral. C'est ainsi qu'Odessa aurait reçu son nom, lors du second tiers du XVIIIe siècle. »

Plus loin, on peut lire : « Odessa était une ville commerçante, elle l'est restée, et on peut croire qu'elle le sera toujours... le commerce, et principalement le commerce d'exportation, ne se fait pas sans commerçants, il ne se fait pas sans banquiers non plus. Cela explique pourquoi dès que la ville apparut, des banques y furent créées... »

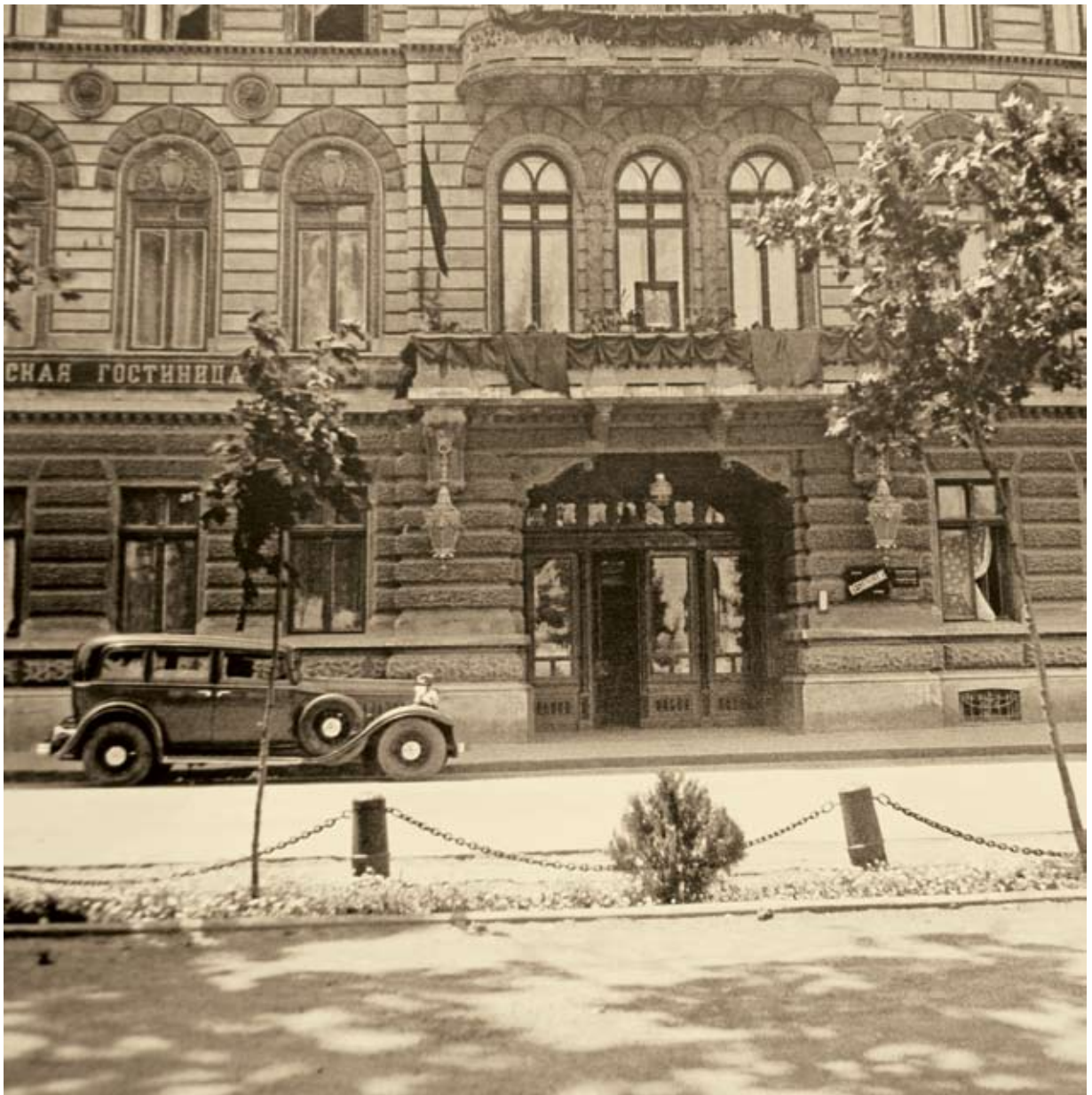
Dans le livre, Kériban ne peut s'empêcher de mentionner la beauté des jeunes filles d'Odessa, « enlevées pour être vendues dans les séraïls des grands seigneurs turcs ». Si la beauté des femmes d'Odessa est une réalité que personne ne peut nier, l'allusion des séraïls est le fruit de l'imagination de l'auteur, qui malheureusement, n'eut jamais l'occasion d'admirer de ses propres yeux les belles Odessites.

Grâce à leurs contributions, les écrivains français rendirent célèbre le journal *La Pravda* (*La Vérité*) qui malgré sa brève durée de vie (3 années seulement d'octobre 1877 à novembre 1880) fut un des événements majeurs de la vie littéraire de notre ville. Le correspondant de *La Pravda* à Paris, Boris Chivilev, parvint, on ne sait comment, à susciter l'intérêt de génies de la littérature française, comme Émile Zola, Alphonse Daudet, ou bien encore Victor Hugo.

A travers un rideau de fer

L'un des premiers Français à visiter l'Odessa soviétique fut Raymond Lefebvre, auteur du roman antimilitariste *Le sacrifice d'Abraham*, célèbre à son époque. En 1920, Raymond Lefebvre participa au 2ème congrès de l'International Communiste, et une fois ce rassemblement terminé, prit la route en direction de l'Ukraine avec un groupe de délégués. Après les visites de Kharkov et de Kiev, ces derniers se rendirent à Odessa où ils passèrent 3 jours ininterrompus de discours et autres rencontres. L'écrivain français garda de très fortes impressions de ses visites, qu'il voulut transcrire plus tard dans l'un de ses ouvrages — idée qui malheureusement ne fut jamais mise en œuvre. Sur le chemin du retour en France, il fut surpris par la tempête et disparut sans laisser de traces. Ce livre aurait certainement pu devenir

*Готель «Лондонський» — фото Ж. Сіменона
L'hôtel Londonien — photo de G. Simenon*

Другий візит припав на 1965 рік, коли письменник приїхав уже з дітьми та онуками, і залишив у нього значно приємніше враження. У листі, який Ж. Сіменон надіслав до Літературного музею Одеси у 1978 році, він писав: «Я зберіг чудові спогади про ваше місто. Мене особливо вразили вулиці, обсажені квітучими деревами». Даючи потім інтерв'ю журналу «Огонек», письменник розповів, як на Дерibasівській до нього підійшла одеситка з сином і дитина подарувала його онучці букет гвоздик. «Для Парижа,

*Автограф Ж. Сіменона та люлька — дарунок письменника Одеському літературному музею
Un autographe de Georges Simenon et sa pipe : dons de l'écrivain au Musée littéraire d'Odessa*

l'une des premières œuvres littéraires en français où l'on aurait parlé de « l'Odessa de la nouvelle époque ».

Henri Barbusse quant à lui visita Odessa neuf années après son camarade. On ne trouve cependant aucune référence à cette visite dans son œuvre littéraire.

Louis Aragon et sa femme Elsa Triolet y connurent un autre destin. Ils arrivèrent à Odessa pendant l'automne 1934, invités par un studio de cinéma. D'après l'accord passé, Aragon devait écrire un scénario dont il ne tarda pas à s'occuper après qu'il s'installa à l'hôtel Londonien.

C'est à la suite de ce voyage que parut le scénario intitulé *Les Amants 1904*. Approuvé par le studio de cinéma, il devait bientôt passer à l'étape de la réalisation. Aragon obtint ainsi sa rémunération et rentra en France avec sa femme. Le tournage du film n'eut cependant jamais lieu, la direction cinématographique centrale s'étant finalement prononcée contre l'œuvre d'Aragon.

Un autre écrivain célèbre, considéré comme l'un des maîtres du genre policier, Georges Simenon, visita notre ville par deux fois avec un intervalle de trois décennies.

Брюсселя, Нью-Йорка, для будь-якого міста, де мені довелося жити, — зізнався Сіменон, — це був неймовірний вчинок!» Багато років потому до Одеси приїхав син письменника, Джон Сіменон, який підтвердив, що Одеса батькові подобалася.

У квітні 2010 року в Літературному музеї відбувся творчий вечір на тему «Жорж Сіменон. Письменник. Фотограф», під час якого пройшов перегляд фільму «Сіменон. Письменник-фотограф», знятого дослідником Фредді Бонмарьяжем із музикою одеського композитора Кармели Цепколенко. У програмі цього вечора значився і такий пункт: «Виставка дарів Жоржа Сіменона з фондів Одеського літературного музею».

Тож усім охочим більше дізнатися про французьких літераторів в Одесі, радимо завітати до Літературного музею. І ці історії стануть реальними...

G. Simenon arriva pour la première fois à Odessa pendant l'été 1933 en tant que journaliste. Il y passa environ 5 jours. A cette époque, l'écrivain s'intéressait beaucoup à la photographie et songeait même à en faire sa future profession. Il prit de nombreuses photos à Odessa, témoins de ses impressions de voyage, et les présenta dans une série de reportages pour un hebdomadaire français *Le Jour*, ainsi que dans son roman *Les gens d'en face*, publié en 1934. Plus tard, l'écrivain donna à ses souvenirs d'Odessa et de Batoumi un nom spécifique : « Le peuple qui a faim ». Cela n'est pas surprenant lorsque l'on sait que son voyage en Union Soviétique coïncida avec l'apogée de la famine.

Sa deuxième visite eut lieu en 1965, quand l'écrivain vint avec ses enfants et ses petits enfants, et lui laissa une impression bien plus favorable. Il écrivit dans une lettre envoyée à notre Musée littéraire en 1978 : « J'ai gardé les meilleurs souvenirs de votre ville. J'ai été surtout étonné par les rues plantées d'arbres fleuris ». L'écrivain raconte également dans une interview accordée à la revue *Ogoniok*, que dans la rue Deribasivska, une Odessite accompagnée de son fils s'approcha de lui. Le jeune garçon offrit alors un bouquet d'œillets à la petite fille de Simenon. « Ce fut un événement extraordinaire comme il ne m'en arriva dans aucune autre ville où je vécus ; Paris, Bruxelles ou même New-York ! » confessa l'écrivain. Des années plus tard, son fils se rendit à nouveau à Odessa et confirma l'amour que son père portait à la ville.

En avril 2010, pendant le colloque « Georges Simenon. Écrivain. Photographe » qui eut lieu au Musée littéraire d'Odessa, on présenta un film tourné par un historien de l'œuvre et de la vie de G. Simenon, Freddy Bonmariage, sur une musique du compositeur odessite Carmela Tsepkolenko. Dans le programme de la soirée figurait le point suivant : « Exposition des dons de Georges Simenon aux fonds du Musée littéraire d'Odessa ».

Pour finir cette esquisse de l'histoire des écrivains français à Odessa, nous souhaiterions conseiller à tous les intéressés de visiter le Musée littéraire. Ses anecdotes n'en seront que plus spectaculaires.

Розділ 10. УВІЧНЕНО НА ПОЛОТНІ

Місто з унікальним колоритом, щедрими природними барвами, різноманітною архітектурою, до того ж таке багате на колоритні обличчя, здавна приваблювало художників. Практично неможливо перелічити імена тих, хто зобразив місто у своїх полотнах, малюнках, гравюрах, офортах. Але почалася величезна «портретна галерея» Одеси з невеличкого малюнка французького художника, який потрапив до міста на початку двадцятих років XIX століття. Принаймні, це перший (з тих, що збереглися) художній образ Одеси. Ім'я цього художника — Луї-Франсуа Касса (Louis-Francois Cassas), а малюнок називався просто і виразно — «Одеса». В Одеському історико-краєзнавчому музеї зберігається офорт, зроблений за цим малюнком німецьким гравером Іоганном Готфрідом Френцелем, який, оскільки був не лише гравером, а й акварелістом, трохи «оживив» оригінал Касса додатковими фігурами. І хоча для теперішніх одеситів такі нюанси вже не мають особливого значення, та все одно жителі міста безмежно вдячні тому, хто відкрив безкінечну галерею графічних і живописних зображень Одеси...

Згадуваний вже інженер та винахідник Жюст Гаюї був ще й художником, який створив чимало літографій з видами Одеси. Завдяки йому зафіксовано види міста 1820-х років. Це такі літографії, як «Вид частини міста Одеси», «Вид входу на Рішельєвську вулицю», «Внутрішній вид Одеського карантину». У каталозі музею «Старої Одеси», який існував до війни, позначено ще дві роботи Гаюї — види Одеського порту та Соборної площі, але, на жаль, їхня доля невідома.

10ème chapitre — IMMORTALISÉ SUR LA TOILE

Odessas est une ville au charme unique, où une palette de couleurs généreuses, une architecture d'une grande richesse et la diversité des paysages ont depuis longtemps attiré les artistes de tous horizons. Il est presque impossible d'énumérer les noms de tous ceux qui immortalisèrent notre ville dans leurs peintures, dessins, gravures et autres estampes. Cette immense "galerie de portraits" d'Odessa commence par le dessin d'un artiste français, Louis-François Cassas, arrivé dans notre ville au début des années 1820. C'est le premier tableau d'Odessa recensé à ce jour par un artiste peintre. Il s'intitule, tout simplement, *Odessa*. Dans le musée historique d'Odessa est exposée la gravure faite de ce dessin par l'artiste allemand Johann Gottfried Frenzel. Ce dernier, qui en plus de ses qualités de graveur, était également aquarelliste, « donna un peu de vivacité » à l'original de Cassas en l'agrémentant de personnages supplémentaires. Pour nous, descendants des premiers habitants d'Odessa, de telles nuances ne sont pas sujettes à critique. Nous devrions bien au contraire être reconnaissants à ceux qui ouvrirent la galerie infinie de peintures et de gravures de notre ville...

Nous avons déjà parlé de l'ingénieur et inventeur Just Haüy, mais il faut savoir qu'il créa également de nombreuses lithographies des vues d'Odessa. Grâce à ses travaux, certaines vues d'Odessa des années 1820 ont pu être conservées, parmi lesquelles *Vue d'Odessa*, *Vue sur l'entrée de la rue Richelyevska*, ou bien encore *Vue intérieure de la quarantaine d'Odessa*. Le catalogue du musée *La vieille Odessa*, qui existait avant la guerre, recensait deux des travaux de Haüy — les *Vues du port d'Odessa* et *La Place de la Cathédrale* — mais malheureusement, on ignore ce que ces œuvres sont devenues.

Перше зображення Одеси: офорт за малюнком Луї-Франсуа Касса

La première image d'Odessa, estampe de Louis-François Cassas

З Одесою пов'язана доля ще одного художника-француза. Це Нікола Себастьєн Фросте (Nicolas Sébastien Frosté). Він потрапив до міста на початку 1840-х років. Писав великі картини на біблійні та міфологічні теми, зокрема для римо-католицького кафедрального собору (на жаль, вони не збереглися). Художник помер у 1856 році в Одесі, де його і поховали, а майже через шістьдесят років він удостоївся честі потрапити до багатотомного «Словника художників, скульпторів, малювальників і граверів» Е. Бенезі, виданого на його батьківщині у 1913 році. Відомо, що деякі картини художника зберігалися у знаменитому Версалі.

У своїй книзі «Стара Одеса» О. де Рібас присвятив один з розділів художнику Емілію Вільє де Ліль-Адану, якого і в Одесі, і в Петербурзі називали на російську манеру Емілем Самойловичем. Цікаво, що цей митець за основною професією був... жандармом, малювання опанував самотужки, але, маючи визначний талант, отримав звання «класного художника» другого ступеня. Його романтична акварель «Ялта з боку Лівадії» зберігається у Третьяковській галереї в Москві.

А от серед французів-художників «одеського розливу» виділяється постать Франца Рубо, якому судилося стати першим у Росії творцем батальних панорам. Він народився 15 червня 1856 року в Одесі, у сім'ї книготорговця Алекса Рубо, який переїхав сюди

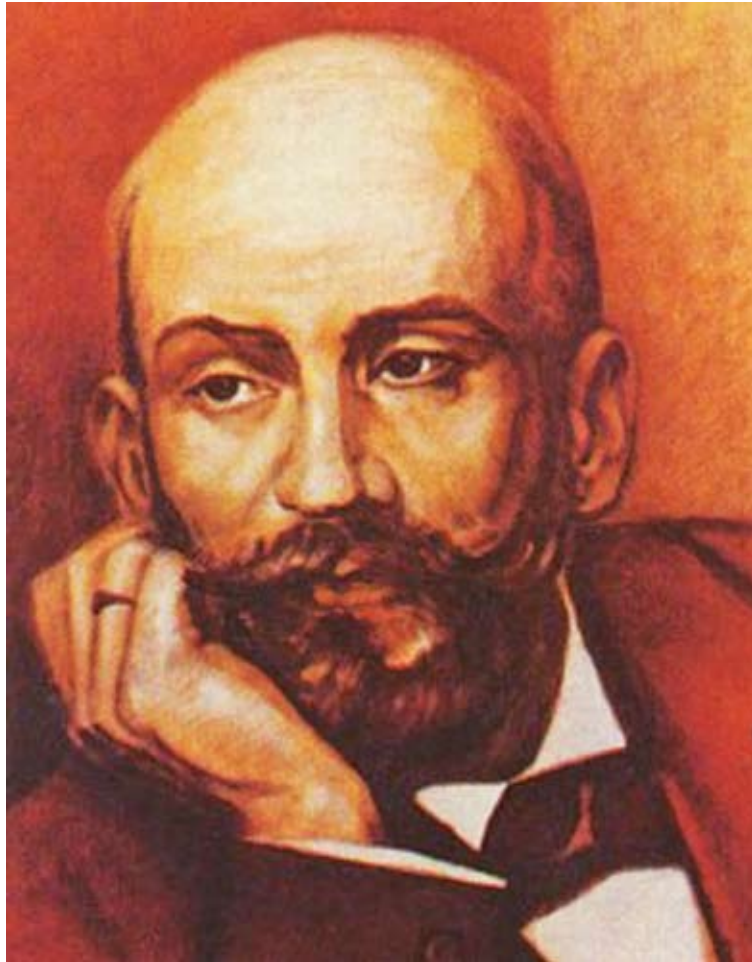

Нікола Фросте

Nicolas Frosté

Nous nous devons de mentionner un autre artiste français, Nicolas Sébastien Frosté. Au début des années 1840, Nicolas Frosté se rendit de Saint-Pétersbourg à Odessa. Il y peignit de grands tableaux aux sujets bibliques et mythologiques, dont *La cathédrale catholique romaine* (malheureusement, ces tableaux ne furent pas conservés). L'artiste mourut et fut enterré à Odessa en 1856. Six décennies plus tard, il eut l'honneur d'être immortalisé dans le *Dictionnaire des peintres, sculpteurs, graveurs et dessinateurs* de E. Benezis, publié dans son pays natal en 1913. On sait juste que certains des tableaux de ce peintre furent conservés au château de Versailles.

Dans le livre *La vieille Odessa* d'Alexandre Deribas, l'un des chapitres est consacré à l'artiste Emile Villiers de L'Isle-Adam, qui fut appelé à Odessa comme à Saint-Pétersbourg à la manière russe : Emil Samoylovych. Il est intéressant de noter que cet artiste était... policier de profession. Villiers était un peintre autodidacte, au talent naturel ; il reçut le titre « d'artiste de

*Уславлений художник-баталіст Франц Рубо
Le glorieux peintre « batailliste » Franz Roubaud*

з Марселя. З дев'яти років навчався у художній школі, що тільки-но відкрилася у місті. А славу художнику принесли панорами «Оборона Севастополя» та «Бородинська битва», які й до цього часу вважаються шедеврами жанру.

Картини французьких майстрів прикрашають експозицію Одеського музею західного та східного мистецтва. Одна з перлин цього зібрання — «Юнак у латах» П'єра Міньяра (Pierre Mignard) — улюбленого живописця Людовика XIV, директора королівської мануфактури гобеленів і меблів, одного з творців «Великого стилю» часів Короля-сонця. Ще одна відома постать — Клод Жозеф Верне (Claude Joseph Vernet), який є засновником династії французьких художників. Його молодший сучасник Юбер Робер (Hubert Robert) писав картини великого формату з романтизованими зображеннями античних руїн в оточенні ідеалізованої природи. В Одеському музеї можна побачити одну з таких картин — «Квадратний будинок у Німе».

Музей західного та східного мистецтва

Le Musée d'Art occidental et oriental

classe » second degré. Son aquarelle romantique *Yalta de Livadya* est conservée à la Galerie Tretyakov à Moscou.

Parmi les artistes français qui immortalisèrent notre chère Odessa, nous pouvons également compter Franz Roubaud. C'était lui qui était destiné à devenir le premier peintre des fresques de bataille en Russie. Il naquit le 15 juin 1856 à Odessa, dans la famille du libraire Alex Roubaud, qui déménagea de Marseille pour s'établir dans notre ville. A partir de neuf ans, Franz

Однак найбільше в одеському музеї полотен французьких художників середини та кінця XIX століття. І тут варто звернути увагу на мініатюрну за розміром картину, яка неповторна у своїй величі, — це «Пейзаж» Шарля-Франсуа Добіньї (Charles-Francois Daubigny). Епоху постімпресіонізму та символізму уособлено роботами Гастона де Латуша (Gaston de Latouche) та Едмона Франсуа Аман-Жана (Edmond Aman-Jean).

Доробок французьких митців в Одеському музеї західного та східного мистецтва невеликий, однак без цих робіт колекція була б неповною та менш значною.

commença ses études à l'école d'art et de peinture qui venait d'ouvrir à Odessa. *Le Siège de Sébastopol* et *La bataille de Borodino*, considérés comme des chefs d'œuvres du genre, apportèrent une certaine gloire à leur auteur.

Les tableaux des artistes français furent exposés dans le Musée de l'Art occidental et oriental d'Odessa. *Le Jeune homme en armure* de Pierre Mignard en fut l'une des pièces maîtresses. Ce peintre, qui était l'un des favoris Louis XIV et le directeur de la manufacture royale de tapisseries et de meubles, fut l'un des créateurs du « grand style » de l'époque du Roi Soleil. Une autre personnalité célèbre dont les travaux sont exposés au musée d'Odessa et qui peut être considérée comme le fondateur d'une dynastie de peintres français est Claude Joseph Vernet. Le plus jeune contemporain de ce dernier, Hubert Robert, avait quant à lui pour habitude de peindre des tableaux de grand format composés d'images romantiques ou de ruines antiques au cœur d'une nature idéalisée. Le musée d'Odessa expose par exemple de nos jours sa *Maison carrée à Nîmes*.

La plupart des œuvres des peintres français du musée d'Odessa sont dues à des artistes du milieu et de la fin du XIXe siècle. Parmi elles, il ne faut pas manquer la miniature, véritable clou de la collection d'Odessa : le *Paysage* de Charles-François Daubigny. Le règne du post-impressionnisme et du symbolisme est lui représenté dans les œuvres de Gaston de Latouche et d'Edmond Aman-Jean.

Certes, comme nous le voyons, le Musée d'Art occidental et oriental d'Odessa expose peu d'œuvres de peintres français, mais sans ces quelques toiles, la collection du musée serait incomplète et bien moins riche.

Розділ 11. «ВЕСЕЛЕ МІСТО»

Успіх будь-яких реформ залежить від відповіді на запитання: з чого починати?

Звісно, з економіки! — скажуть одні, і це звучатиме переконливо. Та як підіймати економіку без культури — у широкому плані? — заперечать інші. І в цьому також є сенс: зрозуміло, що освічена, вихована людина у будь-якій справі досягне більшого, ніж малограмотна і малокультурна.

Взагалі-то відповідь на запитання «що важливіше?» у цьому разі очевидна. Без культури не можна побудувати ефективну економіку, але й розвиток культури неможливий без економічного підґрунтя. Проблема лише у тому, як поєднати економіку з культурою. І на вітчизняному просторі її все ще не можуть розв'язати. Між тим, наша історія демонструє блискучий приклад такого поєднання. Це Одеса першої половини XIX століття — місто, яке за дуже короткий як для історії час перетворилося з пустиря на значний не лише торговельний, а й культурний центр однієї з найбільших держав світу. І в цьому також величезна заслуга герцога Рішельє.

«Корисно було б мати театр...»

186

Населення Одеси перших десятиліть її існування наполовину складалося з іноземців. Переважно це були молоді люди, не обтяжені сім'ями, у себе на батьківщині вони звикли до громадської діяльності і культурних розваг, тож і на новому місці шукали

11ème chapitre — UNE VILLE ENJOUÉE

L'efficacité de toute réforme ne dépend-elle pas de la réponse à la question suivante: par quoi devrions-nous commencer ?

Par l'économie, bien sûr ! — disent les uns, et cela semble bien logique. Mais comment est-il possible de développer l'économie sans porter une attention équivalente à la culture ? — objectent les autres. Une remarque pleine de bon sens : il est certain qu'une personne instruite et cultivée, quel que soit son pays d'origine, connaîtra plus de succès dans ce qu'elle entreprendra que quelqu'un d'ignorant ou de peu cultivé.

Il n'est, en principe, pas difficile d'apporter une réponse à la question « qu'y a-t-il de plus important ? ». Sans une réelle identité culturelle, il est impossible de fonder les bases d'une économie solide. Le véritable problème consiste donc à savoir « comment concilier développement économique et développement culturel ? » Il n'est pas toujours aisé de parvenir à un tel équilibre à l'échelle nationale. Pourtant l'histoire nous a parfois donné de brillants exemples d'une telle combinaison réussie. C'est notamment le cas de la ville d'Odessa, qui dans la première moitié du XIXe siècle, parvint sur une très courte période à associer épanouissement culturel et essor commercial. Un mérite que l'on doit tout particulièrement au Duc de Richelieu.

« Il serait utile d'avoir un théâtre... »

Dans les premières années de son existence, la population d'Odessa se composait pour moitié d'étrangers. Il s'agissait en majorité de jeunes gens n'ayant pas de famille à charge et

*Театральна вулиця у XIX столітті. Ліворуч — будівля Маріїнського театру
La rue du Théâtre au XIXe siècle, sur la gauche le bâtiment du théâtre Mariinsky*

можливості «провести вечір цікавіше» — те, що ми зараз називаємо культурним дозвіллям. Однак через брак таких можливостей змушені були задовольнятися казино, яке, за твердженням сучасників, мало чим відрізнялося від звичайного шинку і могло запропонувати своїм гостям лише «гру та напої».

Небезпеку такої деградації Рішельє усвідомив, ледь ознайомившись з реаліями одеського життя, і енергійно заходився рятувати ситуацію: звернувся до імператора з проханням виділити кошти для спорудження міського театру. «При умноженні населення в городе и при большем стечении приезжающих по торговле, — писав герцог, — полезно было бы иметь театр». Столична влада взяла до уваги ці аргументи, і місто отримало від казни 20 тисяч рублів на спорудження театрального будинку. Перший план склав місцевий архітектор М. Фраполлі, а суттєво відкоригував його столичний майстер — француз Ж. Тома де Томон. У такому вигляді план одеського театру було схвалено імператором, і будівництво почалося. Справами театру опікувався спеціальний комітет, який очолив барон Ж. Рено. П'ять років потому, а саме влітку 1809 року, театр відкрили.

habitués, dans leur pays natal, aux activités civiques et autres distractions culturelles. Cela explique donc pourquoi, une fois installés dans notre ville, ils cherchaient avant tout les moyens de « passer leurs soirées de la façon la plus intéressante qui soit ». Odessa n'offrant alors que peu de divertissements culturels, il leur fallait se contenter des casinos, qui selon les témoignages de leurs contemporains, différaient peu des simples estaminets et n'étaient en mesure de proposer à leurs clients que « jeux et boissons ».

En découvrant cette réalité, Richelieu prit conscience du danger d'une telle situation et mit toute son énergie à y apporter des solutions concrètes. Il s'adressa ainsi à l'Empereur en lui demandant d'allouer les moyens nécessaires à la construction d'un théâtre municipal. « L'augmentation de la population dans la ville et l'affluence des voyageurs de commerce, — écrivait le duc — nous prouvent qu'il serait utile d'avoir un théâtre ». Les autorités de la capitale prirent en considération ces arguments et la ville obtint 20 000 roubles du Trésor, destinés à la construction de l'édifice. La première version du plan fut élaborée par l'architecte local M. Frapolli, puis largement corrigée par l'architecte français, Thomas de Thomon. Cette variante du plan du théâtre d'Odessa fut approuvée par l'Empereur et la construction put commencer. Les affaires du théâtre étaient gérées par un comité spécial, présidé par le baron J. Rainaud ; et cinq ans plus tard, à l'été 1809, le théâtre ouvrit enfin ses portes.

Dans l'Empire russe de l'époque, il y avait peu de troupes théâtrales professionnelles au sens moderne du terme, et c'étaient principalement les étrangers et les amateurs qui remplissaient cet office. Le comte de Rochechouart, que nous connaissons déjà, parent et officier d'ordonnance de Richelieu, laissa un témoignage intéressant à ce sujet : « L'Ordonnateur en chef de la cour impériale, en renouvelant la garde-robe du Théâtre Bolchoï à Saint-Petersbourg, nous a envoyé une collection de costumes usagés mais qui restent encore forts présentables. Pour les utiliser on a composé deux troupes d'amateurs dont l'une est française et l'autre italienne ; j'ai participé aux représentations dans les deux troupes avec succès [...] Notre jeune première française était la fille de Léonard, le célèbre coiffeur de la reine Marie-Antoinette ; elle gérait à Odessa un magasin de mode, et deux autres jeunes filles françaises l'aidaient... ».

Peu à peu, la vie théâtrale d'Odessa commença à acquérir une certaine stabilité. Différentes troupes venaient régulièrement en tournée dans la ville, y compris des troupes étrangères et en premier lieu celles de France et d'Italie. Ainsi, au milieu des années 1850 se produisaient à Odessa trois troupes à la fois : russe, italienne et française, cette dernière étant dirigée par Bérity. La troupe de l'impresario française Keller jouissait également d'un grand succès, troupe dans laquelle brillaient les acteurs Chamoni et Mesmaker, ainsi que la directrice en personne.

Професійних театральних труп у сучасному розумінні в тодішній Російській імперії було дуже мало, тому виступали здебільшого іноземці та місцеві аматори. Згадуваний раніше граф Рошешуар, родич і ад'ютант Рішельє, залишив цікаве свідчення: «Главный распорядитель императорского двора, обновляя гардероб Большого театра в Петербурге, послал нам комплект костюмов, бывших в потреблении, но еще весьма презентабельных. Для того чтобы использовать их, были составлены две любительские труппы — одна французская, а другая итальянская; я принимал участие в обеих, и не без успеха... Наша молодая французская прима была дочерью Леонарда, знаменитого куафера королевы Марии-Антуанетты; она управляла в Одессе модным магазином, в чем ей помогали две французские девушки...»

Поступово театральне життя Одеси входило в свою колію. У місті постійно гастролювали різні труппи, в тому числі іноземні, передусім із Франції та Італії. Так, у середині 1850-х років в Одесі було відразу три труппи: російська, італійська і французька на чолі з Беріте. Великим успіхом користувалася французька трупа антрепренерші Келлер, де блискуче виступали актори Шамоні, Месмакер і сама господиня.

Здійнятися над метушнею

Французька драматургія в одеської публіки була дуже популярною, проте вона нічим не відрізнялася від російської провінції. За підрахунками театральних істориків, у ХІХ столітті переклади іноземних драм, трагедій і комедій становили п'яту частину тодішнього репертуару, причому переважно це були французькі п'єси. Ну а з точки зору прибутковості вони взагалі не мали рівних.

Глядачі із задоволенням співпереживали героям мелодрам і комедій «Анджело, тиран Падуанський» В. Гюго, «Дон Сезар де Базан» А. Деннера і Ф. Дюмануара, «Паризькі старці» Т. Бар'єра, «Божевільний від любові», «Графиня Клара д'Обервіль», «Серафима Лафайль» О. Анісе-Буржуа, «Тридцять років, або Життя гравця» В. Дюканжа, «Кохання і заботони» А. Мельвілля і багатьох інших, які часто-густо з'являлися на одеській сцені досить швидко після паризьких прем'єр. Одеський театрал ХІХ століття згадував, що найбільше його вражали мелодрами «з приголомшливим сюжетом і кривавими подробицями». Дивлячись на сцену, він «відмовлявся від буденного життя, сірого та безбарвного», вів разом з героями «непримиренну боротьбу зі злом і увінчував чесноти». З цим невідомим глядачем солідаризувався і знаменитий російський письменник М. Горький, який певний час жив у Одесі і напевно відвідував місцеві театральні вистави: «Рокамболь вчив мене бути стійким, не піддаватися обставинам, герої Дюма викликали бажання віддати себе якійсь важливій, великій справі». Тож не дивно,

Dépasser la vanité

La dramaturgie française jouissait d'un grand succès auprès du public d'Odessa, ce qui était d'ailleurs le cas dans toute la province russe. Selon les statistiques des historiens du théâtre, les traductions de drames étrangers, de tragédies et de comédies constituaient au XIXe siècle un cinquième du répertoire de l'époque, et il s'agissait en premier lieu de pièces françaises. D'un point de vue financier, elles demeuraient inégalées.

Les spectateurs suivaient avec passion les destins des personnages des mélodrames et des comédies *Angelo tyran de Padoue* de V. Hugo, *Don César de Bazan* d'A. d'Ennery et F. Dumanoire, *Vieillards de Paris* de T. Barrière, *Fous de l'amour*, *Comtesse Clara d'Oberville*, *Séraphina Lafaille* d'O. Anice-Bourgeois, *Trente ans ou la vie d'un joueur* de V. Ducanges, *Amour et superstitions* de A. Melville, et beaucoup d'autres qui apparaissaient sur la scène d'Odessa souvent peu de temps après les premières parisiennes. Un amateur de théâtre du XIXe siècle se rappelait qu'il était plus impressionné par les mélodrames « avec un sujet bouleversant et des détails sanglants ». En regardant la scène, il « renonçait à la vie de tous les jours, grise et sans couleurs » et avec les héros, menait « une lutte implacable contre le mal et glorifiait les vertus ». L'avis de ce spectateur dont on ne connaît plus le nom est rejoint par celui du célèbre écrivain russe M. Gorki, qui vécut à Odessa pendant un certain temps et y fréquentait sans aucun doute les spectacles des théâtres locaux : « Rocambole m'apprenait à être ferme, à ne pas me soumettre aux circonstances, et les personnages de Dumas faisaient naître en moi le désir de me consacrer à une grande cause ». Ainsi, il n'est pas étonnant que les spectacles des pièces françaises connurent un véritable succès auprès des spectateurs et rapportèrent à leurs impresarios le plus grand profit.

Mais ce n'est pas seulement par les drames et les comédies que le théâtre français marquait l'imagination des spectateurs d'Odessa. En 1851, la troupe Keller y présentait des « images vivantes » : il s'agissait d'une espèce de théâtre de sculptures figées et de scènes mimées. Evidemment, ces « images vivantes » ne pouvaient en aucune façon remplacer pour les spectateurs d'Odessa le contact direct avec les grands artistes de la scène. D'autant plus qu'en général les artistes aimaient se produire dans notre ville. Si l'on met de côté le fait qu'ils appréhendaient les adeptes de théâtre odessites, pour lesquels il n'existait pas de sommités pleinement reconnues. Ainsi, à l'automne 1840, une troupe d'artistes de théâtres parisiens vint à Odessa. Elle était dirigée par une comédienne de tragédie célèbre, Mlle Georges. La période la plus faste pour Mademoiselle Georges était déjà révolue depuis longtemps (elle avait largement dépassé la cinquantaine), et malgré le fait que le répertoire de la troupe se distinguât par sa diversité (il réunissait vaudeville, comédie, drame et tragédie), cette tournée n'eut pas beaucoup de succès.

що вистави за французькими п'єсами не знали відбою від глядачів, а отже, приносили антрепренерам найбільшу вигоду.

Але не лише драмами і комедіями вражав уяву одеських глядачів французький театр. У 1851 році трупа Келлер демонструвала тут «живі картини». Це був своєрідний театр застиглих скульптур і мімічних сценок. Але жодна «жива картина» не могли замінити одеським глядачам безпосереднього спілкування з майстрами сцени. Тим більше, що загалом артисти любили гастролювати у цьому місті, хоча й побоювалися місцевих театралів, для яких не існувало авторитетів. Так, восени 1840 року до Одеси прибула група артистів паризьких театрів, очолювана знаменитою трагічною актрисою Жорж. Однак кращі часи мадемуазель Жорж вже давно минули (їй було далеко за 50). І хоча репертуар колективу був досить різноманітним — він складався з водевілів, комедій, драм, трагедій, — однак великого успіху ці гастролі не мали.

Вимогливість одеських глядачів відчували на собі і актори уславленої «Комеді Франсез». Вони запропонували до уваги одеситів комедію Мелака і Гандеракса «Пепа», водевіль «Миша», перший акт «Освічених жінок» Ж.-Б. Мольєра (в сучасних костюмах) і одноактну п'єску «Добродушний Жадіс». Але цей репертуар настільки не сподобався публіці, що газета «Новороссийский телеграф» без натяків назвала його «вінегретом з дрібниць».

Ймовірно, саме в той час і виникло переконання в тому, що, отримавши визнання одеської публіки, можна бути впевненим в успіху в будь-якої аудиторії. І справді, майстерність, справжній талант не залишали одеситів байдужими, навіть незважаючи на початковий скепсис, що чудово ілюструє історія виступів у місті великої французької актриси Сари Бернар.

Гастролери з батьківщини Мольєра

Ажіотаж перед її прибуттям панував неабиякий. Одна з причин — чутки про зв'язок французької акторки з одеським міським головою Григорієм Маразлі. І плітки були небезпідставними. Г. Маразлі в 1858–1863 роках жив у Парижі, де й познайомився з молодого Сарою Бернар. Є версія, ніби дебют актриси на сцені «Комеді Франсез», де 11 серпня 1862 року вона зіграла Іфігенію, взагалі міг не відбутися, якби не допомога Г. Маразлі. У будь-якому разі, в біографії актриси, виданій у Франції в 1880-х роках, прямо вказувалося, що «багатий одеський грек» бував у неї і надавав їй своє заступництво. І одеські гастролі С. Бернар відбулися саме з ініціативи міського голови. Також значну роль зіграла блискуча рекламна кампанія, організована імпресарію актриси Шюрманом. «Новий Наполеон у спідниці завойовує планету» — під таким девізом проходили гастролі першої загальноновизнаної «суперзірки» світового театру.

Актриса Сара Бернар
Lactrice Sarah Bernhardt

Для першої появи перед одеською публікою, яка відбулася на сцені сучасного Російського театру (на розі Грецької вулиці і Колодязного провулку), С. Бернар вибрала свою коронну роль Маргеріт Готьє у мелодрамі О. Дюма-сина «Дама з камеліями». Таким самим успіхом користувалися й інші вистави за участю Сари Бернар — «Адрієнна Лекуврер», «Фру-Фру», «Сфінкс». Рецензенти відзначали гармонійність її гри, «відсутність підкреслень, погоні за ефектом, густих фарб на шкоду художній цінності». Особливо вразило театралів те, як актриса грала сцену смерті своєї героїні у виставі за п'єсою «Сфінкс» модного драматурга Октава Фельє, де вона «не тільки не порушує естетичних вимог, а, навпаки, скрашує огидний процес агонії поетичним колоритом».

Гастролі великої французької актриси надовго залишилися в пам'яті театралів Одеси. У 1903 році в місцевій друкарні «Порядок» окремою брошурою вийшла перекладена з англійської мови стаття Сари Бернар «Моральний вплив театру». У передмові зазначалося світове значення її творчості.

Значною подією культурного життя Одеси стали також гастролі у 1892 році іншого видатного французького майстра сцени — Бенуа Коклена-старшого. Щоправда, вони не викликали такого ажіотажу, як приїзд Сари Бернар, але театрали чекали на цю зустріч з не меншим інтересом. Французький артист славився майстерністю перевтілення. Одесити із захопленням прийняли кокленівську трупку, відзначаючи її зіграність, ретельне шліфування сценічних деталей. Навіть більше: рецензуючи вистави «Приборкання норавливої» за В. Шекспіром, «Друг Фрітц» за Е. Еркманом та А. Шатріаном, автор газети «Новороссийский телеграф» ставив майстерність Б. Коклена за приклад російським артистам: «Не худо бы господам артистам русской труппы Г. Грекова посмотреть и поучиться тому, что называется играть на театре, и познать разницу между этим благородным служением великому делу искусства и „ломанием комедии“».

Серед інших видатних гастролерів варто згадати Габріель Режан, актрису, яку вважали суперницею Сари Бернар. Та, хоча її майстерність була бездоганною, ці гастролі не викликали такого ажіотажу, який викликала Бернар.

Виступи цих майстрів продемонстрували найвищий рівень акторської майстерності, стали свого роду еталоном, з яким порівнювали інших виконавців. На жаль, нових гастролей французьких майстрів такого рівня одеситам довелося чекати понад півстоліття — аж до приїзду геніального міма Марселя Марсо. Але це зовсім не означає, що Франція зникла з театральних підмостків міста...

Завжди з успіхом

194

У ХХ столітті відносини одеситів з французьким театром складаються досить своєрідно. Безпосередні зустрічі відбувалися вкрай рідко, оскільки більшу частину

Même les acteurs de la glorieuse Comédie-Française furent soumis à l'exigence des spectateurs d'Odessa. Ils présentèrent à nos compatriotes la comédie de Meilhac et Ganderax *Pépa*, le vaudeville *Souris*, le premier acte des *Femmes savantes* de J.-B. Molière (en costumes contemporains) ainsi qu'une petite pièce d'un acte, *Jadis le bon*. Mais ce répertoire ne plut guère au public, à tel point que le journal *Novorossiisky telegraf*, sans s'étendre, lui donna le nom de « salade russe de futilités ».

C'est probablement à cette époque-là qu'est née l'opinion selon laquelle, une fois les faveurs du public odessite acquises, le succès était garanti auprès du grand public. En effet, le travail et le vrai talent ne laissaient jamais les Odessites de marbre, même si ces derniers pouvaient parfois afficher un scepticisme de rigueur. L'accueil réservé à la grande actrice française Sarah Bernhardt dans notre ville illustre parfaitement ce propos.

La résurrection de « l'esprit moliéresque »

L'agitation qui régnait dans la ville avant l'arrivée de Bernhardt était grande. Une des raisons de cet intérêt concernait les rumeurs sur la liaison de l'actrice française avec le gouverneur de la ville d'Odessa Grigori Marazli. A dire vrai, ces rumeurs étaient fondées. Entre 1858 et 1863, G. Marazli vécut à Paris où il fit la connaissance de la jeune Sarah Bernhardt. Il existe même une rumeur qui veut que les débuts de l'actrice sur la scène de la Comédie-Française, où elle interpréta Iphigénie le 11 août 1862, n'auraient pu avoir lieu sans l'aide de G. Marazli. Dans la biographie de l'actrice, publiée en France dans les années 1880, il est explicitement indiqué qu'« un riche Grec d'Odessa » la fréquentait et lui assurait sa protection – or la tournée à Odessa de Sarah Bernhardt eut lieu sur l'initiative du gouverneur de la ville... Une brillante campagne publicitaire organisée par l'impresario de l'actrice contribua largement à sa célébrité. « *Le nouveau Napoléon en jupe conquiert la planète* » : tel était le slogan qui accompagnait la tournée de cette « superstar ».

Pour sa première apparition devant le public d'Odessa, qui eut lieu sur la scène du théâtre Russe actuel (à l'angle de la rue Grecque et de la ruelle des Puits « Kolodezny »), Sarah Bernhardt choisit son meilleur rôle : Marguerite Gautier dans le mélodrame d'A. Dumas-fils *La dame aux camélias*. Les autres spectacles auxquels participa Sarah Bernhardt jouirent du même succès : *Adrienne Lecouvreur*, *Frou-Frou*, *Sphinx*. Les critiques louèrent l'harmonie de son jeu, « l'absence d'emphase, ou la poursuite d'effets et de couleurs chargées qui nuisent habituellement à la valeur d'un comédien ». Les amateurs de théâtre furent surtout impressionnés par son interprétation lors de la mort de son personnage dans la pièce *Sphinx* d'Octave Feuillet, un dramaturge à la mode. Une scène où « non seulement elle ne perturbait pas les exigences esthétiques, mais au contraire atténuait le lent et douloureux processus de l'agonie en lui donnant une véritable dimension poétique ».

цього періоду Одеса жила «за залізною завісою» радянської системи. І навіть п'єси французьких драматургів — і ті нечасті гості на одеській сцені. Та тільки-но радянська цензура стає менш суворою — одразу після війни, у періоди «відлиги» або «перебудови», — як на репертуарних афішах драматичних театрів міста одразу ж з'являються імена драматургів Франції. І ще цікаво: ці твори завжди включалися до репертуару, якщо театр потерпав від фінансової скрути і потрібні були такі п'єси, які б гарантовано залучили якомога більше глядачів. А це зайвий раз свідчить про незмінну любов одеситів до французької драматургії і культури взагалі.

Так, під час громадянської війни 1918–1920 років у численних одеських театрах йдуть вистави за творами Ж.-Б. Мольєра, Прево, Оксилію, Флера та Кайяве, В. Сарду, О. Мірбо, Р. Роллана та ін. А у такому театрі, як «Фарс» В. Вронського та М. Чернова, основу репертуару взагалі складали французькі фарси.

У роки НЕПу («нової економічної політики») на «касу» орієнтуються і щойно створені державні театри. Так, Російський театр у перші два своїх «радянських» сезони (1927–1928 і 1928–1929 роки) показав одеситам чотири п'єси французьких драматургів; Український театр у свої перші сезони (з 1925 до 1930 року) ставить п'ять французьких п'єс. Але в 1930-х роках ситуація різко змінюється. У радянському мистецтві починає переважати ідеологія, на сцені домінує радянська драматургія. Іноземні п'єси, у тому числі французькі, — вкрай рідкісні гості у театрах, та й то поява їх викликана значною мірою політичними міркуваннями. Так, у 1935–1936 роках ставлять три французькі п'єси тому, що тоді СРСР і Франція уклали Договір про взаємодопомогу...

Наступна хвиля інтересу до французької драматургії виникла у переможній 1945 рік. Тоді Російський театр поставив одразу три вистави. І тут відчутний політичний підтекст: такими постановками в СРСР ніби віддавали належне своєму союзникові по антигітлерівській коаліції. Але дуже скоро ситуація змінюється, і аж до кінця 1980-х французькі п'єси знову стають вкрай рідкісними гостями на сцені одеських драматичних театрів.

На жаль, після жовтневого перевороту одеситам майже не довелося побачити зразки справжнього французького театру. Як рідкісний виняток варто відзначити виступ восени 1979 року Нового національного театру з Марселя під керівництвом знаменитого режисера і актора Марселя Марешала. Вистава «Уявний хворий» за Ж.-Б. Мольєром, де сам постановник блискуче зіграв головну роль, запам'яталася одеським театралам ще й незвично раннім початком. Завіса відкрилася о 10 годині ранку, оскільки гості повинні були встигнути на теплохід, який відпливав до рідного Марселя. Але, незважаючи на таку ранню годину, зал Українського театру був заповнений вщерт, а після закінчення вистави глядачі захоплено вітали французьких майстрів.

La tournée de la grande actrice française est restée pour longtemps dans la mémoire de nos amateurs de théâtre. En 1903, l'imprimerie locale « Poryadok » publia dans une brochure l'article de Sarah Bernhardt intitulé « *L'influence morale du théâtre* », traduit de l'anglais. La préface soulignait l'importance mondiale de l'œuvre de la grande comédienne.

Un autre événement majeur de la vie culturelle d'Odessa fut la tournée en 1892 d'un grand comédien français, Benoît Coquelin aîné. A dire vrai, elle ne provoqua pas la même agitation que l'arrivée de Sarah Bernhardt, mais les passionnés de théâtre n'en attendaient pas moins cette rencontre avec grand intérêt. L'artiste français était connu pour son art de la métamorphose. Les Odessites ont accueilli la troupe de Coquelin avec ravissement, saluant la cohésion de sa mise en scène et son souci du détail. Il y eut même plus : en écrivant la critique des pièces *La Mégère apprivoisée* de W. Shakespeare et *L'ami Fritz* d'Erckmann et A. Chatrian, l'auteur du journal *Novorossiisky Telegraf* faisait référence à l'art de B. Coquelin pour conseiller les comédiens russes : « Il ne serait pas inutile pour messieurs les artistes de la troupe russe de G. Grekov de voir et d'apprendre ce que signifie jouer au théâtre, et de comprendre la différence entre ce noble service rendu à la grande cause de l'art, et le simple fait de « jouer la comédie » .

Parmi les autres comédiens en tournée à Odessa, il convient de mentionner Réjane, actrice considérée comme l'une des rivales de Sarah Bernhardt. Cependant, bien que son jeu n'ait jamais rien eu à envier à celui de la célèbre comédienne, sa tournée ne connut assurément pas le même retentissement que celle de Sarah Bernhardt.

Tous ces spectacles permirent aux Odessites de découvrir ce qu'était le jeu d'un acteur à son plus haut niveau : ils devinrent une référence à laquelle on comparait tous les autres comédiens. Malheureusement, les Odessites durent attendre plus d'un demi siècle pour que de nouvelles tournées d'artistes français d'un tel niveau se reproduisent, jusqu'à l'arrivée du mime Marcel Marceau. Mais cela ne signifie pas pour autant que la France était absente des scènes de notre ville...

Toujours avec succès

Les contacts des Odessites avec le théâtre français du XXe siècle se formèrent de façon particulière. Les rencontres directes se produisaient très rarement car Odessa vécut la plus grande partie de cette période derrière le rideau de fer du système soviétique. Même les pièces des dramaturges français apparaissaient rarement sur la scène d'Odessa. Mais il faut remarquer que dès que la censure soviétique devint moins sévère — juste après la guerre, dans les périodes de « dégel » et de la « Perestroïka », — on voyait sur les affiches des théâtres de la ville les noms de dramaturges français. Un autre aspect intéressant : ces œuvres furent mises au

*Фрагмент вистави «Міщанин-шляхтич» за комедією Мольєра
Un extrait de la pièce « Le bourgeois gentilhomme » de Molière*

До Європи — через сцену

Ситуація кардинально змінилася, тільки-но замість ідеології основну роль почала відігравати економіка. І відразу бачимо, як зростає інтерес до п'єс іноземних авторів, серед яких переважають французькі.

На початку 1990-х років афіші одеських театрів прямо-таки рясніли назвами творів французьких драматургів. Театри немов брали «реванш» за той період, коли їм забороняли грати «добре зроблені п'єси». Першість у цьому відношенні тримає Російський драматичний театр. З 1990 до 2008 року тут було поставлено вісім французьких п'єс, що становить вагомую частину репертуару, причому більша частина вистав припала на кризові 1990-ті роки. Серед французьких п'єс, поставлених за останні два десятиліття в Українському театрі, виділяється блискуча інтерпретація комедії Ж. Фейдо «Дамський кравець» («Tailleur pour dames»), яка йде під назвою «Дамський майстер». Витончену виставу київського режисера Андрія Бакірова у стилі «танго-комедії» високо оцінили і глядачі, і критики, що для Одеси — явище досить рідкісне.

répertoire à chaque fois qu'un théâtre se retrouvait dans une situation financière compliquée et avait besoin de pièces qui feraient certainement venir le plus grand nombre de spectateurs. Cela témoigne encore une fois de l'amour éperdu de nos compatriotes pour la dramaturgie française en particulier et pour la culture française en général.

Ainsi, pendant la guerre civile, aucun théâtre d'Odessa ne pouvait se passer des pièces des auteurs français comme Molière, Prévost, Occil, Flers et Kayavé, mais également V. Sardou, O. Mirbeau, R. Rolland, etc. Dans le théâtre « Farce » de V. Vronsky et M. Tchernov, le répertoire se basait exclusivement sur les farces françaises.

Dans les années de NEP (« nouvelle politique économique »), les théâtres publics récemment créés furent aguichés par l'aspect financier des productions théâtrales. Ainsi, pendant ses deux premières saisons théâtrales soviétiques (les années 1927–1928 et 1928–1929), le Théâtre russe proposa aux Odessites quatre pièces d'auteurs. Pendant ses premières saisons (de 1925 à 1930), le Théâtre ukrainien mit également en scène cinq pièces françaises. Mais dans les années 1930, la situation changea brusquement. Autant l'idéologie prédominait dans l'art soviétique, autant la dramaturgie régnait sur scène. Les pièces étrangères, y compris françaises, se firent très rares dans les théâtres, et leurs apparitions furent conditionnées par des facteurs politiques. Voilà comment on peut expliquer par exemple le fait qu'en 1935-36 deux troupes mirent en scène trois pièces françaises grâce à l'Accord d'assistance mutuelle signé entre la France et l'URSS en 1935...

Le nouveau regain d'intérêt porté à la dramaturgie française coïncida avec l'année de la victoire, 1945. A ce moment-là, le Théâtre russe mit en scène trois spectacles français en même temps. Bien sûr, on sentait là l'influence du contexte politique : en programmant de tels spectacles en URSS, on rendait hommage à l'allié de la coalition antihitlérienne. Toutefois, la situation changea très vite et jusqu'à la fin des années 1980, les pièces françaises se firent de nouveau très rares sur les scènes des théâtres dramatiques d'Odessa.

En effet, dans la période d'après-guerre les Odessites n'eurent presque aucune occasion de voir de vrais exemples de théâtre français. Parmi les rarissimes exceptions, il faut mentionner les représentations du Nouveau Théâtre National de Marseille, sous la direction du célèbre metteur en scène et acteur Marcel Maréchal, à l'automne 1979. Le spectacle *Le malade imaginaire* de Molière, dans lequel le metteur en scène joua lui-même brillamment le rôle principal, resta dans la mémoire des amateurs de théâtre d'Odessa. Encore une particularité : le rideau fut levé à dix heures du matin car les étrangers devaient arriver à l'heure à bord du bateau qui partait pour Marseille. Mais malgré cette heure peu habituelle, la salle du Théâtre ukrainien était comble et à l'issue de la représentation, les spectateurs applaudirent les Français avec enthousiasme.

*Виставу Українського театру «Дамський майстер» за Ж. Фейдо було визнано кращою у сезоні
Représentation au Théâtre ukrainien de « Maître de dames » de Feydeau, jugée comme la meilleure de la saison*

У 1990-ті роки знову, як у XIX столітті, в Одесу почали приїздити французькі театральні трупи. «Піонерами» стали паризький театр «Матін», який показав водевіль «Два Лабіша в одній шафі» у постановці Агат Алексіс, і аматорська трупа з Німу, де роль Аргана («Уявний хворий») блискуче виконав керівник театру Іван Праделя. Два роки потому одесити побачили оригінальну виставу «Народний цирк Поклена» за ранніми фарсами Ж.-Б. Мольєра. Вистава Поля Голуба стала плодом спільної творчості двох паризьких театрів «Ля Люзеж» і «Ле Волькан Бле», а в Одесі вона була поставлена за сприяння Міністерства закордонних справ Франції.

А вже останні роки завдяки «Альянс франсез» та фестивалю «Французька весна» одесити можуть регулярно дивитися цікаві постановки французьких театрів. Колективи, які приїждять в Одесу під час «Французької весни», демонструють велике жанрове розмаїття, характерне для сучасного європейського театру. Це і театр в класичному розумінні, і театр танцю, і театр-цирк, і театр маріонеток, і етнічний театр. «Все повертається на круги своя», і знову, як і понад 100 років тому, завдяки французьким

Vers l'Europe à travers la scène

La situation changea brusquement dès lors que la motivation principale fut économique et non plus idéologique. Nous comprîmes immédiatement que cela accroîtrait l'intérêt pour les pièces des auteurs étrangers, parmi lesquels prédominaient bien entendu les Français.

Au début des années 1990, les affiches des théâtres d'Odessa étaient enfin émaillées de titres de pièces françaises. On aurait dit que les théâtres prenaient leur revanche sur la période où il leur était interdit de jouer des « pièces bien faites ». La première place dans cette programmation francophile revint au Théâtre du drame russe. De 1990 à 2008, on y mit en scène huit pièces françaises, ce qui constituait une partie importante du répertoire, d'autant plus que la majorité de ces mises en scène fut donnée pendant les années de crise en 1990. Parmi les pièces françaises mises en scène au Théâtre ukrainien durant les dernières décennies, se distinguait une interprétation brillante de la comédie de G. Feydeau *Tailleur pour dames* sous le titre « Maître de dames ». Le spectacle fin et élégant du metteur en scène de Kiev Andrii Bakirov, en forme de « tango-comédie », fut hautement apprécié par les spectateurs mais aussi par les critiques, ce qui est assez rare à Odessa.

Dans les années 1990 à nouveau, tout comme au XIXe siècle, les troupes françaises recommencèrent à nous rendre visite. Parmi les « pionniers » se trouvait le théâtre parisien « Matin » qui donna un vaudeville, *Deux Labiche dans une armoire*, mis en scène par Agathe Alexis et la troupe d'amateurs de Nîmes ; dans le rôle d'Argan (du *Malade imaginaire*) brilla le directeur du théâtre, Ivan Pradela. Deux ans après, les Odessites purent voir le spectacle original *Le cirque populaire de Poquelin* d'après les premières farces de Molière. Ce spectacle de Paul Goloub était le fruit du travail de deux théâtres parisiens, « La Lusège » et « Le Volcan Bleu » ; il fut présenté à Odessa grâce au soutien du ministère des Affaires étrangères de France.

Ces dernières années, grâce à l'Alliance française d'Odessa et au festival « Le Printemps français en Ukraine », nous avons eu la possibilité de voir régulièrement des mises en scène intéressantes de théâtre français. Les troupes qui venaient à Odessa pendant le Printemps français reflétèrent la grande diversité de genres, propre au théâtre européen actuel. Il y eut à la fois du théâtre au sens classique du terme, de la danse, du cirque, des marionnettes, mais aussi du théâtre ethnique. « La boucle est bouclée » : de nouveau, comme il y a cent ans, grâce aux artistes français, les Odessites ont la possibilité d'avoir accès aux innovations les plus récentes du théâtre européen.

Jacques Offenbach et les autres

Si l'on se pose la question de savoir dans quel genre théâtral les Odessites réussirent le mieux, la réponse est simple : c'est l'opérette. Car c'est dans notre ville que la carrière de

майстрам одесити можуть долучитися до найновіших досягнень європейського театру.

Жак Оффенбах та інші

Якщо поцікавитися, у якому з театральних жанрів одесити досягли найбільших успіхів, то відповідь очевидна — це оперета. Адже саме в Одесі починалася творча кар'єра таких визнаних майстрів, як Володимир Хенкін, Олексій Алексєєв, Клавдія Новікова, Єва Баскакова, Дмитро Кара-Дмитрієв, в опереті підкорював глядачів і найзнаменитіший одесит Леонід Утьосов. Найуспішнішим і найвідомішим з одеських театрів за всю історію міста був саме Театр музичної комедії, який у 1950–1970-х роках за популярністю не поступався жодному з театрів усього Радянського Союзу. І навіть одеський гімн — це пісня з оперети Ісаака Дунаєвського «Біла акація». Між тим, саме оперета — чи не найбільш французьке з усіх мистецтв.

Ніхто не знає, коли саме з'явилися перші в історії драма чи комедія. Проте можна точно назвати дату народження оперети. 21 жовтня 1858 року у паризькому театрі «Буф-Парізьєн» відбулася прем'єра «опери-буф у двох актах, чотирьох картинах», створеної директором цього театру Жаком Оффенбахом під привабливою назвою «Орфей у пеклі».

Одеситів ознайомив з оперетою актор і антрепренер Никифор Новіков — це сталося в 1869 році. Чи варто говорити, що народжене у Франції мистецтво відразу ж знайшло в Одесі безліч шанувальників?! Адже воно якнайкраще відповідало характеру «веселого міста» з його любов'ю до музики і гумору.

Загальне захоплення оперетою не пройшло повз зазвичай суворих одеських критиків. І треба сказати, що, на відміну від своїх французьких колег, вони поставилися до «легковажного жанру» цілком серйозно. Критик газети «Новороссийский телеграф» доводив, що «всеми гонимая оперетка составляет серьезное музыкально-драматическое произведение изящного искусства и имеет известное воспитательное значение». На таку високу оцінку одеських критиків, напевно, вплинуло те, що вони могли ознайомитися з кращими оригінальними зразками цього мистецтва. В Одесі виступали відомі французькі опереткові артисти Фреше, трупа за участю Франсін Декроза, яка викликала захоплені відгуки з приводу «паризького смаку та вишуканості». Незмінний успіх мали також виступи опереткової трупи пані Лассаль. Особливо сподобалася глядачам оперета «Лілі» на музику Ф. Ерве, де виконавці головних ролей створювали образи своїх героїв одразу у трьох «вікових категоріях». Сама пані Лассаль блискуче впоралася із потрійним завданням: виконала роль головної героїні в дитинстві, молодості й старості.

Фрагмент з вистави Театру музичної комедії «Жирофле-Жирофля» за оперетою Ш. Лєкока
Un extrait du spectacle *Giroflé Girofla* d'après l'opérette de Charles Lecoq — Théâtre de la comédie musicale

vedettes reconnues telles que Vladimir Khenkine, Olexii Alexeev, Klavdia Novikova, Eva Baskakova, et Dimitri Kara-Dimitriev débuta ; et c'est aussi dans l'opérette que le célèbre Léonid Outessov charma les spectateurs odessites. Parmi tous les théâtres d'Odessa, le plus connu et le plus aimé de toute l'histoire fut le Théâtre de la comédie musicale, qui dans les années 1950–70 ne cédait sa popularité à aucun autre théâtre de l'Union Soviétique. Même l'hymne d'Odessa est une chanson d'opérette, extraite du *Robinier* d'Isaak Dounayevsky. Mais l'opérette est justement, parmi tous les arts, le plus français.

Personne ne sait quand est apparu dans l'histoire le drame ou la comédie, mais on peut indiquer avec exactitude la date de naissance de l'opérette. Le 21 octobre 1858 au Théâtre des Bouffes Parisiens eut lieu la première de « l'opéra-bouffe en deux actes » qui portait le nom attractif d'*Orphée aux enfers*, une création de son directeur, Jacques Offenbach.

L'impresario Nikifor Novikov fit découvrir l'opérette aux Odessites en 1869. Cet art né en France trouva dans notre ville une multitude d'admirateurs, car il correspondait au mieux au caractère de cette ville joyeuse, aimant la musique et l'humour.

Останні двадцять років вистави за творами французьких авторів незмінно входять до найбільш відвідуваних публікою. Показово, що зараз у репертуарі Одеського театру музичної комедії з-понад десятка назв три так чи інакше пов'язані з Францією. Це класична оперета «Жірофле-Жірофля» Шарля Лєкока, «мюзикл у стилі джаз» «Дон Сезар де Базан» композитора Євгена Ульяновського за мотивами комедії Ф. Дюмануара та А. Деннера, а також «Весела вдова» Ф. Лєгара, де в сценографії використано фрагменти картин французьких художників Моріса Утрілло і Андре Руссо. Усі ці постановки здійснив режисер Володимир Подгородинський, уроджений одесит.

Ось як розквітло в Одесі мистецтво оперети, народжене у Франції восени 1858 року.

La passion générale pour l'opérette n'a pas laissé indifférents les critiques d'Odessa, même les plus sévères. A la différence de leurs collègues français, leur attitude envers ce « genre léger » était tout à fait sérieuse. Un critique dans le journal *Novorossiisky telegraf* affirmait que « la petite opérette persécutée par tout le monde constitue une œuvre musicale et dramatique sérieuse et possède une certaine valeur éducative ». Cette haute opinion des critiques d'Odessa envers ce genre fut certainement influencée par le fait qu'ils avaient eu l'occasion de prendre connaissance des meilleurs échantillons originaux de cet art typiquement français. Dans notre ville se produisaient des artistes d'opérette français connus — la troupe de Francine Decrosa, qui suscita des commentaires extasiés au sujet de « son goût parisien et son élégance ». Un succès constant accompagnait les concerts de la troupe d'opérette de Madame Lassalle. Les spectateurs apprécièrent tout particulièrement l'opérette *Lili* dont la musique fut composée par F. Hervé, et dans laquelle les artistes des premiers rôles incarnaient leur personnage à trois âges différents. Même Madame Lassalle réussit parfaitement cette triple tâche, en interprétant le rôle de l'héroïne principale à son enfance, sa jeunesse et sa vieillesse.

Durant les deux dernières décennies du XIXe siècle, les spectacles issus d'œuvres d'auteurs français comptent invariablement parmi les plus fréquentés par le public. Dans le répertoire actuel du Théâtre de la comédie musicale, sur quatorze titres, trois sont liés à la France. Il s'agit de l'opérette classique *Giroflé Girofla* de Charles Lecocq, de la « comédie musicale dans un style de jazz » du compositeur Eugène Oulianivsky d'après la comédie *Don César de Bazan* de F. Dumanoir et A. d'Ennery, et enfin de *La Veuve joyeuse* de F. Lehár, dont la scénographie utilise des fragments de peintures des peintres français Maurice Utrillo et André Rousseau. Toutes ces mises en scène furent réalisées par le metteur en scène Vladimir Podgorodinsky, né à Odessa.

Voilà donc quel essor connut à Odessa l'art de l'opérette, né en France à l'automne 1858.

Розділ 12. **МОВА ДРУЖБИ З СЕМИ НОТ**

Одеса — місто музичне, і це вже давно стало аксіомою. Цьому свідчення — десятки видатних імен, що увійшли до історії світової культури. Унікальність музичної Одеси полягає у феноменальному розмаїтті жанрів — від класичної, академічної музики до так званого «міського романсу», — в яких уславилися вихідці з міста. Витоки цього явища, очевидно, також слід шукати у такій незвичайній біографії «Південної Пальміри».

Тривалий час музичний театр в Одесі був практично італійським. Ця тенденція почала змінюватися наприкінці століття, особливо після появи опери Жоржа Бізе «Кармен», яка мала тріумфальний успіх. Тоді одесити почали знайомитися і з творчістю провідних майстрів французької оперної сцени. Двічі, в 1889 і 1890 роках, тут гастролювала примадонна Французької опери Луїза Микита, яку, втім, місцеві театрали розкритикували за «недостатньо серйозний» репертуар; на їхню думку, співакці краще вдалися твори більш «легкого жанру», ніж драматичні арії. Але та сама публіка високо оцінила виступи в сезоні 1900–1901 років Валентина Дюка, якого навіть назвали «французьким Таманьо» (італієць Франческо Таманьо визнаний одним з кращих тенорів в історії оперного театру).

206

Кілька місяців провів в Одесі відомий скрипаль-француз Олександр де ла Раншере. Сучасники не без іронії описували, що під час концерту він вибирав собі найпривабливішу слухачку, грав виключно для неї, а після концерту зізнавався їй у коханні,

12ème chapitre — UNE LANGUE D'AMITIÉ JOUÉE SUR LES SEPT NOTES

Odesa est une ville profondément musicale, c'est un axiome depuis longtemps établi, une vérité dont l'évidence réside dans ces dizaines de noms célèbres entrés dans l'histoire d'une culture internationale. Au vu du nombre de musiciens originaires ou révélés au sein de notre ville, on peut se targuer de rivaliser avec des pays entiers, voire des continents. Mais le nombre n'est pas le plus important, quoique la liste seule des musiciens de renommée mondiale qui viennent d'Odessa dépasse l'imagination. Le particularisme musical de la ville provient de la diversité prodigieuse des genres au sein desquels les natifs Odessites se sont rendus célèbres : de la musique classique, celle plus académique en passant par ce que l'on appelle « chanson ou romance urbaine », etc. Il faut surtout chercher les origines de ce postulat dans la « biographie » peu commune de cette « Palmyre de Sud ».

Pendant longtemps, le théâtre musical d'Odessa était presque exclusivement italien. Cette tendance a commencé à changer à la fin du siècle, surtout après l'apparition de l'opéra de Georges Bizet *Carmen* qui connut un succès triomphant. C'est dans cette période que les Odessites ont commencé à découvrir l'œuvre des compositeurs les plus importants de la musique classique française. Deux fois en 1889 et en 1890 à Odessa se produisit en tournée « la prima donna » de l'opéra français Louise Mikita, qui fut d'ailleurs sévèrement critiquée par les amateurs de théâtres locaux pour un répertoire jugé « bien peu sérieux ». Selon eux, la chanteuse aurait mieux réussi les œuvres « plus légères » que les airs dramatiques. Mais le

*Одеський театр опери та балету у 1930-х роках. Фото Ж. Сіменона
Le Théâtre d'opéra et de ballet dans les années 1930 — photo de G. Simonon*

незважаючи на те, заміжня вона чи ні. Щоправда, наступного дня скрипаль зовсім про неї забував, тому можна уявити, «скільки легковірних сердець він розбив своїми несподіваними охолодженнями».

Але ще сильнішим був французький вплив у так званому «легкому жанрі» — мистецтві естради, адже саме у Франції з'явилися перші кабаре, вар'єте, «пісні вулиць», а знаменитий французький шансон — ціла епоха в естрадній історії. Одеса була одним з перших закордонних міст, де стали популярними пісні видатного французького поета Жана-П'єра Беранже. Їх знали, любили й співали не лише російською (у чудових перекладах В. Курочкіна), а й мовою оригіналу. Зазвичай шанувальники Беранже збиралися у погребі шабських вин Коре на Дерibasівській, причому заспівувачем був сам господар.

Багато співаків і композиторів радянської естради відчували вплив французького шансону. Тим більше, що в Радянському Союзі гастролювали такі майстри жанру, як Ів Монтан, Мірей Матьє, Жаклін Франсуа, композитори Мішель Легран, Поль Моріа та інші. І хоча вони виступали переважно в столицях, але одеські шанувальники французької пісні могли почути їхні голоси на платівках, які записувала фірма «Мелодія»,

même public apprécia néanmoins beaucoup les représentations de 1900-1901 de Valentin Duc qu'on appelait même le « Tamagno français » (l'Italien Francesco Tamagno était reconnu comme l'un des meilleurs ténors dans l'histoire de l'opéra).

Un violoniste français de renom, Alexandre de la Rancheré, passa quelques mois à Odessa. Ses contemporains, non sans ironie, racontaient que, pendant son récital, le musicien choisit la plus belle auditrice et joua uniquement pour elle. Après le concert, il lui déclara son amour sans accorder de l'importance au fait qu'elle soit mariée ou non. Mais le lendemain, il l'oublia complètement. On peut imaginer combien de « cœurs crédules il brisa » en ayant fait subir de tels « désenchantements ».

L'influence française s'est fait le plus ressentir dans le soi-disant « genre léger », autrement dit la musique populaire. En effet, c'est en France que les cabarets, le music-hall, les « chants de rues » apparurent pour la première fois. Quant à la célèbre Chanson Française, elle est représentative de toute une époque dans le genre variété locale. Odessa était une des villes étrangères où les chansons du grand poète français Jean-Pierre Béranger sont devenues les plus populaires. Il faut dire qu'on les connaissait, qu'on les aimait, et qu'on les chantait non seulement en russe (grâce aux belles traductions de V. Kourotchkine), mais également en langue originale. Habituellement, les admirateurs de J.-P. Béranger se réunissaient dans la cave à vins de Chabo Chez Coré qui se trouvait rue Deribasivska, et le propriétaire était le premier à entonner les paroles du poète.

De fait, on peut souvent sentir les influences de la chanson française dans la variété soviétique, beaucoup de chanteurs et de compositeurs s'en étant inspirés. Cela est d'autant plus vrai qu'en URSS, se produisaient alors des artistes représentatifs de ce genre comme Yves Montand, Mireille Mathieu, Jacqueline François ou encore les compositeurs Michel Legrand et Paul Mauriat parmi tant d'autres. Malgré le fait qu'ils se produisaient principalement dans les capitales, les amateurs de chanson française pouvaient entendre leur voix sur les disques édités par la société « Мелодия » (Mélodia) ou bien sur ceux importés de l'étranger. Hélas, les connaisseurs de l'art classique ne connaissaient pas suffisamment les artistes français. Les disques de ces derniers n'arrivaient que très rarement et on ne pouvait que rêver d'un concert en direct. D'autre part, pratiquement aucune saison au Théâtre de l'opéra et de ballet ne se passait sans la présence dans la programmation des œuvres des auteurs français. L'opéra de G. Bizet *Carmen* fut mis en scène durant plus de 45 ans, c'est devenu un record de longévité en terme de représentation. Puis pendant plus de 30 ans, c'est sa version ballet qui réjouit les spectateurs, *Carmen suite* inspirée par l'œuvre de G. Bizet et de R. Schedrine. Symphonies, concertos, les œuvres instrumentales et vocales de compositeurs comme Charles Gounod, Jules Massenet, Camille Saint-Saëns, Hector Berlioz, Maurice Ravel, Pierre Boulez, Claude Debussy, François Couperin, Arthur Honegger et tant d'autres figuraient dans les programmes des concerts des orchestres symphoniques et de chambre, ainsi que des récitals des solistes de

або на тих дисках, що потрапляли сюди із-за кордону. На жаль, цінителі класичного, академічного мистецтва не мали достатньо чіткого уявлення про французьких виконавців. Платівки з їхніми записами потрапляли до нас вкрай рідко, а про «живе» виконання доводилося лише мріяти. З іншого боку, майже жоден сезон у Театрі опери та балету не обходився без творів французьких авторів у репертуарі. Своєрідним рекорсменом з довгожительства стала постановка опери Ж. Бізе «Кармен», яка йшла на сцені театру більш як 45 років. Понад 30 років радує глядачів і балетна версія цього твору — «Кармен-сюїта» Ж. Бізе–Р. Щедріна. Симфонії, концерти, інструментальні та вокальні твори композиторів Шарля Гуно, Жюля Массне, Каміля Сен-Санса, Гектора Берліоза, Моріса Равеля, П'єра Булеза, Клода Дебюссі, Франсуа Куперена, Артюра Оннегера та інших входили до концертних програм симфонічного та камерних оркестрів, а також солістів Одеської філармонії. Виконували їх і студенти консерваторії, музичного училища і музичних шкіл. Тож у одеських меломанів таки було достатньо можливостей почути музику французьких авторів.

Сьогодні цю добру традицію продовжує Одеський національний філармонічний оркестр під керівництвом американського диригента Хобарта Ерла. Так, вперше в Одесі оркестр зіграв два твори А. Оннегера — *Concertino* для фортепіано з оркестром і Третю (літургійну) симфонію, Концерт для тромбона з оркестром Анрі Томазі. А найповніше з французьких авторів представлено творчість Моріса Равеля: за останні десять років оркестр виконав 12 його творів.

«Які яскраві лінії прокреслює диригент в художньому просторі французької культури!» — так казали про керівника камерного оркестру Одеської філармонії Ігоря Шаврука. Маестро не раз дарував слухачам можливість ознайомитися з творами авторів епохи бароко, фактично відкриваючи для наших меломанів таких композиторів, як Мішель Рішар Делаланд або Марк-Антуан Шарпантьє, які жили і творили у XVII столітті.

Варто відзначити, що за останні 10–15 років музичні зв'язки між Одесою і Францією стали як ніколи активними. Одесити мали змогу ознайомитися з мистецтвом піаністів Ванесси Вагнер і Німа Саркешіка, диригента Дідьє Тальпена, органіста Бернара Струбера, акардеоніста Жана-Франсуа Байеза і його колег по тріо — контрабасиста Етьєна Румане та саксофоніста Жан-Шарля Рішара, джазового тріо Бенжамена Муссе та інших майстрів. Але найбільш незвичайний концерт французького музиканта відбувся в Одесі 20 листопада 1995 року. Тоді з програмою французької камерно-інструментальної музики виступив скрипаль Домінік Шассар, який на той момент обіймав посаду Надзвичайного і Повноважного Посла Франції в Україні.

Виступав у нашому місті і Джуліан Дассен — син знаменитого естрадного співака з одеським корінням. Відомо, що прадід Джуліана емігрував з Одеси на початку

*Посол Франції в Україні Домінік Шассар грає для одеських меломанів
L'Ambassadeur de France en Ukraine, Dominique Chassard, jouant pour les mélomanes odessites*

la Philharmonie d'Odessa. Les étudiants du conservatoire et les élèves des écoles musicales interprétaient également ces œuvres. En principe beaucoup d'occasions étaient données aux mélomanes Odessites d'écouter la grande musique des compositeurs français.

Aujourd'hui l'Orchestre Philharmonique National d'Odessa perpétue la tradition sous la direction du chef d'orchestre américain Hobart Earle. Ainsi, pour la première fois deux œuvres de Honegger furent interprétées : *Le Concertino pour piano et orchestre — Troisième symphonie (liturgique)*, et le *Concerto pour trombone et orchestre* d'Henri Tomasi. Malgré tout, parmi les compositeurs français, c'est Maurice Ravel qui reste le plus joué. En effet, ces dix dernières années ont vu douze interprétations magnifiquement orchestrées de son œuvre.

212

*Видатний саксофоніст П'єр-Стефане Меже — завжди бажаний гість
Одеського міжнародного фестивалю «Два дні й дві ночі нової музики»
L'illustre saxophoniste Pierre-Stéphane Meugé — un invité toujours apprécié du festival
« Deux jours et deux nuits de musique actuelle »*

« Quelles belles lignes trace ce chef d'orchestre dans l'espace artistique de la culture française ! », a-t-on dit d'Igor Chavrouk, chef d'orchestre de chambre de la Philharmonie d'Odessa. Le Maestro donna à plusieurs reprises aux auditeurs la chance de s'imprégner des œuvres de l'époque baroque. Il permit également la découverte d'œuvres de compositeurs tels que Michel-Richard de Lalande ou Marc-Antoine Charpentier, compositeurs du XVIIe siècle, en interprétant pour la première fois le fruit de leur travail devant nos mélomanes avertis.

Notons que durant les 10–15 dernières années, les échanges musicaux entre Odessa et la France ont pris une ampleur comme jamais auparavant. Les Odessites ont ainsi pu découvrir le talent artistique des pianistes Vanessa Wagner et Nima Sarkechik, le génie du chef d'orchestre Didier Talpain, la maîtrise de l'organiste Bernard Struber, les performances de l'accordéoniste Jean-François Baez et de ses compagnons, le contrebassiste Etienne Roumanet et le saxophoniste Jean-Charles Richard. Egalement au chapitre des découvertes, citons les capacités scéniques du trio de jazz de Benjamin Moussay — mais il y a tellement d'artistes qu'il serait difficile de tous les nommer. Le concert le plus insolite d'un musicien français eut lieu à Odessa le 20 novembre 1995. Le violoniste qui se produisit ce soir-là, Dominique Chassard, avec pour programme de la musique de chambre française, n'était nul autre que Son excellence, l'Ambassadeur de France en Ukraine.

Dans notre ville se produisit également Julien Dassin, le fils du célèbre chanteur de variété d'origine Odessite. On sait que l'arrière grand-père de Julien avait émigré d'Odessa au début de XXe siècle. Selon l'histoire de sa famille, à son arrivée aux Etats-Unis, lorsqu'on lui demanda son nom, comme il ne comprenait pas la question, il répondit qu'il venait d'Odessa. Et c'est ainsi qu'apparut le nom de « Dassin », qui seulement plus tard, serait prononcé « à la française ». Julien raconte que son illustre père, Joe Dassin, avait toujours rêvé d'aller à Odessa et qu'il était heureux de pouvoir réaliser ce rêve pour lui.

Toutefois, généralement, les musiciens en provenance de France venaient dans notre ville dans le cadre du festival « Deux jours et deux nuits de musique actuelle ». Depuis 1995, à chaque printemps, cette manifestation réunit dans notre ville les figures de proue de la musique contemporaine et de toute autre forme d'art. La popularité du festival d'Odessa s'explique en grande partie par la forme de son organisation. C'est une manifestation qui dure 48 heures, pratiquement sans interruption, soit plus précisément deux journées musicales de 12 heures qui commencent le vendredi après-midi et ce jusqu'au dimanche matin, avec une pause le samedi entre 4 heures et 16 heures.

Quand le couple formé par la compositrice Carmela Tsepkenko et le musicien et manager Olexandre Perepelytsia mit en route ce festival, les sceptiques étaient nombreux. Le milieu des années 1990 en Ukraine représente en effet une conjoncture hautement défavorable conjuguant crise économique, inflation galopante, désordre dans la société, et ne pouvait

XX століття. За сімейними переказами, коли він прибув до США, його запитали про прізвище. Не зрозумівши запитання, він відповів, що родом з Одеси. Так з'явилося прізвище Дассін, яке потім трансформувалося на французький манер — Дассен. Джуліан розповів, що Джо Дассен завжди мріяв побувати в Одесі, і син був радий, що зміг здійснити мрію свого батька.

Але найчастіше музиканти з Франції відвідували Одесу в рамках унікального фестивалю «Два дні і дві ночі нової музики». Починаючи з 1995 року, кожної весни ця імпреза збирає у місті провідних майстрів сучасної музики та інших видів мистецтва. Популярність одеського фестивалю багато в чому пояснюється оригінальною формою його проведення. Це — 48-годинна безперервна акція, дві 12-годинні музичні доби, які починаються пополудні у п'ятницю й тривають до ранку неділі з перепочинком в суботу від четвертої ранку до четвертої пополудні.

Коли подружжя — композитор Кармелла Цепколенко та музикант і менеджер Олександр Перепелиця — починали цю справу, прогнози були скептичні. Середина 1990-х років в Україні — період економічної кризи, неконтрольованої інфляції, суспільного безладу. Іноземці ставилися до такої держави з великою недовірою та певними побоюваннями. Першою із закордонних культурних інституцій, яка підтримала одеських організаторів, був Французький культурний центр, який профінансував поїздку французьких музикантів та їхні гонорари. І першими музикантами, що повірили у реальність такої імпрези, також були французи — ансамбль «2E2M» під керівництвом композитора Поля Мефано.

Повірів одеситам і приїхав на перший фестиваль визначний саксофоніст П'єр-Стефане Меже. Потім він приїздив сюди ще кілька років поспіль і взагалі — його можна вважати найактивнішим учасником одеського форуму серед французьких музикантів. Неодноразово виступали на фестивалі 2Д2Н баяніст Паскаль Конте, тріо ACCROCHE NOTE. Серед кращих преса виділила саксофоніста Даніеля Кензі, скрипальку Ноємі Шіндлер та інших. «І навіть коли на нашому фестивалі не було виконавців з Франції, — зазначає Кармелла Цепколенко, — все одно в програмах незмінно звучала музика французьких авторів».

donc que rebuter la plupart des étrangers à venir se produire ou assister à l'événement. La première institution étrangère à avoir soutenu les organisateurs d'Odessa fut l'Institut français d'Ukraine qui finança la venue et le cachet de musiciens français. Les premiers musiciens à croire au succès de cette manifestation étaient une fois de plus français : l'ensemble « 2E2M » dirigé par le compositeur Paul Méfano.

Un grand saxophoniste, Pierre-Stéphane Meugé, accorda également sa confiance aux Odessites en se produisant lors de la première édition du festival. Par la suite, s'y rendant plusieurs années d'affilée, il en devint l'un des participants les plus actifs. L'accordéoniste Pascal Contet, tout comme le trio « Accroche Note », se sont également produits régulièrement au 2J2N. La presse a notamment distingué parmi les meilleurs musiciens du festival, le saxophoniste Daniel Kenzi et la violoniste Noémie Schindler. « Et même quand notre festival n'avait pas la possibilité d'accueillir des musiciens de France, — dit Carmela Tsepkenko — la musique des compositeurs français était toujours présente dans le programme ».

Розділ 13. ЦИРК І НЕ ЛИШЕ...

Фестиваль «Французька весна», серед багатьох відкриттів, дарує одеситам можливість ознайомитися із сучасним цирковим мистецтвом. Може здатися дивним, що французькі циркачі виступають на театральних підмостках, однак така нинішня світова тенденція — різні види мистецтва переплітаються між собою. Поєднання «театр–цирк» не є чимось унікальним. Навіть більше, цей процес — повернення до витоків, коли на цирковій арені розігрувалися цілі вистави, іменовані «пантомімами». Одесити такі вистави побачили, коли до міста приїхали французькі цирки Гютемана і Луї Сульє, а найбільш помітною особистістю циркової історії для одеситів став Жан-Батіст Годфруа.

Він розпочав у Одесі велику циркову справу: збудував із викупленого брезенту цирк-шапіто на півтори тисячі глядачів і надрукував афіші, де іменував себе «шталмейстером» (начальником стайні) імператора Наполеона III. Розгорнувши потім свою діяльність по всій імперії, Ж.-Б. Годфруа мав в Одесі щось на кшталт «зимової квартири» і навіть зберігав тут своє майно. Він виписав з Франції свого брата Луї, який мав славу чудового вершника, і відтоді на афішах значилося «Французький цирк братів Годфруа».

Як ми вже згадували, після жовтневого перевороту 1917 року, і особливо в часи «залізної завіси», французька культура стає для одеситів майже недосяжною. Це сповна стосується і циркового мистецтва. І лише в останнє десятиліття завдяки «Альянс

13ème chapitre — LE CIRQUE ET BIEN PLUS

Parmi les découvertes proposées par le festival du « Printemps français » (que nous avons déjà mentionné), les spectacles de cirque permettent régulièrement aux Odessites de découvrir les dernières innovations de cet art si spectaculaire. Il peut, à cet égard, paraître bizarre que les artistes de cirque français se produisent sur des planches de théâtre et non dans l'enceinte même d'un cirque, mais cela rejoint la tendance mondiale actuelle, au croisement des disciplines et des esthétiques. De plus, la combinaison du théâtre et du cirque n'est pas quelque chose d'inédit, ce processus constitue même un retour aux sources, à l'époque où dans l'arène du cirque se jouaient de vrais spectacles que l'on appelait « pantomimes ». Les Odessites découvrirent ces spectacles lorsque les cirques français de Guteman et de Louis Soulier arrivèrent dans leur ville. Mais la personnalité la plus connue et la plus représentative de cet art reste Jean-Baptiste Godefroi.

Godefroi commença sa grande entreprise de cirque à Odessa : il fit construire un chapiteau pour 1500 spectateurs à partir des anciennes tentes militaires et imprima des affiches sur lesquelles il se faisait appeler « grand écuyer » de l'empereur Napoléon III. Ayant par la suite déployé son activité dans tout l'empire, J.-B. Godefroi tint à Odessa ses quartiers d'hiver afin d'y conserver ses biens. Il fit venir de France son frère Louis qui jouissait alors d'une réputation d'écuyer et indiqua par la suite sur les affiches de son spectacle « Cirque français des frères Godefroi ».

*Виступає французький цирк «Крилаті»
Le cirque français « Les Krilati » sur scène*

франсез» та французькому посольству Одеса отримала змогу компенсувати брак знань і спілкування. «Французька весна» дарує нам незабутні враження і від зустрічей з цирковими майстрами.

218

Так, у 2010 році справжній фурор справив Паскаль Руссо, який показав виставу «Сп'янілий рівновагою», поставлену режисером Еріком Бувроном, яка йшла у супро-

Дресирувальник Фредерік Розель зі львицею Одеса
Le dresseur F. Rozel accompagné de la lionne « Odessa »

Nous avons déjà mentionné le fait qu'après les événements de la Révolution de 1917, et surtout plus tard, à l'époque du « rideau de fer », la culture française était devenue presque inaccessible aux Odessites. Ce constat est particulièrement vrai pour les arts du cirque. C'est seulement durant cette dernière décennie, grâce à l'Alliance française d'Odessa et à l'Ambassade de France en Ukraine, que nous avons pu compenser notre manque de connaissances et d'échanges internationaux en ce domaine. Grâce au Printemps français, nous gardons des souvenirs inoubliables de nos rencontres avec les artistes du cirque.

Ainsi, en 2010, Pascale Rousseau fit sensation avec son spectacle *Ivre d'équilibre*, mis en scène par Eric Bouvron et accompagné d'une musique composée et interprétée par Eric Bono. Le cirque-théâtre parisien « Les Krilati » reçut un succès tout aussi comparable de la part des Odessites ; lors de l'édition 2011 du Printemps français, cette troupe présenta un spectacle intitulé *Racines*. Il est curieux que la directrice de la compagnie, Caroline Siméon, l'ait ainsi baptisé à partir du mot ukrainien qui signifie « ailé ». Mais il est encore plus intéressant que

воді живої музики, що її написав та виконував Ерік Боно. Не менший успіх серед одеситів мав паризький цирк-театр «Les Krilati», який під час «Французької весни-2011» показав виставу «Коріння». Цікаво, що назву цьому колективу дала його директор Кароліна Сімеон, переробивши українське слово «крилатий». Ще цікавіше, що в основу вистави «Коріння» лягла історія бабусі Кароліни, яка народилася в Україні і дівчиною під час Другої світової війни була вивезена за кордон.

Спинимося на хвилинку і поговоримо про «Альянс франсез» м. Одеси. Будучи громадською організацією, що керується місцевим правом і має підтримку Паризької фундації «Альянс франсез», Міністерства закордонних та європейських справ Франції та Посольства Франції в Україні, вона вже протягом 20 років популяризує французьку мову та франкомовну культуру в Одесі. Ця місія є високо символічною в такому місті, як наше, де вплив Франції та присутність французів були завжди важливі. Пропонуючи курси французької мови для всіх охочих та медіатеку з багатьма літературними, навчальними, аудіо- та відео-матеріалами, «Альянс франсез» Одеси протягом усього року організовує та проводить різноманітні культурні заходи, що дає змогу одеситам заглибитися у вивчення і відкриття французької мови. Щороку в «Альянс франсез» у нашому місті навчаються приблизно 700 учнів, що робить його сьогодні першим «Альянс франсез» серед дев'яти інших на території України. Його привілейоване становище в місті, як ніде інде в Україні, зумовлено насамперед динамікою колективу, якістю викладання французької мови та любов'ю наших співвітчизників до цієї чарівної мови й культури.

А на завершення — історія циркової левиці, яка носить унікальне ім'я «Одеса». Вона народилася в одеському зоопарку від африканських левів Сімби і Сімони. Одного разу її побачив французький дресирувальник Фредерік Розель, який виступає з номером «Дикі леви Кенії», і вирішив узяти на виховання. Назвали левицю на честь міста, де вона народилася. Так сталося, що Ф. Розель гастролював в одеському цирку якраз тоді, коли його вихованці виповнився рік. З цього приводу на превелику радість глядачів у цирку було влаштовано виставу. Іменинниці присвятили свої номери клоун Євген Чепченко, жонглер Гамлет Еміщан, а також кіт Слайд, леопард Шеба і пудель Нікі. А потім Одесі піднесли святковий торт з її портретом та свічкою. Левиця спробувала ласощі, після чого довго облизувала лапи...

Ось так символічно поєдналися у незвичайній актрисі наше місто і мистецтво, привезене сюди французами.

ce spectacle soit basé sur l'histoire de la grand-mère de Caroline, née en Ukraine et exilée à l'étranger pendant la Seconde Guerre Mondiale alors qu'elle était encore une jeune fille.

Il nous faut d'ailleurs nous attarder quelques instants sur l'Alliance française d'Odessa. Association de droit local reconnue par la Fondation Alliance française, le Ministère des affaires étrangères français et l'Ambassade de France en Ukraine, elle œuvre depuis plus de 20 ans à la promotion de la langue française et des cultures francophones à Odessa. Une mission hautement symbolique dans une ville telle que la nôtre, où l'influence de la France et des Français eut une telle importance. En proposant une offre de cours de français à l'attention du plus grand nombre, une médiathèque riche de ressources littéraires, pédagogiques, musicales et cinématographiques et de nombreux événements culturels tout au long de l'année, elle permet à tous les Odessites de se plonger dans l'étude et la découverte de la langue française. Avec près de 700 apprenants à l'année, elle est aujourd'hui la première Alliance française du pays sur le territoire de l'Ukraine qui compte également 9 autres Alliances. Une position privilégiée dans une ville qui, comme aucune autre en Ukraine, se justifie par le dynamisme de son équipe, la qualité des cours de français dispensés et la ferveur de nos compatriotes pour cette langue et cette culture qui nous passionnent.

Nous voudrions terminer notre chapitre par l'histoire d'une lionne de cirque, baptisée d'un nom bien particulier : « Odessa », née dans le zoo de notre ville du couple de lions africains Simba et Simona. Le dresseur français Frédéric Rozel, qui présentait le numéro « Les lions sauvages du Kenya », fut chargé de son dressage et l'on baptisa ainsi la lionne en l'honneur de la ville où elle était née. Il se trouva que F. Rozel était en tournée à Odessa au moment où sa protégée fêtait son premier anniversaire. A cette occasion, tout un spectacle fut organisé dans le cirque, pour la plus grande joie des spectateurs. Le clown Eugène Tcheptchenko, le jongleur Hamlet Emistchan, le chat Slid, le léopard Sheba et le caniche Niki dédièrent ainsi leurs numéros à la lionne. Puis on offrit à « Odessa » un gâteau d'anniversaire avec son portrait et une bougie. La lionne savoura ces friandises, puis s'en lécha longuement les pattes et les babines...

Voici donc comment s'incarnèrent, dans cette actrice insolite, le nom de notre ville et le symbole de cet art importé par les Français, aujourd'hui si apprécié des Odessites.

Розділ 14. У ПРОМЕНЯХ КІНО

Є щось символічне у тому, що Одеська кіностудія розташована саме на Французькому бульварі. Загальновідомо, що вітчизною кінематографа є Франція. Винахід цього мистецтва пов'язаний з іменами братів Люм'єрів — Луї та Огюста, які, власне, придумали і сам термін «кінематограф» (з грецької *kinema* — рух і *grapho* — пишу). Але й Одеса не залишилася осторонь цього процесу. Як свідчать архівні документи, один з найперших апаратів для знімання створив механік Новоросійського (Одеського) університету Йосип Андрійович Тимченко. За допомогою професора Московського університету Миколи Любимова та ще одного одеського винахідника Михайла Фрейденберга він сконструював апарат, який уперше було продемонстровано у приміщенні готелю «Франція», що на розі Дерибасівської вулиці та Колодязного провулку. (І це також символічно! Так чи інакше, але показ перших кінокадрів пов'язаний з Францією!)

Перші сеанси, перші зйомки, перший «Потьомкін»...

З 11 липня 1896 року кінокартини могли побачити і в Одесі, куди їх привіз французький імпресаріо О. Гюнсбург. Шаленим успіхом користувалася в одеситів і нова програма, яку в серпні-вересні 1896 року демонстрували у Російському та Новому театрах французи М. Шапюї та П. Деко (останній, до речі, брав безпосередню участь у створенні кіноапаратів братів Люм'єр).

14ème chapitre — DANS LA LUMIÈRE DU CINÉMA

Le fait que le studio de cinéma d'Odessa se trouve sur le boulevard Français est particulièrement symbolique. Il est bien connu que la France est la patrie du cinéma, puisque l'invention de cet art est liée au nom des frères Lumière – Louis et Auguste, qui inventèrent, au sens propre, le terme « cinématographe » (composé des mots grecs *kinema* — « l'action » et *grapho* — « j'écris »). Mais Odessa n'est pas en reste ! Comme en attestent les matériaux d'archives, Joseph Andreyevitch Timchenko, un mécanicien de l'Université de Nouvelle Russie d'Odessa créa l'un des premiers appareils de projection. Avec l'aide du professeur de l'Université de Moscou, Nikolai Lubimov, et d'un inventeur d'Odessa, Mikhail Freidenberg, il construisit un appareil qui fut exposé pour la première fois à l'hôtel « Franciya » (« La France ») au coin de la rue Deribasivska et de la ruelle Kolodezny (on peut même trouver dans cette coïncidence une sorte de symbole selon lequel, d'une manière ou d'une autre, l'apparition des premières images de cinéma serait liée à la France).

Les premières séances, le premier tournage, le premier « Potemkine »...

A partir du 11 juillet 1896, on eut accès à Odessa à ces productions cinématographiques apportées par un imprésario français, O. Gainsbourg. En août-septembre 1896 au Théâtre russe et au Nouveau Théâtre, M. Shapui et P. Déco montrèrent un nouveau programme qui

Гостинница „ФРАНЦІЯ“,

на Дерибасов, ул., прот. Городскаго сада, д. Бродскаго.

Въ центрѣ города, близъ малаго и большого театровъ и цирка, также банкирскихъ конторъ, правительственныхъ учреждений, парходныхъ пристаней и купаленъ. Парадный ходъ съ Дерибасовской улицы.

Гостинница вновь переустроена и роскошно обставлена, со всеми удобствами, имѣетъ большія террасы и балконы.

ВАННЫ, ТЕЛЕФОНЪ, ЭКИПАЖЪ.

ТАБЛЬ-ДОТЪ.

Цѣны номеровъ отъ 1 до 5 рублей.

Hôtel de „FRANCE“

à ODESSA

au centre de la ville.

Bonne cuisine, Bains, Téléphone, Voitures. Prix modérés.

Langes russe, française, allemande et pologne.

connut le succès chez les Odessites (signalons que Déco participa directement à la création des appareils de cinéma des frères Lumières).

Nos compatriotes ayant découvert le cinéma grâce aux œuvres des Français, il est donc bien naturel que les scènes de leur vie quotidienne nous soient devenues familières. Mais dès l'automne 1897, le cameraman Felix Mesguich, le représentant des Lumières en Russie, montra aux Odessites des histoires se déroulant entièrement dans leur ville : *Le midi à Odessa*, *Sur le boulevard Nikolayevskiy*, *Chez soi après les études* etc. Ce furent les premières images tournées à Odessa.

Le début du XXème siècle fut une période où la popularité du cinéma crût de manière fulgurante. Les entreprises françaises « Frères Pathé » et « Gaumont » montraient des films dans presque toute la ville en louant des surfaces sur le champ Koulikovo, sur la place de la Gare, dans les quartiers de Peresip et Slobodka. Des années plus tard, Monsieur Korne, directeur du studio de cinéma de Yalta, se souvient de son enfance à Odessa : « A cette époque-là, à Odessa, on parlait beaucoup du cinéma comme du miracle par lequel on pouvait voir Paris... ». Or, c'était la vérité ; les Odessites voyaient avec plaisir la capitale parisienne et ses

*Одеське представництво фірми Пате
L'agence de la firme « Pathé » à Odessa*

Звісно, найперші фільми, які побачили наші земляки, були французькими та про життя французів. Але вже восени 1897 року представник Люм'єрів у Росії кінооператор Фелікс Месгіш показав одеситам цілу програму з життя міста: «Полдень в Одессе», «На Николаевском бульваре», «Домой после учебы» та інші. Це були найперші кінокадри, зняті безпосередньо в Одесі.

Початок ХХ століття — період карколомного зростання популярності кінематографа. Французькі фірми «Бр. Пате» та «Гомон» демонструють фільми практично по всьому місту, орендуючи приміщення на Куликовому полі, Привокзальній площі, на Пересипі та Слобідці. Багато років потому директор Ялтинської кіностудії Я. А. Корн пригадував одеське дитинство: «В той час в Одесі багато говорили про кіно як про якесь диво, де буцімто можна по-справжньому побачити Париж...» І це було правдою. Одесити із захопленням спостерігали види та сцени з життя французької столиці. У 1907 році фірма «Пате» відкрила свій філіал на Дерibasівській, 10. При вході встановили рекламні щити із зображенням фонографа, кінострічки та іншої апаратури, а на даху укріпили назву фірми «Пате» з металевих позолочених букв.

Поступово ринок кінопрокату перейшов до місцевих підприємців, але все одно чималу частину репертуару становили фільми, які було знято у Франції. Особливий успіх мали серіали про пригоди «неперевершеного сищика» Ніка Картера та «геніального злодія» Фантомаса. «„Фантомаса“ усі одеські хлопчачки зобов'язані були подивитися», — згадував знаменитий кінорежисер Леонід Трауберг.

Цікаво, до речі, що одеські глядачі ще у 1908 році могли побачити художній фільм про повстання на панцернику «Князь Потемкин-Таврический». Створив цю картину по «гарячих слідах» французький режисер Люсьєн Нонг. Вона мала назву «Революція в Росії. Події в Одесі». Зрозуміло, що картину в Росії заборонили, однак сучасник згадує, що фільм все ж потайки демонстрували в ілюзіоні «Наука и искусство» на нічному сеансі, після офіційного закінчення роботи, «без музики», проте в переповненому залі.

З Максом Ліндером

Серед фільмів, які на початку 1910-х років користувалися найбільшою популярністю, чільне місце займали комедії за участю знаменитого французького коміка Макса Ліндера (справжнє ім'я — Габріель-Максиміліан Льов'єль). Тому не дивно, що звістка про приїзд уславленого актора сколихнула все місто. 17 грудня 1913 року, незважаючи на холоднечу, із самого ранку почалося справжнє паломництво до залізничного вокзалу. Здавалося, ніби усе місто прийшло сюди. І от, нарешті, підійшов поїзд. Коли актор

*Реклама одного з перших одеських кінотеатрів «Мулен-Руж»
La publicité d'un des premiers cinémas d'Odessa — «Moulin Rouge»*

vues. En 1907, la firme « Pathé » ouvrit sa filiale à Odessa (10, rue Deribasivska). On installa sur les portes des panneaux publicitaires avec des images de chronographes, de bandes de cinéma et d'autres éléments de matériel, et sur le toit on fixa le nom de la firme « Pathé » en lettres métalliques dorées.

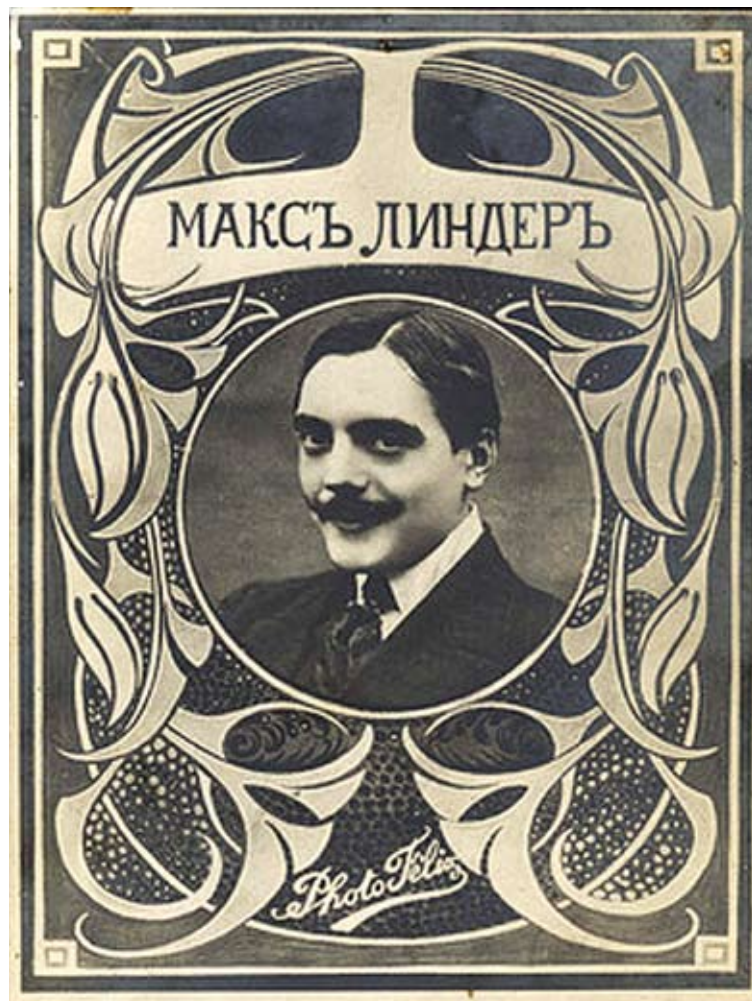
Peu à peu les entrepreneurs du pays gagnèrent le marché du cinéma, mais malgré cela les films tournés en France représentaient une partie considérable du répertoire. « La série des aventures d'un détective inégalé », Nick Carter, et celle « d'un malfaiteur génial », Fantômas, avaient un succès particulier chez les Odessites ; tous les gamins allaient les voir », — se souvient le célèbre réalisateur Leonid Trauberg.

Il était intéressant qu'en 1908 les Odessites puissent voir le film qui racontait l'histoire de la révolte sur le cuirassé « Kniaz Potemkin-Tavritchesky ». Cette production fut créée, à chaud, par le réalisateur français Lucien Nong. Elle avait pour nom *La révolution en Russie, les événements d'Odessa*. Il est bien évident que le film fut interdit en Russie. Pourtant un contemporain se souvient qu'il avait quand même été montré sans musique au théâtre « Science et Art », pendant des séances de nuit, en fin de journée de travail, mais toujours dans une salle bondée.

En compagnie de Max Linder

Parmi les films en vogue à Odessa au début des années 1910, les comédies du réalisateur et acteur français Max Linder (de son vrai nom — Gabriel Maximilien Leuvielle) tenaient une

*Славетний комік Макс Ліндер: таким його побачили одесити
L'illustre comique Max Linder vu tel quel par les Odessites*

побачив величезний натовп, він спершу категорично відмовився виходити з вагона: боявся, що його просто задушуть у обіймах.

Спочатку планувалося, що Макс Ліндер «з ансамблем» дасть три вистави — з 18 до 20 грудня. Причому у першому відділенні виступали одеські співаки, і лише у другому Ліндер грав у скетчі «власного виробництва» «Любов і танго», де його партнерами були актриса М. Мітчел і актори Горбі і Ферраль. Однак через величезний успіх М. Ліндер дав ще дві додаткові вистави 22 грудня.

Утім, дотепні одесити спромоглися пожартувати навіть над уславленим коміком. Спочатку було відомо, що М. Ліндер має приїхати до Одеси 15 грудня. Потім його візит перенесли на 17 грудня, проте багато людей про це не знали і тому зібралися на вокзалі. Цією обставиною скористалися адміністратори Театру мініатюр, які загримували

place considérable. Il n'est donc pas étonnant que la visite du célèbre comédien à Odessa ait bouleversé toute la ville. Malgré le froid, le 17 décembre 1913, un véritable pèlerinage s'engagea vers la gare ferroviaire. On aurait dit que toute la ville s'était donnée rendez-vous. Et voilà qu'enfin le train arriva ! Après que le comédien découvrit cette foule sublime, il refusa de quitter le wagon, craignant d'être écrasé par ces chaleureuses embrassades.

On pévut tout d'abord que Max Linder et sa troupe donneraient trois spectacles, du 18 au 20 décembre. Pendant le premier acte, des chanteurs d'Odessa se produiraient, puis ce serait au tour de Linder pendant le deuxième acte. Il y jouerait une saynète de sa propre production, accompagné par ses partenaires, l'actrice Mme Mitchell et les acteurs Gorbi et Ferral. Le succès venant, Linder donna deux spectacles supplémentaires le 22 décembre.

Malgré sa réputation, quelques Odessites plein d'esprit osèrent se moquer du célèbre comique. On savait que Max Linder devait se rendre à Odessa le 15 décembre, mais par un concours de circonstances, sa visite fut finalement reportée au 17 décembre. Beaucoup ne le savaient pas, et l'on vit ainsi une foule se réunir à la gare pour son arrivée. Les administrateurs du Théâtre des miniatures profitèrent alors de la situation pour grimer un de leurs acteurs en Max Linder et l'envoyer à la gare en compagnie de l'opérateur de la société Pathé. Le maquillage fut tellement réussi qu'une partie du public le prit pour le vrai Max Linder et se mit à le saluer chaleureusement. L'autre partie, soupçonnant le canular fit part quant à elle de son mécontentement. Mais cela n'empêcha pas l'acteur ainsi grimé de se balader sur Pouchkinska.

Le chef d'œuvre inspiré d'un sous-titre

La Première Guerre mondiale et les événements qui suivirent, connus de tous, mirent fin aux relations avec la France. Dans les cinémas d'Odessa on continuait à projeter des films français mais peu à peu, ces derniers furent remplacés par les productions soviétiques. C'est pendant cette période et particulièrement suite à la création d'un studio de cinéma dans la ville, qu'Odessa devint la Mecque des réalisateurs soviétiques. Le célèbre réalisateur Grigoriy Kozintsev raconte ainsi que dans les années 1920, personne ne pouvait se considérer comme réalisateur accompli s'il n'avait pas un jour tourné à Odessa. D'après les spécialistes, on compte plus de deux cents films tournés dans les rues, les boulevards, les arrière-cours ou les maisons de la Palmyre du Sud. Parmi ceux-là, la réalisation la plus célèbre reste le chef d'œuvre de Serguey Eisenstein *Le cuirassé Potemkine*. La scène de la fusillade tournée sur l'escalier du même nom à Odessa est aujourd'hui étudiée dans les écoles de cinéma du monde entier et reste un exemple permettant de rendre compte du génie de son réalisateur. Pourtant, la genèse de cette scène reste souvent méconnue du grand public.

одного зі своїх акторів «під Макса Ліндера» і відправили його разом з оператором фірми «Бр. Пате» до вокзалу. Грим був настільки вдалим, що частина публіки прийняла актора за справжнього Ліндера і палко вітала його. Проте інша частина запідозрила «підробку» і висловлювала невдоволення. Що не завадило актору у гримі з шумом проїхати Пушкінською.

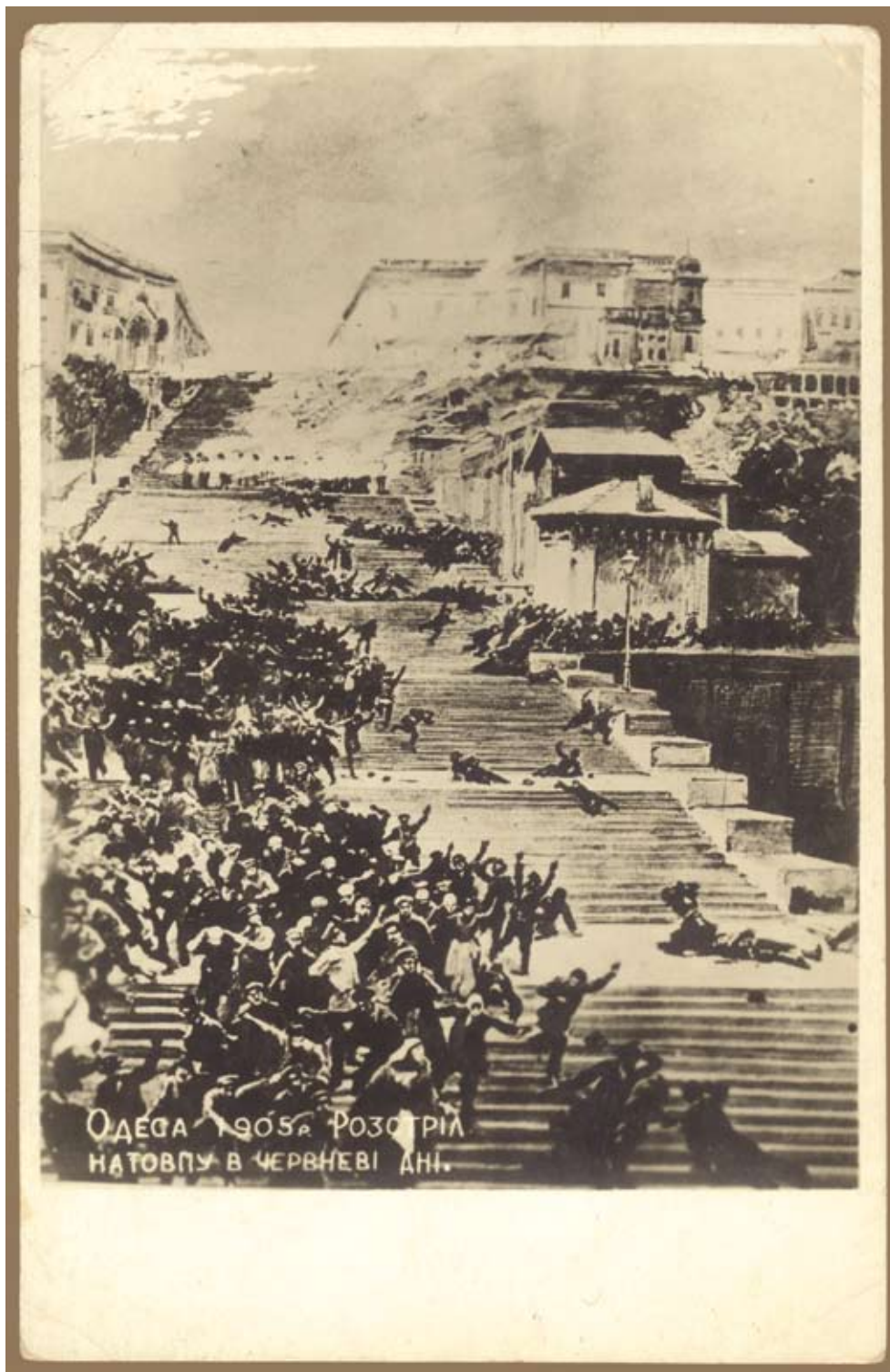
Малюнок для шедевр

Перша світова війна та подальші події згорнули зв'язки з Францією. В одеських кіно-театрах ще демонстрували французькі картини, але поступово їх витіснили фільми вітчизняного виробництва. Тим часом Одеса, особливо після того, як тут з'явилася кіно-фабрика, стала свого роду «Меккою» радянських кінематографістів. Знаменитий кінорежисер Григорій Козінцев писав, що у 1920-х роках ніхто не міг вважати себе повноцінним режисером, аж поки не зняв хоча б кілька кадрів в Одесі. Загалом на вулицях, бульварах, подвір'ях і будинках «Південної Пальмири», за підрахунками кінознавців, знято понад 200 фільмів. Найславетнішим з них до цього часу залишається шедевр Сергія Ейзенштейна «Панцерник „Потьомкін“». А сцена розстрілу на великих одеських сходах вивчається в усіх кіношколах світу як кращий приклад режисерської майстерності. Однак мало кому відомо, як виникла ідея цього епізоду.

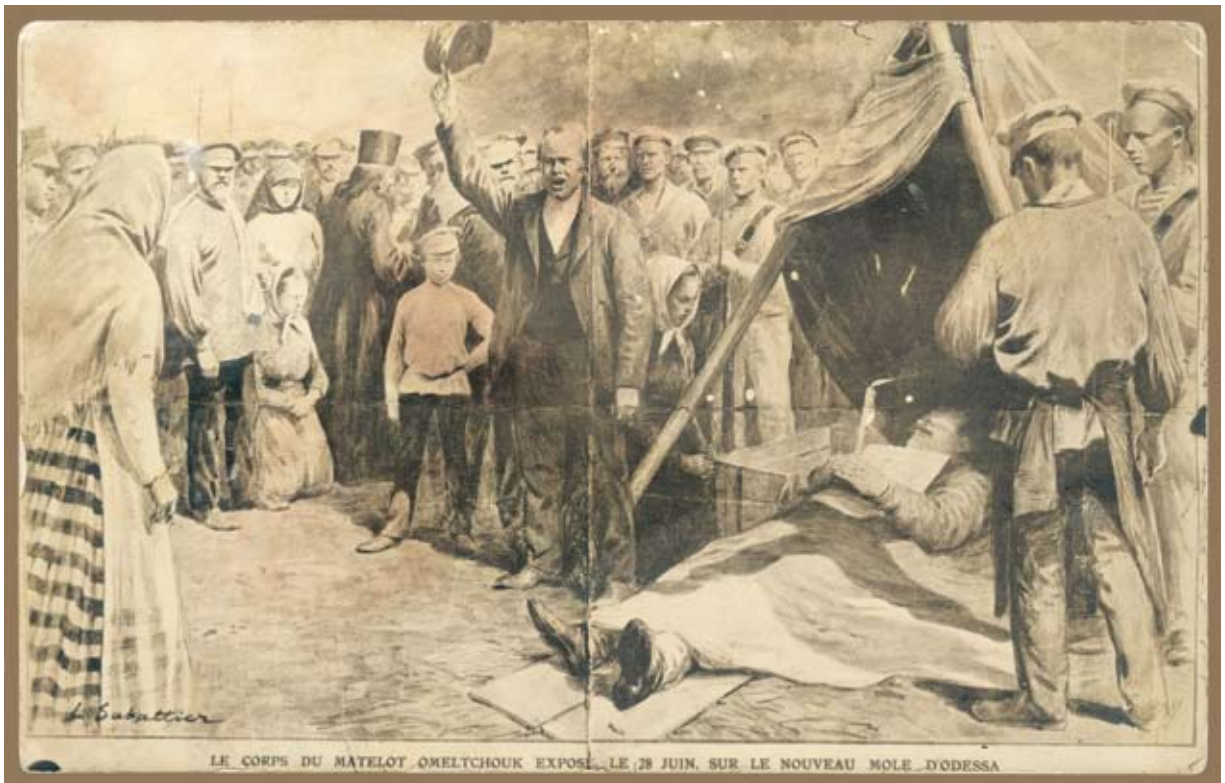
Насправді у 1905 році, коли на одеському рейді кинув якір бунтівний корабель, такого не було. Не значилася ця сцена і в попередньому сценарії фільму. Але асистент режисера Максим Штраух (той самий, який потім стане одним з перших виконавців ролі В. Леніна) знайшов у французькому журналі «Ілюстрасьон» малюнок, на якому кіннотники біля одеських сходів рубали шашками людей. «Здивувавшись оперативності західної журналістики, — пригадував потім М. Штраух, — я показав малюнок Ейзенштейну. Він дав поштовх фантазії Сергія Михайловича».

У колекції одесита Анатолія Дроздовського є дві листівки, які відбивають події 1905 року, і які, ймовірно, стимулювали фантазію С. Ейзенштейна. Одну з них, мабуть, і мав на увазі Максим Штраух. А інша є репродукцією картини французького художника-реаліста Луї Ремі Сабатьє (Sabattier), на якій зображено момент прощання одеситів з убитим матросом Григорієм Вакуленчуком на Новому молу. Так чи інакше, але безперечно, що один з найславетніших епізодів світового кінематографа відзнято в Одесі за мотивами французького художника. Ця сцена призвела до того, що сходи, які називалися Рішельєвськими, Бульварними, Великими Одеськими, у 1955 році, коли відзначали півстолітній ювілей повстання на панцернику, офіційно було перейменовано на Потьомкінські.

*Листівка, з якої народився один із найвідоміших епізодів світового кінематографа
Le croquis à l'origine de l'une des plus belles scènes du cinéma mondial*

*Картина Луї Сабатьє також надихала Сергія Ейзенштейна під час створення свого шедевра
Le tableau de Louis Rémy Sabattier inspira également Eisenstein dans la création de son chef-d'œuvre*

«Одеса», яку ми могли втратити

У 2001 році московський кінознавець Олександр Дерябін опрацюював матеріали, які надійшли з Німеччини до Російського державного архіву кінофотодокументів у Красногорську. Це були позитиви приблизно двохсот старих російських фільмів. Передивляючись реєстр, кінознавець звернув увагу на напис: «Одеса». О. Дерябін вирішив все-таки переглянути стрічку і був приголомшений: він бачив кадри документальної стрічки французького режисера Жана Лодса (Jan Lods), яка вважалася втраченою...

Взагалі-то існування цього фільму не було таємницею для кінознавців. Було відомо, що французький митець завдяки своєму співвітчизнику Луї Арагону опинився в Одесі. Про історію перебування письменника в Одесі та його сценарій «Коханці 1904 року» ми вже розповідали. Тож додамо лише, що перед від'їздом з Одеси Л. Арагон висловив побажання, щоб картину ставив Жан Лодс. І того запросили до міста. Однак натомість йому запропонували зняти документальну стрічку про життя міста. З абсолютно незрозумілих причин цю картину було заборонено, а після війни вона взагалі вважалася втраченою, хоча весь цей час спокійнісінько лежала у німецькому кіноархіві.

En vérité, rien de similaire n'eut lieu lorsqu'en 1905, le bateau rebelle jeta l'ancre dans la baie d'Odessa. Il est également intéressant de noter que cette scène n'était pas présente dans le scénario original du film. C'est grâce à l'assistant réalisateur, Maxime Straukh, qui deviendra ensuite l'acteur principal de Lénine, que l'idée fut trouvée. Ce dernier avait découvert dans le magazine français *Illustration* un dessin représentant un homme armé exécutant des gens à l'aide d'une épée sur l'escalier. « Surpris par la qualité artistique de ce journal occidental, se rappelait Maxime Straukh, j'ai alors montré le dessin à Eisenstein, ce qui eut pour effet de stimuler sa créativité. »

Les chercheurs odessites Anatoliy Drozdovsky et Eva Krasnova donnent encore plus de détails.

D'après leurs recherches, le peintre réaliste français, Louis Rémy Sabattier, réalisa un tableau connu sous le titre *L'adieu des Odessites au matelot assassiné Grigori Vakoulentchouk*. Le croquis d'étude de ce tableau fut alors très certainement envoyé par Sabattier pour le magazine français *Illustration*, pour lequel ce dernier travaillait en qualité de correspondant militaire. D'une certaine manière, on peut considérer que l'une des plus grandes scènes du cinéma mondial fut bel et bien inspirée par le croquis de ce peintre français, à une époque où l'escalier ne portait pas encore le nom qu'on lui connaît aujourd'hui. Il porta en effet alors les noms de Richelyevska, Boulvarna, Velyka Odesska et ne fut renommé Potemkinska qu'en 1955, à l'occasion du 50ème anniversaire de la rébellion.

Odessa, qu'on aurait pu perdre

En 2001, un expert en cinéma de Moscou, Alexandre Dériabin, étudia des matériaux venus d'Allemagne et conservés dans les Archives d'Etat. Ces archives étaient constituées de documents du cinéma et de photos de la Russie à Krasnogorsk. C'étaient des pellicules positives d'environ 200 vieux films russes. En regardant attentivement la liste, Dériabin prêta attention à un nom en particulier : *Odessa*. Dériabin décida de revoir la pellicule et resta sidéré : il s'agissait en fait de séquences d'un documentaire du réalisateur français Jean Lods qu'on croyait perdu.

Les experts en cinéma connaissaient l'existence de ce film. On sut que l'artiste français se trouvait alors à Odessa grâce à son compatriote Louis Aragon. Nous avons déjà mentionné le séjour de l'écrivain à Odessa et son scénario pour le film *Les amants de 1904*. Aragon souhaita que le film soit réalisé par Jean Lods. C'est ainsi que ce dernier fut invité dans notre ville. Le film ne fut pas réalisé, en revanche on lui proposa de tourner un documentaire sur la vie de la ville. Pour des raisons inconnues, ce dernier fut interdit. Après la guerre il fut considéré comme perdu, bien qu'il ait été conservé dans les archives de la cinémathèque d'Allemagne.

Що стосується Жана Лодса, то він повернувся на батьківщину, де знімав науково-популярні фільми. Однак «Одеса» залишилася його найкращою роботою. А одесити завдячують французькому митцю тим, що можуть побачити рідне місто таким, яким воно було у середині 1930-х років.

Улюбленці глядачів

Фантастично-пригодницький фільм «Таємничий острів» режисера Едуарда Пенціна за мотивами твору Ж. Верна виявився останньою довоєнною картиною Одеської кіностудії. Після війни радянські кінематографісти досить часто зверталися до творів французьких класиків. Особливою прихильністю користувалися у них твори Жюль Верна та Олександра Дюма. З семи найбільш відомих радянських екранізацій Ж. Верна дві зроблено в Одесі. Це «Капітан Немо» Василя Левіна з Владиславом Дворжецьким у головній ролі та семисерійний телефільм Станіслава Говорухіна «В пошуках капітана Гранта», причому в останньому дійовою особою виступає і сам письменник. А на ниві екранізацій О. Дюма відзначився Георгій Юнгвальд-Хількевич, який створив чотири картини про пригоди мушкетерів та екранізував «Графа Монте-Крісто» під назвою «В'язень замку Іф». Ще у кількох картинах одеситів, або тих, де дія відбувається в Одесі, серед героїв були і французи. Пригадаємо лише кілька таких фільмів.

В «Іноземці» Олександра Серого та Костянтина Жука головна героїня мадам Жубер, яка народилася в Одесі, приїздить з Франції з онукою, щоб показати їй своє рідне місто.

Дія фільму Мирона Білінського та Миколи Вінграновського «Ескадра йде на Захід» відбувається в Одесі у 1919 році. Серед головних героїв — Жанна Лябурб та її співвітчизники-моряки.

Одесі 1919 року присвячено також знамениту картину Геннадія Полоки «Інтервенція», яка є екранізацією однойменної п'єси одесита Константина Славіна. На жаль, цей фільм, головну роль в якому зіграв Володимир Висоцький, дійшов до глядачів лише через 20 років після створення. В. Висоцький зіграв ще в одному фільмі, деякі персонажі якого мають непряме відношення до Франції. Це «Небезпечні гастролі» Георгія Юнгвальд-Хількевича. За фабулою один з головних героїв, більшовик-підпільник, видає себе за французького віконта.

Цікава та показова деталь: практично усі ці фільми мали великий успіх у глядачів. А «Небезпечні гастролі» виявилися найбільш «касовою» картиною Одеської кіностудії: лише за перший рік прокату її подивилося понад 36 млн глядачів. Цей фільм і зараз досить часто демонструють по телебаченню. Так само, як і телесеріал «Д'Артаньян та

Quant à Jean Lods, il retourna en France où il tourna des films de vulgarisation scientifique. Mais *Odessa* reste sa meilleure œuvre. Pour notre part, nous sommes reconnaissants au réalisateur français d'avoir immortalisé pour les générations à venir l'Odessa de la première moitié des années 30.

En haut de l'affiche

Le film d'aventure et de science-fiction *L'île mystérieuse* du réalisateur Edouard Pentslin, tiré de l'œuvre de Jules Verne, fut le dernier film d'avant-guerre tourné aux Studios d'Odessa. Dans les premières décennies d'après-guerre, les gens pouvaient étancher leur soif de culture française par des livres et des films. En effet, les classiques attiraient de nombreux cinéastes d'Odessa, qui appréciaient surtout les œuvres de Jules Verne et d'Alexandre Dumas. Parmi sept adaptations réussies à l'écran des œuvres de Jules Verne dans l'Union Soviétique, deux furent réalisées à Odessa, dont *Le capitaine Némoto* du réalisateur Vassili Levine, avec Vladislav Dvorjetsky dans le rôle principal et le téléfilm en sept épisodes de Stanislav Govorukhin *A la recherche du capitaine Grant* où l'écrivain était aussi l'un des personnages. Quant aux adaptations à l'écran des romans de Dumas, le réalisateur le plus marquant fut Géorgii Ungvald-Hilkevitch qui réalisa quatre films sur les aventures des mousquetaires et adapta *Le comte de Monte-Cristo* sous le titre *Le Prisonnier du château d'If*. Il existe encore quelques films réalisés par les Odessites et dont l'action se déroule à Odessa. Parmi ceux-là, on peut retrouver quelques personnages français dont nous allons dresser une liste non exhaustive.

Dans le film *L'Etrangère* d'Alexandre Serov et Konstantin Jouk, l'héroïne principale Mme Joubert, née à Odessa, y retourne avec son petit-fils afin de lui montrer sa ville natale.

L'action du film de Miron Bilinsky et Nikolai Vingranovsky, *L'escadre tourne à l'Ouest*, se déroule pendant la Guerre civile. Parmi les héros principaux, on trouve Jeanne Labourbe et ses compatriotes français, marins.

Un autre film célèbre consacré à l'Odessa de 1919, adaptation à l'écran de la pièce éponyme de l'Odessite Konstantin Slavine, est l'œuvre de Genadii Poloka *L'Intervention*. Malheureusement, ce film, où le rôle principal était tenu par Vladimir Vissotski, ne fut projeté sur l'écran que vingt ans après sa réalisation. V. Vissotski joua également dans un autre film dont les personnages ont un rapport indirect avec la France. Il s'agit d'*Une tournée dangereuse* de Géorgii Ungvald-Hilkevitch. Dans le scénario, l'un des héros principaux, un bolchevik clandestin, se fait passer pour un vicomte français.

Autre détail intéressant : presque tous ces films connurent un grand succès public. *Une tournée dangereuse* s'avéra le plus apprécié par les spectateurs : rien que durant sa première année d'exploitation, il reçut plus de 36 millions de spectateurs et est encore de nos jours

три мушкетери» Г. Юнгвальд-Хількевича — один з найулюбленіших у глядачів усіх поколінь.

Одесити завжди охоче дивилися фільми французьких режисерів. Жан Габен, Жерар Філіп, Марина Владі, Жан Марє, Луї де Фюнес, Мішель Мерсьє, Ален Делон, Жерар Депардьє та інші, як і в усьому світі, були улюбленцями одеських глядачів. Коли на екрані виходив новий французький фільм, біля кас кінотеатрів одразу ж збиралися черги.

Усе почалося з Годара

Розвал Радянського Союзу, серед інших наслідків, приніс і розлад системи кінопрокату. У цей складний час місію (а інакше це не назвеш) ознайомлення одеситів з французьким кіно перебрали на себе ентузіасти з місцевого об'єднання кіноклубів. Рушійною силою у цьому процесі став голова об'єднання Ян Юсім — кіноман з великим стажем, який до того ж виявився чудовим організатором. Не чекаючи, поки Франція відкриє своє посольство в Україні, Я. Юсім налагодив контакти з французьким посольством у Москві, через яке безкоштовно отримував картини для демонстрації в Одесі. А чотирнадцять фільмів для ретроспективи світового класика Жана-Люка Годара одесит роздобув на ризькому кінофестивалі «Арсенал».

Два тижні поспіль зала, яка вміщувала майже 400 глядачів, заповнювалася вщерть, переважно студентською молоддю. Практично це був перший успіх так званого «артхаусного» кіно, який довів: чималій частині одеситів цікаві не лише кінорозваги, а й такі фільми, що змушують замислитися над серйозними проблемами буття. Це підтвердили ретроспективи Франсуа Трюффо, Клода Шаброля, Аньєс Варда та інших митців, а також результати кінофестивалю «Золотий Дюк», який проходив у жовтні 1994 року.

«Французькі фільми рідко потрапляють до великих кінотеатрів, що демонструють мейнстрім. Проте вони привертають інтелігентного, тонкого глядача, який по-справжньому любить кіно та розуміється на ньому», — вважає Ян Юсім, роблячи висновок на основі свого величезного досвіду. Адже він з колегами провів фільмові фестивалі тридцяти восьми країн світу, і французьке кіно завжди викликало великий інтерес. Бо навіть коли мова йде про мейнстрім, то це Ален Делон чи Катрін Ден'єв, ретроспективи яких також провадили одеські кіноклубники. А з того часу, як в українській столиці з'явилося Посольство Франції, одесити почали регулярно проводити «Вечори французького кіно». Кілька останніх років у березні відбувалися «Вечори франкофонії», де можна було побачити фільми майстрів Бельгії, Швейцарії, Канади, Алжиру, Тунісу і, звісно, Франції. Варто зазначити, що на відкриття таких акцій обов'язково приїздили представники Посольства Франції в Україні.

régulièrement diffusé à la télévision. Il en va de même pour la série télévisée *D'Artagnan et les trois mousquetaires* de G. Ungvald-Hilkevitch — l'une des plus appréciées, toutes générations confondues.

Les Odessites ont toujours aimé les films de réalisateurs français. Jean Gabin, Gérard Philippe, Marina Vlady, Jean Marais, Louis de Funès, Michèle Mercier, Alain Delon, Gérard Depardieu et autres sont devenus nos acteurs favoris. Quand un nouveau film français sortait sur les écrans, des files d'attente de cinéphiles se formaient immédiatement devant les guichets des cinémas.

Tout commença par Godard

La chute de l'Union Soviétique engendra parmi d'autres séquences, la faillite du cinématographe national. Lors de ce tournant difficile, les cinéphiles odessites s'engagèrent (le terme n'est pas trop fort) à promouvoir le cinéma français dans leur ville. Le président des clubs de cinéma d'Odessa, Ian Usim, fut l'un des pionniers et le moteur de ce mouvement. Cinéphile de longue date, il s'avéra de plus être un bon organisateur. Sans attendre l'ouverture de l'Ambassade de France en Ukraine, Ian Usim tissa des liens de partenariat et d'amitié avec l'Ambassade de France à Moscou qui lui fournissait gratuitement des films afin qu'ils soient projetés à Odessa. Mais les Odessites allèrent encore plus loin, jusqu'au Festival du film « Arsenals » à Riga. C'est là-bas qu'ils purent obtenir quatorze films pour organiser la rétrospective d'un réalisateur mondialement connu : Jean-Luc Godard.

Pendant deux semaines consécutives, la salle destinée à accueillir quatre cents personnes était complètement remplie, notamment par de jeunes étudiants. On peut dire que ce fut le premier grand succès du cinéma dit « d'auteur ». On constata que de nombreux Odessites regardaient des films non seulement pour se distraire mais aussi pour réfléchir aux problèmes de société soulevés par le septième art, ce qui était tout aussi sensible dans les rétrospectives consacrées à François Truffaut, Claude Chabrol ou Agnès Varda et d'autres cinéastes, ainsi que dans le succès qu'obtint le festival de cinéma « Le Duc d'or » en octobre 1994.

« Les films français capables de faire salle comble dans les cinémas grand public sont rares. Par contre, ils attirent un spectateur intelligent, sensible, amateur et connaisseur du cinéma », conclut Ian Usim de sa grande expérience de l'industrie cinématographique. Il organisa avec ses partenaires, des festivals de cinéma dans 38 pays du monde, et selon lui, ce fut toujours le cinéma français qui suscita le plus grand intérêt. Mais en ce qui concerne le cinéma grand public, nous pensons aussi à Alain Delon ou Catherine Deneuve, dont des rétrospectives furent proposées dans les clubs de cinéma odessites. Dès l'ouverture de l'Ambassade de France à Kiev, les Odessites lancèrent régulièrement des « Soirées du cinéma français ». Ces dernières

П'єр Рішар зі статуєткою Золотого Дюка в руках під час прийому в обласній раді
Pierre Richard tenant une statuette du Duc d'or lors de sa venue au Conseil régional

Інтерес до кінематографа Франції постійно підігривають зустрічі з режисерами та акторами, які з другої половини 2000-х років відбуваються в арт-хаусному кінотеатрі «Маски». Тут гостями одеситів були актриса Рона Хартнер, режисер Клод Лозман (мати якого, до речі, народилася в Одесі) та інші, однак місто довго обминали «зірки першої величини». Свого роду проривом став приїздв Одесу восени 2010 року П'єра Рішара.

Перебування в Одесі П'єра Рішара, як свого часу і Макса Ліндера, стало для міста головною подією дня. Актора приймали практично на найвищому рівні — в обласній раді. Тодішній голова облради Микола Скорик зізнався, що, хоча йому довелося провести багато важливих міжнародних зустрічей, але саме на цю він чекав з особливим нетерпінням, бо змалку полюбляє фільми актора.

Високопосадовці міста та регіону прийшли і до Театру музичної комедії, де актор виступав з моновиставою «П'єру Рішару. До запитання». Перед одеською публікою він постав у чорному костюмі та білих кросівках. Одяг напрочуд простий, вже цим актор підкреслив демократичність свого мистецтва. Практично з перших же хвилин Рішар заволодів увагою залу. Як потім казали глядачі, вистава П. Рішара не лише принесла

années, se tinrent au mois de mars « Les Soirées de la francophonie » où l'on put voir des films des réalisateurs de Belgique, de Suisse, du Canada, d'Algérie, de Tunisie et, bien sûr, de France. Notons que les représentants de l'Ambassade de France en Ukraine étaient généralement invités à ces manifestations.

Les rencontres permanentes avec des cinéastes et acteurs français qui, depuis la deuxième moitié des années 2000, se déroulent au cinéma « Maski », incitent de plus en plus de personnes à s'intéresser au cinéma français. Parmi les invités on peut citer l'actrice Rona Hartner, le réalisateur Claude Lanzmann (sa mère naquit à Odessa) ; mais pour une raison inconnue, pendant longtemps les autres grands noms du cinématographe français ne vinrent pas à Odessa. L'arrivée de Pierre Richard à l'automne 2010 fut une vraie percée dans la vie artistique de notre ville.

Le séjour de Pierre Richard à Odessa tout comme l'arrivée de Max Linder à son époque furent à chaque fois un événement majeur pour la ville. Pierre Richard fut accueilli chez le Président du Conseil régional Nikolai Skorik. Ce dernier avoua que, au vu de sa fonction, il avait participé à de nombreuses rencontres internationales mais que celle-ci était pour lui, secrètement, la plus convoitée car il adorait P. Richard depuis l'enfance.

Les hauts dignitaires de la région et de la ville vinrent au Théâtre de la comédie musicale où l'acteur joua son spectacle *Franchise postale*. Le public odessite découvrit le comédien en costume noir et en baskets blanches, tenue vestimentaire d'une grande simplicité par laquelle l'acteur prouva le caractère démocratique de son art. Dès les premières minutes du spectacle, le public fut accaparé par son jeu. Les spectateurs remarquèrent que le spectacle abondait certes en anecdotes hilarantes mais donnait aussi à réfléchir sur des sujets sérieux.

L'amitié continue...

En 2010, grâce aux efforts du même Ian Usim, dans les locaux des anciens studios de cinéma d'Odessa fut inaugurée la salle « U-cinéma » qui fait aujourd'hui office de « Maison du cinéma ». L'une de ses premières manifestations culturelles fut le festival « Marseille dans la lumière du cinéma », qui se déroula grâce au soutien de la Ville de Marseille et de l'Alliance française d'Odessa, en collaboration avec la cinémathèque de Marseille et le Conseil municipal d'Odessa. Le festival fut dédié à Marcel Pagnol, premier cinéaste élu à l'Académie française. La délégation de Marseille comprenait le vice-maire de la ville, M. Jacques Rocca Serra, M. Daniel Hermann et M. Didier Parakian, adjoints au Maire, ainsi que Daniel Arboga, directeur de la cinémathèque de Marseille.

задоволення від смішних історій, а й змусила замислитися над досить серйозними речами.

Дружба триває...

У 2010 році зусиллями того ж таки Я. Юсіма на Одеській кіностудії з'явився зал «U-сінема», який виконує функції «артхаусного кінотеатру». Однією з перших акцій нового залу став фестиваль «Марсель у променях кіно», підготовлений за участю мерії Марселя, одеського представництва «Альянс франсез», Марсельської сінематеки та Одеської міської ради. Фестиваль було присвячено Марселю Паньолю — першому з діячів кінематографа, який став членом Французької академії. На урочистій церемонії відкриття виступали Посол Жак Фор, віце-мери Марселю Даніель Баракьян, Жан Рока-Сірка, Даніель Реман, директор Марсельської сінематеки Даніель Арбога.

Визначною подією культурного життя не лише Одеси, а й України став Перший міжнародний кінофестиваль, який відбувся в Одесі влітку 2010 року.

На цьому кінофорумі Франція була представлена досить вагомо. До членства в журі запросили відомого актора та режисера Грегуара Колена. В рамках конкурсної програми демонструвався фільм «Мамонт» з Жераром Депардьє у головній ролі (на жаль, актор не зміг прибути на закриття фестивалю, як це попередньо планувалося). Цікавий та пізнавальний майстер-клас провела представниця Французького Культурного центру в Україні Емануель Фасійон. Зустрічався з одеситами і Ніколя Анжель — кінорежисер, який у 2008 році отримав приз Short Golden Rail на Канському кінофестивалі.

Ще більший успіх мав другий кінофестиваль, який проходив з 15 до 23 серпня 2011 року і який підтримали (серед інших) Посольство Франції в Україні, Французький культурний центр «Альянс франсез», UniFrance, а офіційним стилістом фестивалю була мережа французьких салонів краси Frederic Moreno. На цьому форумі французьке кіно було представлено, як ніколи раніше, — ґрунтовно та успішно. Його присутність позначилася вже на церемонії відкриття, де демонструвався фільм «Артист» режисера Мішеля Азанавічюса, який викликав шквал оплесків. У рамках спеціальної «Французької панорами» відбулося п'ять прем'єр на рівні СНД, причому одна — «Крутий поворот» Жан-Люка Перреара — взагалі стала світовою. В інших програмах учасники та гості фестивалю могли побачити ще кілька фільмів, знятих у Франції чи спільного виробництва. Справжнім відкриттям став «Кіноконцерт Жоржа Мельєса» — кілька фільмів уславленого французького майстра, показ яких проходив у супроводі піаністичних імпровізацій та мелодекламації у виконанні правнучки режисера Марі-Елен Леріссі та його праправнука Лоранса Леріссі. А головним тріумфатором конкурсу стала лірична

*Відкриття Тижня французького кіно за участю Посла Франції в Україні Жака Фора
(на сцені — третій праворуч)*

*L'ouverture de la semaine du cinéma français, avec la participation de l'Ambassadeur de France en Ukraine,
Jacques Faure (sur scène, troisième personne sur la droite)*

Un autre événement particulièrement apprécié par les cinéphiles non seulement d'Odessa mais aussi de toute l'Ukraine, fut le premier « Festival international de cinéma » qui se tint aussi pendant l'été 2010.

La France fut très bien représentée lors de ce festival. Le célèbre acteur et réalisateur Grégoire Colin faisait notamment partie du jury. Lors de la compétition, on projeta le film *Mammuth* avec Gérard Depardieu dans le rôle principal (malheureusement, l'acteur ne put se rendre à la clôture du festival comme c'était initialement prévu). La représentante du département audiovisuel de l'Institut français d'Ukraine, Emmanuelle Faucilhon, anima de son côté une master-class particulièrement intéressante et très instructive. Les Odessites eurent également l'occasion de rencontrer Nicolas Engel, réalisateur et lauréat du prix « Short Golden Rail » lors du festival de cinéma de Cannes de 2008.

C'est la seconde édition du festival qui remporta le succès le plus conséquent. Celle-ci prit place en plein centre ville du 15 au 23 juillet 2011 et fut soutenue, entre autre, par l'Ambassade de France en Ukraine, l'Institut français de Kiev, l'Alliance française d'Odessa, UniFrance, ainsi que par le réseau de salons de beauté Frédéric Moreno. Lors de cet événement, le cinéma français fut mis à l'honneur comme jamais auparavant et remporta un succès considérable. En effet, dès la cérémonie d'ouverture, la projection du film *The Artist* de Michel Hazanavicius

Зображення пам'ятника Рішельє — емблема Одеського кінофестивалю
Le dessin du monument au Duc de Richelieu — l'emblème du festival du cinéma d'Odessa

комедія Селін Ш'ямма «Дівча-шибеник». Вона отримала головну нагороду конкурсу — приз «Золотий Дюк», а також приз Міжнародної Федерації кіноклубів (FICC) «Дон Кіхот».

Якось, виступаючи перед одеситами, французький режисер Ніколя Анжель зізнався, що його приємно вразило те, скільки в Одесі «місце, де можна знімати кіно». Втім, про це ще раніше здогадався уславлений режисер та продюсер Люк Бессон. У травні 2008 року він надіслав до Одеси знімальну групу третьої частини популярного екшену «Перевізник» на чолі з режисером Олів'є Мегатоном. Тиждень провели тут французькі кінематографісти, і сліди їх перебування чітко видно у фільмі, де можна пізнати навіть одеські трамваї. Будемо сподіватися, що це — не останній досвід. Французьким кіномитцям в Одесі особливо раді. Недарма ж на роль «піонерів кіно» претендують Париж та Одеса, а кіностудія цілком символічно розташована не в якому-небудь місці, а саме на Французькому бульварі...

donna le ton et fut très chaleureusement accueillie. Dans le cadre du festival, les spectateurs purent apprécier de nombreux films français ou en coproduction avec d'autres pays. En outre, une session spéciale intitulée « Panorama français », permit de présenter cinq avant-premières, dont une mondiale, pour *Itinéraire bis* de Jean-Luc Perreard. Une création originale particulièrement appréciée fut celle du « Ciné-concert de Georges Méliès » accompagnée par Laurent Lerissi au piano et Marie-Hélène Lerissi aux textes, tous deux descendants du maître du cinématographe français. C'est aussi à cette occasion que la comédie dramatique de Céline Sciamma *Tomboy* remporta un véritable triomphe. Elle reçut d'abord le prix d'honneur du « Duc d'or », puis le premier prix de la Fédération internationale des cinéclubs (FICC) « Don Quichotte ».

Un jour, lors d'un discours prononcé devant les Odessites, le réalisateur français Nicolas Engel avoua qu'il avait été agréablement surpris par l'incroyable quantité de sites « propices aux tournages » à Odessa. Mais le premier à l'avoir remarqué fut Luc Besson, éminent réalisateur et producteur français, lors de la réalisation en mai 2008, à sa demande, du troisième épisode du film *Le Transporteur*, co-réalisé avec Olivier Megaton. L'équipe de tournage passa ainsi près d'une semaine dans notre ville, ramenant avec elle de nombreuses images de tramways, témoins de leur passage à Odessa. Espérons que cette expérience ne sera pas la dernière et que d'autres maîtres du cinéma français souhaiteront eux aussi installer leurs caméras dans la Perle de la mer Noire. Un exemple supplémentaire qui prouve donc, s'il était encore besoin de le démontrer, que la gloire des « pinonniers du cinéma » fut largement partagé entre Paris et Odessa et que ce n'est sans doute pas pour rien que nos studios de cinéma se trouvent aujourd'hui sur le boulevard Français...

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

ДАЛІ БУДЕ...

Історія, на відміну від твердження деяких футурологів, не має закінчення. Так і з темою цієї книги. Вона вже готувалася до друку, коли надійшла інформація про те, що в Одесі буде відкрито Почесне Консульство Французької Республіки. А це означає новий етап розвитку відносин міста з великою європейською державою, що є продовженням та розвитком історичної традиції.

А тепер — час виконати обіцянку, яку автор дав у передмові.

«У кожної людини дві батьківщини — його власна та Франція». Цей вислів належить французькому поету Анрі Борнє, який жив у ХІХ столітті. Працюючи над книгою, я впевнився у цілковитій справедливості цих слів, якщо не для «кожної людини», то, принаймні, для мого рідного міста. І тому найголовніша подяка — країні, яка дала нам героїв цієї книги, і яку кожний справжній одесит може сміливо вважати своєю другою батьківщиною.

A DÉFAUT DE POSTFACE

UNE AFFAIRE À SUIVRE...

L'histoire, malgré certaines hypothèses scientifiques, ne s'achève jamais. Il en va de même pour le thème de ce livre. En effet, un événement surprenant est intervenu pendant la publication de cet ouvrage : un nouveau consulat français devrait bientôt être inauguré à Odessa. Un événement qui marquera sans nul doute une nouvelle étape dans le développement des relations de notre ville avec ce grand état européen. C'est souvent ainsi que débudent et s'instaurent de grandes tendances historiques...

Et maintenant, il nous faut tenir la promesse faite dans l'avant-propos.

« Tout homme a deux pays, le sien et puis la France ». Ce vers est tiré de l'une des œuvres du poète et dramaturge français, Henri de Bornier, qui vécut au XIXe siècle. En travaillant sur ce livre, nous avons pu nous persuader de la justesse de son propos ; et même si cela n'est peut-être pas le cas pour tout le monde, cela reste vrai pour notre ville natale. Ainsi, nous souhaitons une nouvelle fois adresser de vifs remerciements au pays qui nous a offert les héros de ce livre, pays que chaque Odessite peut considérer comme sa deuxième patrie.

Галяс О. В.

Г17 Французи в Одесі = Les Français à Odessa / Олександр Галяс. — К. : Наш час, 2012. — 245 с. : іл.

ISBN 978-966-1530-94-1

У нарисах одеського журналіста досліджується французький вплив на становлення та розвиток знаменитого чорноморського міста — від часу його заснування і до сьогодення. Зібраний автором матеріал уперше дає змогу сповна оцінити внесок французів, насамперед герцога Рішельє та його «команди», у становлення економіки, фінансів, культури та інших сторін життя Одеси, навіть легендарного «одеського характеру».

Розрахована на широке коло читачів.

ББК 63.3(4УКР)6-7:85.118

Літературно-художнє видання

ГАЛЯС Олександр Васильович

ФРАНЦУЗИ В ОДЕСІ

Головний редактор *Н. Слюсаренко*
Дизайн, обкладинка *Н. Бريدня*
Редагування та верстка *Ю. Дворецька*
Коректура *З. Конєєва, О. Макарова*

Здано до набору 7.06.2012. Підписано до друку 17.08.2012.
Формат 60x90 /8. Гарнітура Warnock. Папір крейдований. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 31,0. Обл.-вид. арк. 30,5.
Вид № 203. Зам. №

«Наш час», 01054, м. Київ, вул. Павлівська, 17, оф. 72
тел./факс: (0-44) 569 10 72
електронна адреса: iaa_nash_chas@ukr.net
www.nash-chas.com.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 3916 від 11 листопада 2010 року